DORINE'E
more than ever

İçindekiler

Giriş 9

I — *Elveda proletarya* 13

1. Aziz Marx'a göre proletarya 13
2. Kollektif mülkiyetin olanaksızlığı 20
3. Sermayenin kopyası olarak proletarya 32
4. İşçi iktidarı mı? 43

II — *Kişisel iktidar ve işlevsel iktidar* 55

III — *Sosyalizmin ötesinde* 71

1. Tarihsel öznenin ölümü ve yeniden dirilişi: sanayi sonrası proleterlerinin olmayan sınıfı 71
2. Sanayi sonrası devrimi 80
3. İkili bir toplum için 95
4. Gereklilik alanı: devlet 112

Sonsöz

Yıkıcı büyüme ve üretken küçülme 128

Ekler

1. «İlerlemenin yol açtığı hasarlar» 137
2a. İşsizliğin altın çağı 145
2b. Çalışmadan yaşamak mı? 161
3. Bilgiişlem: hangi toplum? 170
4. Daha az çalışmak ... ve daha iyi yaşamak 179
5. İkili bir ütopya 186

Notlar 194

Giriş

Marksizm buhranda, çünkü işçi hareketi buhran içinde. Son yirmi yıl boyunca üretici güçlerin gelişmesiyle sınıf çelişkilerinin gelişmesi arasındaki ip koptu. Bunun nedeni kapitalizmin iç çelişkilerinin dev boyutlara ulaşmaması değil, tersine bu çelişkiler hiçbir zaman bu denli çarpıcı olmamıştı. Kapitalizm hiçbir zaman kendi doğurduğu sorunları çözümlemede bu denli yeteneksiz kalmamıştı. Ne var ki, bu yeteneksizlik onun için ölümcül değil. Kapitalizm, bugüne kadar pek incelenememiş ve ancak çok az kavranabilmiş bir gücü, kendi sorunlarının çözümsüzlüğüne hakim olma gücünü ele geçirmiştir. Kapitalizm kötü işlemesine rağmen yaşamını sürdürmesini bilir, hatta bu durumdan kendine yeni bir güç bile çıkarır, çünkü sorunlarının çözümsüzlüğü onun özünde vardır. Devlet iktidarı işçi sınıfı partilerinin eline geçse bile bu sorunlar yine çözümsüz kalacaktır. Üretim tarzı, güçleri ve ilişkileri nitelik değiştirmedikçe de çözümsüz kalmaya devam edecektir.

Peki bunları kim ya da ne değiştirecektir? Marksizmin günümüzdeki bunalımının kökeninde yer alan temel soru budur. Marksizm gerçekte bir bağlantılar zinciri üzerine kuruludur ve bugün biz, bu bağlantılar zincirinin, *geçmişte doğrulanmadığı gibi gelecekte de doğrulanma şansına sahip olmadığını* biliyoruz. Söz konusu bağlantılar zinciri şöyledir:

1. Üretici güçlerin gelişmesi sosyalizmin *maddi temeli*ni doğurur;

2. Üretici güçlerin gelişmesi sosyalizmin *toplumsal* temelini, yani üretici güçlerin gelişmesi sayesinde doğmuş olan ve bu güçlerin tümünü ortak olarak sahiplenebilecek ve işletebilecek güce sahip olan bir işçi sınıfını ortaya çıkarır.

Oysa gerçek bambaşkadır:

1. Üretici güçlerin gelişmesi, yalnızca ve yalnızca kapitalizmin mantığı ve gereksinimleri açısından işlevseldir. Bu gelişme, sosyalizmin maddi temelini yaratmayacağı gibi, sosyalizme engel de olur. Kapitalizmin geliştirdiği üretici güçler, öylesine onun damgasını taşırlar ki sosyalist mantıkla ne işletilebilir ne de kullanılabilirler. Bir gün sosyalizmin gerçekleşmesi isteniyorsa, bu güçler yeniden düzenlenmeli, değiştirilmelidir. Varolan üretici güçlere göre mantık yürütmek, sosyalist düşünce biçimini geliştirmeyi hatta öngörmeyi olanaksız kılar.

2. Kapitalizmin üretici güçlerinin gelişmesi ne kendilerini kullanan ortak işçinin doğrudan sahiplenmesine, ne de proletaryanın[1] ortak olarak sahplenmesine meydan vermeyecek bir biçimde şekillenmiştir.

Gerçekten de, kapitalizm tarihi, çoğunluğu üretim araçlarına sahip olma yeteneğinden yoksun ve doğrudan bilinçli çıkarları sosyalist mantıkla uyuşmayan bir işçi sınıfını ortaya çıkarmıştır.

Vardığımız ve şu anda bulunduğumuz nokta budur. Kapitalizm, çıkarları, yetenekleri, nitelikleri, üretici güçleri tarafından belirlenen bir işçi sınıfı (daha geniş olarak bir ücretliler sınıfı) doğurmuştur. Oysa söz konusu üretici güçler de ancak kapitalist mantığa göre işlevseldirler.

Buradan itibaren, kapitalizmin aşılması ve farklı bir düşünce biçimi adına olumsuzlanması ancak, proletarya da dahil olmak üzere tüm sınıfların yokoluşunu temsil edebilen ya da öngörebilen sosyal katmanlardan beklenebilir.

I
Elveda proletarya

1. Aziz Marx'a göre proletarya

Marx'ın proletarya kuramı, ne sınıf çatışmalarının deneysel bir incelemesi ne de proletarya radikalizminin bir mücadele deneyimi üzerine kurulmuştur. Hiçbir deneysel gözlem ya da mücadele deneyimi, proletaryanın tarihsel görevinin, (Marx'a göre bu görev, proletaryanın sınıfsal varlığını açıklar) keşfedilmesine yol açmaz. Marx bunun üzerinde defalarca durmuştur: Sınıf görevlerini tanımamızı sağlayan, proleterlerin deneysel olarak gözlenmesi değildir. Tersine, proleterlerin varlığını kendi gerçeği çerçevesinde anlamamızı sağlayan, onların sınıf çıkarlarının bilinmesidir. Bu yüzden, proleterlerin varlıklarından kaynaklanan bilinçleri önemsizdir; ne yaptıklarını ne istediklerini *zannettikleri* de önemsizdir. Tek önemli olan ne *oldukları*dır. Şimdiki durumda davranışları efsaneleştiriliyor ve izlediklerini sandıkları amaçlar tarihsel görevlerine ters düşüyorsa da, ergeç varlık görünümlere ve Akıl efsanelere karşı zafer kazanacaktır. Bir başka deyişle, proletaryanın varlığı, proleterlerden daha yücedir; doğru sınıf çizgisinin proleterler tarafından benimsenmesinin deneyi gereksiz kılan güvencesini oluşturur[1].

Bu durumda hemen bir soru ortaya çıkar: Proleterlerin kendilerinde bile bu varlığın bilinci bu denli bulanık ya da yüceltilmişken, proletaryanın ne olduğunu kim bilebilir ve söyleyebilir? Tarihsel olarak bu sorunun yanıtı şudur: Proletaryanın ve tarihsel görevinin gerçekte ne *olduğunu* bilebilen ve söy-

leyebilen yalnızca Marx olmuştur. Proleterlerin gerçèği Marx'm yapıtlarında kayıtlıdır. O, başlangıç ve sondur; kurucudur.

Bu yanıt, tabii ki, doyurucu değildir. Gerçekten de, proletaryanın yüce varlığı, Marx'ın bilincinde neden ve nasıl anlaşılırlık kazanmıştır? Bu soru felsefi bir yanıt gerektirir. Ve Marx'ın bu yanıtı vermemiş olması insana şaşırtıcı gelebilir. Ama bu yanıtı neden verememiş olduğunu çarçabuk anlayacağız.

Marx'ın proletarya kuramı, burjuvazinin kahramanlık döneminde Batı düşüncesinde hakim olan üç akımın, Hristiyanlığın, Hegelciliğin ve bilimciliğin çarpıcı bir biçimde tek bir sistemde birleştirilmesi ve yoğunlaştırılmasıdır. Bu sistemin anahtarı ise Hegelciliktir. Gerçekten de Hegel'e göre Tarih diyalektik bir ilerlemedir. Öyle ki bu diyalektik ilerleme yoluyla, önce kendine yabancı olan Ruh, dünyanın —ki gerçekte dünya, kendi dışında ve kendinden ayrı olarak varolan Ruh'dan başka bir şey değildir— bilincine varır ve onu eline geçirir, sonunda da onu tümüyle kendine çeker ve onunla bir olur. Bu ilerlemenin yaşadığı serüvenler, iç çelişkilerinden dolayı, hem o güne kadarki tarihin anlamı olan hem de Tarih'in tamamlanması anlamına gelen son sentezin gerçekleşmesine değin, zorunlu olarak bir sonraki aşamaya «geçme»yi sağlayan aşamalardır.

Böylece her anın anlamı, ancak son sentezin ışığında anlaşılabilir. *Kimin için* anlaşılabilir? Tabii ki, özel bir anı gerçekleştiren ve dayanılmaz iç çelişkisinden dolayı onu aşmaları gerektiğini henüz bilmeyen kişiler için değil; yalnızca, zamanın sonunda bilinçli olabilen ve yabancılaşmış, efsaneleşmiş, elden kaçmış ya da sakatlanmış tarihin sonuçlarını kendisi ile bir oluncaya değin kendilerini aşmaya davet eden bir Anlam'ın gelişimi gibi dahiyane bir Tarih sezisine sahip filozof F.G.W. Hegel için anlaşılabilir. Hegel'in felsefesi, derinliğine ele alındığında, sonunda bir Tanrı belirmesi olarak (teofani) kendine eri-

şen bir Hristiyan Tanrıbilimidir: Tarih öbür dünya bilimidir (eskatoloji): zamanın sonundan, henüz tamamladıkları yüce yapıtın anlamını kavramayan tarihsel insanlar aracılığıyla kendi gerçekleşimini çağıran Tanrı'nın saltanatıdır. Ama ancak *insanların* bilinci pek az önem taşır, çünkü yapıt onları aşan bir diyalektik tarafından güvence altına alınmıştır[2].

Burada, Marx'ın diyalektiğinin matrisi belirir. Marx, Hegel'in diyalektiğinin temelini, yani, kişilerin onun bilincine varmalarından bağımsız olan ve bu kişilerin etkinlikleri çerçevesinde gerçekleşen bir Tarih anlamı düşüncesini saklı tutar. Ama bu anlam, Hegel'de olduğu gibi «başının üzerinde» yürüyeceğine, Marx'ta, proletaryanın bacakları üzerinde yol alacaktır. Dünyayı, nihai birleşmeye ulaşıncaya değin kendi bilincine çeken Ruh'un gördüğü iş, akılcılığa dönmüş bir Tanrıbilimcinin idealist çılgınlığından başka bir şey değildir. Çalışan Ruh değil, işçilerdir. Tarih, dünyayı ele geçiren Ruh'un ilerlemesi değil, Doğa'nın insan emeği tarafından aşama aşama ele geçirilmesidir. Başlangıçta dünya, kendine yabancı olan Ruh değil, insanların yaşamlarına düşman ve bu insanların etkinliklerinin üzerinde etki yaratmadığı bir Doğa'nın dışsallığıdır. Ama, insanlar ona tümüyle egemen olarak, kendilerini yapıtlarında buluncaya kadar yavaş yavaş Doğa'yı gereksinimlerine göre biçimlendireceklerdir.

Buna kendini yeniden bulmanın önünde iki engel vardır: Bir yandan, kullanılan aletlerin gücü henüz yetersizdir; öte yandan, kişilerin hem aletlerden hem de ortak emeklerinin *sonuçlarının bütünü*nden ayrı kalmışlardır. Bu ayrışım (ve bunun doğurduğu yabancılaşma, ancak kendisine tamamen yabancılaşmış olan, bu yüzden de kollektif olarak yeniden sahiplenilmesi gereken bir aletler bütünüyle ve Doğa'nın bütünsel üretimini gerçekleştiren bir sınıfın gelmesiyle son bulacaktır. Söz konusu sınıf, bu aletler bütününü kollektif olarak yeniden sahiplenmek

«zorundadır» ve bunu «yapabilir», çünkü Marx'a göre bu aletler bütünü hiçbir özel kişi tarafından sahiplenilemez ve kullanılamaz. Ancak ve ancak herkesin ortak bir sonuç için ortak bir eyleme girişmesiyle elde edilebilir. İnsan, Doğa'yla birliğine ancak Doğa insanın yapıtı haline dönüştüğü ve çıkarsama yoluyla da insan kendi kendisinin yaratıcısı olduğu zaman «kavuşacaktır» (bu birliği yaratacaktır, demek gerekir). Evrensel sınıf olarak proletaryanın hedefi olan komünizm, Tarih'in anlamıdır.

Paralelliği görüyoruz. Ruh'un yerini alan, dünyayı üretme faaliyetidir. Önce kendine bile görünmezken, üretim güçleri geliştikçe yavaş yavaş kendi bilincine varır ve sonunda, herkesin herkesle işbirliği çerçevesinde dünyanın ve kendisinin yaratıcısı olan kollektif işçinin Prometheusçu biçimde kendini kanıtlamasına değin ulaşır. Tarih'in harcı olan, zamanın sonunda Ruh'un kendi kendine mevcudiyeti değil, dünyanın üretimi olan bir varlığın, bu üretimin kendisinden çalınmasını ve kendisine karşı çevrilmiş ürünlerinin, onu «dış amaçlar»a bağımlı kılmaya yaramasını kabul etmesinin *olanaksızlığı*dır. Bu olanaksızlık hem özden gelir hem de tarihseldir. Ancak, teknikler ve toplumsal üretim ilişkilerinin niteliği, «gizemsel örtü»sünden çıkarılan dünyanın toplumsal emeğin ürünü olarak, emeğin toplumsallaşmasıyla «kısıtlı etkinlik»lerinden kurtulan kişilerin de dünyanın üreticileri olarak *belirme*sini sağladığı andan itibaren apaçık ve işler hale gelir.

Marx'a göre, kapitalizm şu iki kurala yanıt verir: Onun üretici güçleri, gelişerek, doğal dünyayla gizemleri yerine, otomatik fabrikanın, çevresinin ve fabrikadan çıkmış zenginliklerinin teknikleşmiş evrenini ortaya çıkarır; bu sınai evren de, kendi yönünden, bir sınıf ortaya çıkarır. Bu sınıfın üyeleri, kendi özel çıkarları için ve özel araçlarıyla çalışmazlar, tersine tüm özel kişiselliklerden kurtulmuşlardır, birbirleriyle yer değiştire-

bilirler ve hemen toplu etkiler yaratabilecek bir yetenekler ve teknik olanaklar bütününü kullanırlar.

Proletarya böyledir. İnsanın ve dünyanın öz-üretimi olarak emek, kendi kendine erişme ve bir insan evrenselinin saltanatını kurmanın tarihsel şansına ilk kez onunla sahiptir. Kayda değer olan şey bu kuramın deneysel bir gözlemden değil de, Hegelciliğine karşı tepki olarak yürütülmüş, emeğin özü üzerine bir düşünceden yola çıkmış olmasıdır. Genç Marx'a göre, kuramını doğrulayan, devrimci bir proletaryanın varlığı değildir; tersine, devrimci proletaryanın ortaya çıkacağını önceden söyleyen ve bunun gerekliliğini ortaya koyan, kuramıdır. Öncelik felsefeye aitti. Felsefe, şeylerin akışına oranla önceden davranıyor, Tarih'in anlamının, proletarya yoluyla tüm toplumu kurtaracak güce sahip tek evrensel sınıfı ortaya çıkarma olduğunu saptıyordu. Bu sınıfın ortaya çıkması gerekiyordu ve böylece fiilen, onun gelişinin simgeleri gözlenmeye başlanıyordu. Bu simgeleri ise ancak bir filozof anlayabilirdi. Ama, filozof, tarihsel anlamında proletaryanın *ayrı bilinci* olarak, proletarya kendi öz varlığının bilincine vardıkça ve bu bilinci pratikte üstlendikçe yokolmaya mahkumdur. Bu durumda felsefe, proletaryada yeniden vücut bulacaktır. Ayrı felsefi bilinç olarak filozof, öz yokolmasını ve dolayısıyla ayrı etkinlik olarak felsefenin yokolmasını sürdürmek zorundadır.

Sonuçta, bütünsel öz-üretimin birliğinde «tüm dış güçleri» yıkmak için kendini, dünyanın ve bizzat insanın kaynağı olarak görmek zorunda olan üretken etkinliğin dayandığı maddeci diyalektik, böylece siyasal-felsefi bir diyalektikle eşleşmek zorunda kalacaktır. Proletarya, kendi dışında, başlangıçta yalnızca Karl Marx'ın kişiliğinde, daha sonra da, Marksist-Leninist öncü kesimde bulunan kendiliğinden sınıf-bilincini bu siyasal-felsefi diyalektikle birleştirmek zorunda kalacaktır.

İşte bu noktadayız. Önerdiğim bu Marx okuması[3], bilerek

ya da bilmeyerek Mayıs 1968 öncesi ve sonrası militan kuşakların yaptığı okumadır. Bu, kuşkusuz, günümüzün entellektüel yöntem ve göndermeleriyle yapılmış ve sadık bir biçimde Karl Marx'ın kendi düşüncesinin *tarihsel* akışını yeniden ortaya çıkarma iddiasında olmayan *tarihsel* bir okumadır. Ama, bu, söz konusu okumanın *doğru* olmasını engellemez: Marxcı ilerlemeyi bizim şimdiki kültürel gönderi sistemimize taşır ve onu yeniden üretir. Mayıs 1968 öncesi ve sonrasının genç militanları için, tıpkı Marx için olduğu gibi, insanın devrimci hareket içinde militanlık yapması, fabrikalara yayılması, proletarya devrimci bir biçimde *eylemde bulunduğundan,* düşündüğünden ve duyduğundan değil, yazgısal olarak devrimci olduğundandır, bu da şu anlama gelir: Proletarya, devrimci olmak zorundadır, «olduğu şeye dönüşmek» zorundadır.

Bu felsefi konumdan yola çıkılınca, bütün sapmalar için olanak belirir: Öncülük, yerine koymacılık, seçkincilik ve bunların olumsuzu olan: Kendiliğindencilik, kuyrukçuluk, sendikacılık... Kuramın hiçbir deneysel doğrulamasının yapılamaması Marksizme, bir ilk günah gibi yük olmuştur.

Hegelci diyalektiğin yıkımı olan proletarya felsefesi, gerçekten de meşrulaşmasını ne deneysel proleterlerden ne de olayların akışından bekleyebilir; tersine onların meşrulaştırılması ve gerçek anlamlarının dile getirilmesi kendisine düşer. Hegel'in matrisi, filozofu peygambere, felsefeyi de Varlık'ın Anlam'ının Vahiy'ine dönüştürür. Hegel'in izleyicileri, Hegelciliğin din adamlarından başka bir şey olamazlardı; kendilerini Devlet Mantığı'nın memurları olarak gördüklerinden, bu insanlar unutuldular. Marx'ın izleyicileri ise unutulmadılar çünkü proletarya hâlâ yüceliğinin gizemini korumakta; henüz kendisine ve tarihsel görevine ulaşmadı; Marksist (Leninist) öncülerin kendisine gönderdikleri, kendi bilincini henüz gerçekleştiremedi. Bu öncü kesim, kendi gözünde, üstlendiği tarihsel görev gereğince, zo-

runlu olarak ayrı kalmakta. Ve ayrı kaldığından dolayı, Marksistleri bölen tartışmalara son vermeye hiç kimsenin —özellikle de proletaryanın— gücü yetmemekte. Hiçbir deneysel doğrulamanın mümkün olmamasından dolayı, öncüler siyasal-kuramsal savlarının farklılığı halinde meşruluklarını ancak Kitap'a dayandırabilirler.

Ortodoksluk ruhu, doğmacılık, dinsellik, bu yüzden, Marksizmin rastlantısal görüntüleri değildir. Bunlar, peygamberciliğe, peygamberin ruhundan geçen vahiyden başka temeli olmayan, Hegelci yapıya sahip (bu yapı «yeniden düzenlenmiş» olsa da) bir felsefeye zorunlu olarak bağlıdırlar. Marksist proletarya kuramının[4] temelini istediğiniz kadar arayabilirsiniz. Bu kuramın çeşitli savunucularının size sunacakları tek temel, Marx'ın yapıtlarıyla, Lenin'in kelâmı, yani kurucuların yetkinliği olacaktır. Proletaryanın felsefesi dinseldir. Gerçeğin yalnızca kendisini güçlendiren simgelerini kabul eder: «Proletarya devrimci olduğundan ve böyle olmak zorunda olduğundan, bakalım devrimci iradesi hangi nedenlere dayanıyor ve hangi engeller karşısında tökezliyor.»

Sorunun ortaya konuş biçimi, onu çözümlemek için yapılacak araştırmaları belirler. Bu araştırmalar ve doğuracakları sonuç, sorunu şu biçimde dile getirseydim, kuşkusuz çok farklı olurdu: «Proletarya devrimci olmadığına göre, bakalım devrimci olması hâlâ mümkün mü ve neden onca zaman kendisinin devrimci olduğu zannedilebildi?»

2. Kollektif mülkiyetin olanaksızlığı

Marksist kuramda, «genel soyut emek»in, küçük sanatkârın kişisel emeğinin yerini alması, komünizmin tarihsel olarak gerekli olmasının anahtarıdır. Aletlerinin ve ürünlerinin sahibi olduğu ölçüde, küçük sanatkar kişisel kimliğini koruyor, üretimine özel damgasını vuruyor ve işini, özerkliğinin dolaysız uygulaması olarak yaşıyordu. Gerçekten de küçük sanatkar, yabancılaşmasının deneyimini, yalnızca ürünlerinin pazarda satılmak amacıyla yapılan birer mal olması durumunda yaşıyordu; üretiminin değişim (mübadele) değerine egemen değildi, bu değer geniş ölçüde, kendi denetimine girmeyen ticari akımlara, daha sonraları da, yalnızca manüfaktürün ulaşabildiği teknik yeniliklere bağlıydı. Ama, küçük sanatkar, ürünlerin sahibi ve satıcısı olarak, yabancılaşmış olsa da, maddeyi, bazı sınırlar çerçevesinde, kendine özgü yöntemlere ve ritme göre dönüştüren ve işleyen yaratıcı ve üretici olarak işinde egemendi.

Üretici olarak egemen, mal sahibi ve satıcı olarak yabancılaşmış olan küçük sanatkarın böylece, *sınırlı* bir *özel çıkarı* vardı: Üretimine en fazla ve istikrarlı bir değişim değeri sağlamak, bu da bir tekel konumunda olmasını, ya da mümkün olduğu durumlarda, diğer küçük sanatkarlarla birlik kurmasını ve toplum yetkililerinden meslek erbabının sayısını, sınırlamasını çalışma sürelerini, satış koşullarını, vb. düzenlemelerini istemesini varsayıyordu.

Bu da, küçük sanatkarın egemenliğinin —özel bir mesleğin icrası— aynı zamanda egemenlik alanının sınırlanmasını oluş-

turuyordu. Belli bir üretimin uzmanı olarak, egemenliğini mesleki alanı dışında kullanmakta ne çıkarı ne de zorunluluğu vardı. Mesleği ona, toplum içinde tamamen kendisine özgü bir kimlik ve bir yer veriyordu. Küçük sanatkarın çıkarı bu yeri korumakta, olanağı varsa da geliştirmekteydi, yoksa topyekün toplumu sorgulamak ve yeni temeller üzerine kurulması peşinde koşmakta değil.

«Bizzat, «kendi» mesleğine ve «kendi» aletlerine sahip olma sıfatıyla, küçük sanatkâr —ya da pazarda satmak için, evinde üretim yapan serbest işçi— böylece, özel iş biçimlerinin, yaşam boyu kullandığı özel, hatta kişisel, bir becerinin ve mesleki, ticari ve yerel çıkarların tutsağı olarak kalıyordu. Marx, proleterleşmesinin onu, özel sınırlarıyla kısıtlı bireyselliğinden kurtaracağını düşünüyordu. Aletlerinin ve mesleğinin mülkiyeti elinden alınmış, ürününden ayrılmış proleterleri, birbiriyle yer değiştirebilir konuma getiren sıradanlaşmış ve toplumsallaşmış bir beceriye göre, önceden belirlenmiş bir miktar iş yapmak zorunda kalan işçi, genel soyut emeğin evrensel ve çıplak gücü olarak kendi bilincine varacaktır. Genel soyut emek ise, tüm kişisel çıkara, kişisel mülkiyete, belirli bir nesne gereksinimine, bir ürünle olan ilişkiye oranla yüce toplumsal emeğin özü olacak biçimde özel belirlenimlerinden arındırılmış bir emektir.

Bir başka deyişle, proleterleşme, özel ve «sınırlı» üreticilerin yerine, dünya üzerindeki iktidarının, dünyayı ve insanı üretme, yeniden yaratma gücünün dolaysız olarak bilincinde olacak bir *genel üreticiler* sınıfı koyacaktır. Proleterlerde, nesnesiz gücün üst düzeydeki yoksulluğunun, hayali «her şeye kadir olma» biçiminde beliren bir öbür yüzü olmalıdır. Artık mesleği olmadığından, proleter her işi yapmaya muktedirdir; hiçbir özel niteliği olmadığından tüm niteliklere sahip olmasını mümkün kılan evrensel toplumsal bir niteliği vardır; belirli hiçbir işe, hiçbir ürüne bağlı olmadığından, üretimlerin tümünü,

yani bütün dünyanın sanayileşmiş üretim sistemini benimsemeye hazırdır; hiçbir şeye sahip olmadığından, her şeyi isteyebilir ve zenginliklerin tümüne sahip olmaktan aşağı hiçbir şeyle yetinmeyebilir.

Marx, yaşamı boyunca, proleterlerin, yalnız sınıf olarak değil, herbirinin kişisel olarak da, her şey olabilme ve her şeyi yapabilme eğilimine değindi durdu. Ve Marx'ın, daha sonra da Marksistlerin çözmek zorunda kaldıkları büyük sorun, sınıfın, onu oluşturan kişilerin her birinde vücut bulması sorunuydu. Bu soruya ayırdığı ilk önemli gelişmede sorun çözümlenmiş olmaktan çok uzaktır: Marx burada, proleterlerin her şeyin mülkiyeti ellerinden alındığından ve tüm insanlıktan arındırıldıklarından, «varolabilme haklarını garantiye alabilmek için» varlık-insan'ı bütünlüğü içinde yeniden ele geçirmek ve dünyayı kökten değiştirmek *zorunda olduklarını* söyler. (Marx, kimi zaman «zorundadırlar ve bunu yapabilirler» diye yazar). Ama, ta ilk felsefi yazılarında rastlanılan bu ilk doğrulamadan, Marx hiçbir başka açıklama vermeksizin bambaşka uzantıları olan bir başka doğrulamaya geçer: Hiçbir şey olmadıklarından *dolayı*, «günümüz proleterleri», kollektif olarak ama aynı zamanda ve özellikle kişisel olarak da, her şey olma *«yeteneğine sahiptirler»*. İşte söz konusu bölümün tümü:

> «İçinde bulunduğumuz bu anda işler öyle bir noktaya gelmiştir ki, sadece kişiler, yalnızca kişisel faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için değil, ama sonuçta varlıklarını garanti altına alabilmek için de, mevcut üretici güçlerin tamamına sahip çıkmak zorundadırlar. Bu sahip çıkmanın birinci hedefi bizzat sahip çıkılacak nesnedir. Evrensel ticaretin dışında bütünselleşmiş üretici güçler mevcut değildir çünkü. (...) Bu güçlere sahip çıkmak da zaten üretimin maddi araçlarına tekabül eden kişisel yeteneklerin gelişmesinden başka

bir şey değildir. Bu yüzden üretim araçlarının tamamına sahip çıkılması bizzat kişilerin yeteneklerinin tamamının gelişmesiyle aynı şeydir. Ayrıca bu sahip çıkma sahip çıkan kişilere bağlıdır. Kişisel faaliyetlerini gerçekleştirebilecek olanlar, doğrudan doğruya birbirine bağlı yetenekler toplamını geliştirmeyi ve üretici güçlerin tamamına sahip çıkmayı savunan ve artık hiçbir sınır tanımayan her türlü kişisel faliyetten tamamen soyutlanmış olan zamanımızın proleterleridir yalnızca[1].»

Marx, nesnel bir gerekliliğin doğrulanmasından («kişiler, varlıklarını güvence altına almak için, mevcut üretici güçlerin tümüne sahip olmak zorundadırlar»), varoluşsal bir olanağın doğrulanmasına nasıl geçer: «Kişisel faaliyetlerini gerçekleştirebilecek olanlar, doğrudan doğruya birbirine bağlı yetenekler toplamını geliştirmeyi ve üretici güçlerin tamamına sahip çıkmayı savunan ve artık hiçbir sınır tanımayan, her türlü kişisel faaliyetten tamamen soyutlanmış olan zamanımızın proleterleridir, yalnızca.» Soru yanıtsız kalır. Çünkü, proletaryanın, üyelerinin her birinde tüm'e dönüşme *yeteneği*, her şeye sahip olma *gerekliliği* ile aynı şey değildir. Birinci tez, felsefe alanına girer; Marx'ın Hegel'den türettiği biçimde, proletaryanın özünün sonucudur: Proletarya, dünyanın ve tarihin kaynağı olarak kendi bilincine varan evrensel Emek gücüdür. Bunun tersine, her şeye sahip olma gerekliliğinin doğrulanması, proleterleşmenin tarihsel sürecinin çözümlenmesinin bir sonucudur (ya da sonucu olduğu iddiasmdadır). Gerçekte bu çözümleme, felsefi postülayı temellendirmekte başarısızdır.

Gerçekten de yakından bakılınca hiç zorlanmadan farkedilir: Marx'ta, ilk (felsefi) kanı, genel olarak proleteryanın ve özel olarak her proleterin bir beceriler bütününü geliştirme amacıyla üretici güçlerin bütününe egemen olabilme zorunda olduğudur.

Bu, eğer proleterya özüne ulaşmak istiyorsa, gereklidir. Tarihsel sürecin çözümlemesi bu ilk kanıya göre yapılacaktır. Marx, proleterleşmeyi, varlığının bilincinde olan bir proletarya doğurduğunu, yani, onu (proletaryayı) «varlığını güvence altına alabilmesi» ve olması gerekene dönüşmesi için zorladığını gösterecek biçimde tanımlar. Bununla birlikte, tarihsel çözümleme, öylesine zayıftır ki olguların incelenmesinden, temellendirmesi gereken savın çıkarılmasına olanak vermez. Marx, çözümlemesi ilk düşüncesini özünde zenginleştirmeksizin, sonuçta başta ileri sürdüğü şeye varır.

Bunun nedeni, olgular düzeyinde hiçbir şeyin, bu düşünceyi, ileri sürdüğü dönemde doğrulamamasıdır. Proletaryanın büyük çoğunluğu, köylülerden ve aletleriyle meslekleri ellerinden alınmış, yıkıma uğramış küçük sanatkarlardan oluşuyordu. Manüfaktürlerde, madenlerde, atölyelerde iş, çoğunluğu çocuk ve kadınlardan oluşan kişilerce yapılıyordu. Adam Smith, pek çok fabrika sahibinin «yarı budala» işçiler çalıştırmayı tercih ettiğini kaydeder ve Marx'ın kendisi de *Kapital*'de, gerek manifaktürlerde gerekse otomatik denilen fabrikalarda işçi emeğini, işçilerin entellektüel ve bedensel kabiliyetlerinin, sakatlanması biçiminde tanımlar. Fabrika «hilkat garibeleri», «bağımsız bir şey yapamayan» kişiler, «tıfıllaşmış», «yoksullaşmış», «tümüyle askeri bir disiplin[2]»e koşulmuş insanlar, yani kısacası, «üretim araçları bütününü» kendine bağımlı kılan ve «artık hiçbir sınır tanımayan bir etkinlik» çerçevesinde kusursuz kişisel tamamlanmasını gerçekleştiren ideal proleterin tem tersini üretir.

Ancak on yıl kadar sonra, ileride anarko-sendikalizmin başını çekecek olan, çok yönlü ve meslekten işçilerin oluşturduğu bir sınıfın mevcudiyeti karşısında, Marx, *Grundrisse*'lerde, proleterlerin kendiliğinden-özgürleşme yeteneğiyle özyönetimci eğilimlerinin maddesel temelini keşfedebildiğini düşünür; üretici güçlerin gelişmesinin, askeri biçimde yönetilen niteliksiz kol iş-

çilerinin yerine, aynı zamanda hem kol hem de düşünce yeteneğine sahip, ileride üretim sürecine egemen olacak, karmaşık teknik bütünler üzerinde denetim kuracak, kolayca bir işten öbürüne, bir tür üretimden öbürüne geçebilecek çokteknikli işçilerden oluşan bir sınıfı getireceğini öngörür. Fabrika despotluğu, üretim subayları ve assubayları ortadan kalkacak, hatta bizzat patronlar gereksiz asalaklar olarak görülecek ve «birleşmiş üreticiler» özyönetimsel iktidarlarını fabrikalarda ve toplumda kullanacaklardır.

> «Sermaye, hiç ara vermeden zenginliğin genel biçimini izleyerek işi ihtiyaçların doğal katılığı tarafından belirlenen sınırlarına kadar sıkıştırır ve böylelikle dolaysız biçimindeki doğal zorunluluğun ortadan kaldırıldığı işin iş gibi olmadığı ve bu yüzden de bizzat faaliyetin tam gelişmeyi karşıladığı, tüketiminde olduğu kadar üretiminde de tam anlamıyla gelişmiş zengin kişiliğin yeşerebilmesi için gerekli maddi unsurları yaratır. Zira doğal ihtiyaç yerine tarihi olarak üretilmiş bir ihtiyaç yerleştirilmiştir[3].»

Marx, özellikle de *Gotha Programının Eleştirisi*'nde, sık sık bu temaya değinmiştir. Çok yönlü işçide, nihayet, proletaryayla uzlaşmış proleterin, tarihin etten ve kemikten bir kişide vücut bulan öznesinin kişiliğini yakaladığını zannediyordu. Oysa, Marx yanıldı. Ondan sonra da, üretim tekniklerinin gelişmesi ve otomatikleşmesinin niteliksiz emeği ortadan kaldıracağını ve yalnızca teknik ve ekonomik süreçler üzerine bütünsel bir görüşe ve üretimi özyönetme yeteneğine sahip, görece yüksek düzeyde teknik işçileri ortaya çıkaracağını zannedenler de yanıldı[4].

Bunun tam da tersinin meydana geldiğini biliyoruz: Önce otomatikleşme sonra da enformatik (bilgiişlem), meslekleri ve

girişim olanaklarını ortadan kaldırdı ve elde kalan nitelikli işçi ve memurların yerine yeni tür bir vasıfsız (niteliksiz) işçiyi getirdi[5]. Profesyonel işçilerin yükselişi, fabrika içindeki iktidarları ve anarko-sendikalistlerin tasarıları, önce Taylorculuğun, sonra «Bilimsel İş Örgütü»nün ve nihayet bilgiişlemle robotlaşmanın kapattığı bir parantezden başka hiçbir şey olamadı.

Sermaye, tüm öngörülebileceklerin ötesinde, işçinin üretim üzerindeki iktidarını azaltmayı başardı. Üretimin potansiyel güçlerinin dev yayılmasıyla işçi özerkliğinin yıkılmasını bağdaştırmayı bildi. Gittikçe daha karmaşık ve güçlü aletleri, yine gittikçe daha sınırlı yeteneklere sahip işçilerin gözetimine sunmasını bildi. Bizzat, dev makinalara egemen olmaları beklenenlerin, gerçekleştirecekleri egemen olma işi tarafından ve bu iş çerçevesinde bağımlı kılınmalarını başardı. Aynı anda, hem bütün olarak ele alındığında proletaryanın («kollektif işçi»nin) teknik gücünü hem de kişi, ekip ve grup halindeki proleterlerin güçsüzlüğünü arttırdı[6].

Proletaryanın birliği, evrensel güç olarak emek, böylece, proleterlerin bilincinin dışına kaydı. Dünyayı ve tarihi üreten bir sınıfın *kollektif* «her şeye kadir»liği, üyelerinde ben-bilincine sahip özneye dönüşme gücünden yoksundur. Kollektif olarak, üretim güçlerinin tümünü geliştiren ve kullanan sınıf, bu bütünü kendine mal etme, yani onu kendi amaçlarına göre kullanma ve öz olanaklarının bütünü olarak algılama gücüne sahip değildir. Kısacası kollektif işçi, proleterlere oranla dışarıda kaldı. Kapitalist gelişme ona öyle bir yapı vermiştir ki, etten ve kemikten yapılı proleterlerin onda kendilerini bulması, onunla özdeşleşmesi, onu kendi öz gerçeklikleri ve güçleri olarak sindirmesi olanaksızdır.

Çünkü, kapitalist işbölümüne göre yapılandırılmış, hizmet ettiği makinaların cansız gerekliliklerine göre ayarlanmış kol-

iektif işçinin kendisi de bir mekanizma biçiminde işler: Orduların modeli ve yöntemi doğrultusunda. Kökeninden itibaren sınai dil, askeri bir dildir:

> «İşçinin teknik olarak, iş aracının tek tip işleyişine bağımlı kılınması ve farklı yaş ve cinsiyette kişilerden oluşan iş bünyesinin özel sentezi, fabrikaların düzenine dönüşen ve gözetimcilerin daha önce sözü geçen işciyle, emekçilerin, işçiler ve gözetimciler yani sanayinin erleri ve assubayları olarak ayrımını tüm heybetiyle geliştiren, tümüyle askeri bir disiplin yaratırlar[7]».

Ama ordunun özelliği, tam da, her birimin ve birimlerin tümünün, askerlerin her birinin tamamen dışında olmasıdır. Tıpkı bir «süvari birliği saldırı gücü» ya da «bir topçu alayı direniş gücü»[8] gibi, kollektif işçinin gücü de, hiçbir kişinin özel gücü değildir. Daha bile beterdir: Bir mangadaki kişiler için bir ordunun işleme planı ne denli denetlenemezse kollektif işçinin yüce ve dışarıdan yapılmış örgütü de kişisel ya da grup halindeki işçiler için, o denli denetlenemez.

Böylece işçiler, aynı zamanda hem kollektif işçidirler hem de değildirler, aynı askerlerin, aynı zamanda hem hareket yapan, cepheyi kerpeten gibi iki taraftan kuşatıp bir anda delen ordu olmaları, hem de olmamaları gibi: Askerler, stratejik planı yüzlerce daha küçük birim şefine yönelik olarak yüzlerce kısmi buyruğa bölünmüş generalin gözünde ordudurlar. Bir tepeden görüldüğünde, ordu, tek kafası binlerce kol ve bacağa komuta eden akıllı bir canlı gibi hareket eder; ama bu canlı kendi başına bir varlık değildir; askerler ve birim şefleri ne stratejik plandan, ne de ordularının harekâtından haberdar değildirler. Onlar, aylnızca, anlamlarını kavrayamadıkları yerel ve kısmi buyruklar ve hareketleri bilirler.

Oysa, tıpkı askerlerin, «kollektif asker» olan orduyu —üstelik bu ordunun hizmet ettiği amaçlar ne olursa olsun— içlerine sindiremedikleri ve iç işlerlerini kendi ortak iradelerine boyun eğdirtemedikleri gibi, işçiler de kollektif işçiyi otomatikman içlerinde barındırmazlar ve toplumsal üretim sürecinin doğrudan denetimlerine boyun eğmesini sağlayamazlar. Bu duruma engel olan, ki bu konuya ileride yeniden değineceğiz, kollektif işçinin hiyerarşik yapısı değil, bu hiyerarşik yapıyı gerekli kılan şartlardır. Yani üretim birimlerinin boyutu, bağımlılıkları, bunların gerektirdiği yerel, toplumsal ve teknik işbölümü, kısacası bunlara ilişkin olarak toplu bir bakışa sahip olmanın ve hepsinin varsayımsal olarak bu dev aygıta aktardığı amaç ya da amaçların, her birinin işinde yansımasının olanaksızlığıdır. Nitekim bu olanaksızlık patronların, egemenliklerini güvence altına almak amacıyla hazırladıkları bir durumdur[9].

Kollektif işçinin kişisel işçilerin dışında kalması bundan dolayı üretim aygıtının maddi yapısı, süreçlerin tabiatı ve hükmettiği fiziksel akımlara bağlıdır. Ve Lenin'in Taylorculuğun, Troçki'nin de (iktidarda olduğu sırada) çalışmanın askerileştirilmesinin taraftarı olmaları yalnızca tarihsel koşullarla ilişkili değildir. Proletaryayı, proleterlerden farklılaşmış —giderek ayrı— bir bütün olarak görmeye öylesine alışmışlardı ki, onların gözlerinde, bir yandaki bölünmüş ve hiyerarşik işbölümüyle, öte yandaki proletaryanın bölünmez iktidarı arasında hiçbir uyuşmazlık yoktu.

Gerçekten de, Marx'ın kuramı, hiçbir zaman kollektif sahiplenmeyi kesin olarak *kimin* gerçekleştirdiğini, bu işlemin içeriğinin ne olduğunu, işçi sınıfı tarafından kazanılmış özgürleştirici iktidarı kimin nerede kullanacağını; toplumsal işbirliğine iradi niteliğini hangi siyasal arabulmaların kazandıracağını; kişisel işçilerin kollektif işçiyle, proleterlerin proletaryayla ilişki-

sinin ne olacağını kesin biçimde belirtmedi. Marx, bu sorunlara, gençlik yapıtlarında, felsefi alanda eğildi. Görünürde bunlar, ilke olarak çözülebilir sorunlardı. Bunun için, Proletarya'yı, Hegel'in Ruh'u gibi, kendinde ve kendi için mevcut bir öz olarak ele almak ve yabancılaşmış varlığının, yani, toplumsal üretici emeğin, dışa vurulmamasını «gerçeğin hareketi» olarak kabul etmek yeterliydi. Ama bunu yapmakla, Hegel'i Prusya devletinde Tarih'in sona erdiğini görmeye itenlerle aynı türden yanlışlara düşme tehlikesine maruz kalmmış olurdu. Bu da, *Proletarya Kuramcılarının* devletiyle, proleterlerin sınıf iktidarını, kollektif işçinin devlet düzeyinde kurumsallaşmasıyla, üretim araçlarının birleşmiş üreticiler tarafından kollektif olarak sahiplenilmesini birbirine karıştırma tehlikesiydi[10].

Gerçekte, sosyalizme bağlı olduklarını söyleyen iktidarların ideolojisinde, Proletarya'nın, toplumsal Emeğin ve Üretimin birbirlerinden ayrı varlıklarmış gibi neredeyse mistik, dinsel etkisi egemen olmuştur. Kişilerle tamamen devletsel bir toplum arasındaki ilişkilerin ideolojisi, komünizmden çok bir «karınca yuvası» ideolojisine (yani kişilerin etkinliklerini onları aşan bir zekâ aracılığıyla düzenleyen bir süper-organizma ideolojisi) ya da askeri ideolojiye benzer. Ama bundan, söz konusu ideolojinin proletarya ya da Marksizmle hiçbir ilgisi olmadığını çıkarmamak gerekir. Henüz o dönemde Marx ve özellikle de Engels, büyük fabrikanın neredeyse askeri hiyerarşisine hayrandılar. Birer askeri erdem olan disiplin, doğruluk, çıkar gözetmeme, şeflere karşı özveri ve fedakarlık, Marksizme bağlı olduklarını söyleyen işçi örgütlerinin iç ilişkilerine ta en başından beri egemen olmuştur. Bu örgütlerin yöneticileri kendilerini Hegel'in Evrenselin hizmetindeki memurlardan ya da Marx'ın Sermayenin hizmetindeki memurlardan sözettiği anlamda proletarya'nın hizmetindeki memurlar olarak görüyorlardı ve Proletarya, işçilerle tıpkı askerlerle Ordu arasındakine benzer ilişkilerin söz konusu

olduğu mistik bir varlık olarak değerlendiriliyordu. Bu ilişkiler ise *hizmet* ilişkileriydi.

Üretimin, devrimin, proletarya devletinin, Halkın hizmetinde olmak; bu ideolojinin direnme gücü ve evrenselliği, ne Marksizme oranla tarihsel olarak belirlenmiş sapmalarla ne Marksist kuramın kendi boşluklarıyla ne de Hegelciliğin damgasını taşımasıyla açıklanıyordu. Asıl açıklanması gereken bu damganın dayanıklılığı ve boşlukların böylesine uzun süre ayakta kalmış olmasıdır. Ve bu açıklama, iyi bakacak olursak gözümüzün önündedir: bizzat proletarya «kollektif işçi»nin bütünleyici parçası olarak kullandığı üretim araçlarının toplumsal düzenlemesini yansıtır. Üretim araçları, yalnızca nötr makinalar değildir: kapitalist egemenlik ilişkileri bunlara damgasını vurmuştur ve değiştirilemez teknik zorunluluklar altında gelip işçileri yeniden egemenlikleri altına alırlar. Üretici makinanın neredeyse askeri bir hiyerarşik örgütlenme, birçok kurmaylık ve levazım hizmetleri gerektirme olgusu, işçi hareketini şu seçeneğin önüne getirir:

1. Ya, prodüktivist bir ideoloji gereğince, üretici güçlerin gelişmesi, her kurtuluşun ilk koşulu olarak görülür. O zaman, kapitalizm tarafından yerleştirilmiş üretici güçleri sorgulamak söz konusu değildir; söz konusu olan onları daha etkili bir biçimde yönetmek ve düzenlemek hatta, büyüme ritmini hızlandırmaktır. Bu durumda üretim araçlarının kollektif olarak sahiplenilmesi ancak şu anlama gelir: İşçiler, o zamana değin tahammül ettikleri toplumsal üretim gerekliliklerine gönüllü olarak boyun eğmeye davet edilirler; böylece, kurumsal temsilcileri aracılığıyla, üretim sürecinin zorunlu kıldığı neredeyse askeri örgütsel yapıları meşrulaştıracaklardır. İşçi sınıfının iktidarı, işçiler üzerinde sınıfları adına kurulan bir egemenlik olarak kalır.

2. Ya da, üretim araçlarının ve hatta bizzat üretimin önemli bir bölümünün, gerçek proleterler tarafından gerçek ve soyut biçimde bir kollektif sahiplenmeye uygun olmadığı kabul edilir. Bu durumda, söz konusu olan, üretim araçlarını ve yapılarını, kollektif olarak sahiplenebilinecek biçimde değiştirmektir. Bununla birlikte, bu iş ne basittir ne de dolaysız olarak gerçekleştirilebilir niteliktedir; çünkü bu iş ancak, kapitalizmin üretici güçlerinin oluşturduğu *biçimdeki* kollektif işçi tarafından üstlenilebilir. İşçi sınıfının, niteliklerin doğasının, işbölümünün, mesleklerin ve uzmanlıkların tanımlanmasının, esas olarak siyasal ve kültürel ölçütlere göre, içten değiştirilmesini varsayar. İşçi sınıfının, üretim sürecinin kopyası olacağına, ondan kopmasını, kendini özerk zorunluluklarına göre tanımlamasını ve bu gerekliliklere tekabül eden araçları oluşturmaya girişmesini gerektirir. Bu durumda, işçi sınıfının siyasal iktidarı, bir çözüm olarak değil, gerçekleştirilmesi gereken dönüşümlerin koşullarından biri olarak ortaya çıkar.

3. Sermayenin kopyası olarak proletarya

Proleterleşme, ancak işçilerde geçimlerini üretmelerine ilişkin her tür özerk yeteneğin yokolmasıyla tamamlanır. İşçi, kendi gereksinimleri için bir şeyler üretebilmesini sağlayacak bir alet kutusuna sahip oldukça, sebzelerini yetiştirebileceği ya da tavuk besleyebileceği bir bahçesi bulundukça, proleterleşmesi ona rastlantısal ve düzeltilebilir bir şey olarak görünecektir, çünkü bu proleterleşme olanaklı bir özerkliğin varoluşsal deneyi tarafından çürütülecektir. Bu durumda işçi için, günün birinde işinden çıkmak, kendi hesabına çalışmak, tasarruflarıyla eski bir çiftlik satın almak, emekliye ayrıldığında kendi gereksinimini karşılayacak ufak tefek şeyler üretmek mümkündür. Kısacası, onun için «gerçek yaşam» başka bir yerlerdedir, insan, daha iyi olmasını beklerken talihsizlik yüzünden proleterdir.

Küçük sanatkar ya da köylü olarak «bağımsız bir varoluş» düşünü (ya da, genellikle gerçekleşemeyecek tasarısını) beslemekle, özerklik, ne denli kısmi olursa olsun, «sınıf bilinci»nin yani, üyelerinin toplumsal yazgısı olarak proletaryada bilinçli bir kimlik bulunmasının önüne perde çeker ya da buna engel olur. İşte, bilinçli ya da bilinçsiz olarak burjuvazi bu yüzden işçilerin yaşamında (İngiltere ya da Almanya'da), işçi lojmanının arkasında ya da siteyle fabrika arasındaki alanlarda yer alan, küçük marjinal özerklik adaları oluşturmuştur.

Öte yandan, proletarya militanları işçilerdeki kişisel özerklik isteğini, küçük burjuva bireyciliğinin bir kalıntısı olarak, bu yüzden kınadılar. Özerklik isteği «geçmişe dönük bir nostalji», «aptallar için kurulmuş bir tuzaktır». Bu istek, sizin, proletaryanın kapitalizm için gerekli olduğunu, çıkrık ve yel değirmenleri çağına dönülemeyeceğini ve yalnız başına paçasını kurtarmak isteyen her proleterin, proletaryanın, yalnızca tüm üyeleri birleştiği takdirde burjuvaziyi iktidardan kovmak ve sınıflı topluma son vermek için sahip olduğu yeteneği yok ettiğini görmenizi engeller.

Sınıf savaşının siyasal zorunlulukları, böylece, işçi hareketinin, *özel olarak varoluşsal* bir gereklilik olarak özerklik isteğinin olası gerçekliği üzerine düşünmesini engellemiştir.

Bu gerekliliğin siyasal açıdan rahatsız edici olması hiçbir şey kanıtlamaz. Bir gereksinim, siyasal olmayan nedenlerle varolabilir ve kendisine ters düşen siyasal zorunluluğa rağmen direnebilir. Varoluşsal (estetik, erotik, ilişkisel, duygusal) gereksinimler, özellikle de özerklik gereksinimi bu durumdadır. Varoluşsal gereksinimlerin göreli özerkliğini kabul etmemek ve onları siyasal bir zorunluluğa bağlama iddiasında bulunmakla, kişi, bu gereksinimlerin en küçük dışavurumlarını siyasal sapma ya da ihanet olarak görür ve zorunlu olarak bastırır.

Bu baskı, büyük çoğunluğunun elinden özerk çalışma yeteneği alınmış bir proletaryanın, sınıf temeli üzerinde gerçekleşen siyasal-sendikal örgütlenmesi kadar eskidir. Stalin'den çok daha önce mevcuttu ve ondan sonra da varolmaya devam etti. Kökeni, proleterliği, hele proletaryanın birliğini, bireysel bir gelişme ve kurtuluş olarak yaşamanın olanaksızlığıdır. Gerçekten de sınıf varlığı, toplumsal sistemin proleterlerin özgürlüğüne karşı dayattığı ortadan kaldırılamaz sınırlar bütünü olarak, bireysel gerçekleşmesinden önce yer alır. İnsan hiçbir zaman, bir sınıfa ait kişi *olarak* değil, yalnızca paçayı kurtarma

çabalarına değin zorunlu olarak gerçekleştirdiği bir sınıf varlığının *sınırları çerçevesinde* özgürdür. Proleterin sınıf varlığı, onun yalnızca sınırsız biçimde yer değiştirebilir olmasında —yani, tıpkı kendisi gibi tümüyle yabancılaşmış diğerleri arasında sıradan bir Başka olmasında— ve tüm diğer proleterlerle birlikte kendisini sömürenler üzerinde etki sahibi olabilmesinde yatar. O, herhangi bir emek miktarı olarak yabancılaştığı varlığını bir silaha dönüştürmelidir. Ve örnek militan, bu gerekliliği içine sindirebilendir: O artık özerk bir birey olarak mevcut değildir; o, daha önce görmüş olduğumuz gibi, temelde asla özne olamayan sınıfı temsil eder. Örnek proleter böylece, kendi öznelliğini içine atarak, kendi içinde düşünen sınıfın nesnel düşüncesine dönüşür. Bu öznesiz olma iddiasındaki düşünceyle içiçe olan nitelikler, katılık, dogmacılık, maddecilik, otoriter tutku ve kalıplaşmış siyasal söylemlerdir.

Bütün dinler gibi, bu düşünce de öbür dünya bilimine (eskâtoloji) ve dine ait bir tutumu yansıtır ve uzatır: Bu, Tarihin, Hiçliğin ve her şeyin sonu ve başlangıcı olan bir tarih ötesine geri dönme imanıdır. Proleter, sürekli yabancılaşması üzerine kurulu bir toplumsal sistem tarafından tümüyle reddedildiğinden, sınıf olarak, kendisine yabancılaştırılmış olan her şeyi elde edebilmesi için kendini, mülksüzleştirmeyi kabul etmeli ve kendini kişi olarak tümüyle reddetmelidir. Kişi olarak yok olmalı ki, onu yabancılaştıran sistem üzerinde egemen sınıf olarak hükmedebilsin. Kişilerin mülksüzleştirilmesi ve aynı düzeye getirilmesi sisteminin bu *yeniden kabullenilmesi* (ki bu Marx'ın tüm devletçi sapmalara örnek oluşturan bir kavramıdır), ancak, kendiliklerinden hiçbir şey olmamayı ve kendilerini üreten sürecin, her birinin dışında birleşmiş kollektif etkeni olarak her şey olmaya dönüşmeyi kabullenen kişiler için mümkün olabilir. Birlik olarak sınıf, sistemin yeniden kabullenilmesini ön-

gören ve sağlayan düşsel öznedir, ama bu özne, tek tek kişilerin, tüm gerçek proleterlerin dışında ve onlardan yücedir[1].

Proletaryanın iktidarı, Sermayenin iktidarının simetrik olarak tersidir. Bu hiç de şaşırtıcı olmamalıdır. Marx, burjuvanın sermayesi tarafından yabancılaştırıldığını ve onun hizmetlisi olduğunu gayet güzel göstermiştir. Aynı şekilde proleter de, aynı Sermayeyi, «kollektif olarak sahiplenmiş» proletarya tarafından yabancılaştırılacaktır[2].

Böylece geleneksel işçi hareketi, sermayenin başlattığı işi değerlendirir, tekrarlar, ya da tüm bunları yapmasa bile, tamamlar. Bu iş ise, proleterlerin özerklik yeteneğinin yok edilmesidir. Kusursuz proleter, emeği tüm özerkliğini yitirmiş ve ancak çok sayıda başka proleterin emeğiyle birleştirildiğinde bir yararı olan kişidir. Bu emek,*salt toplumsaldır*. Yoksa, içerdiği beceri, bu beceriyi kullanan için, hiçbir değişim değerine sahip değildir. İşçi, hiçbir şekilde, bu emekten kişisel, ailevi, özel amaçlarla yararlanamaz.

Yani, kusursuz proleter tümüyle toplum için çalışır; o, yalnızca genel soyut emek sağlayan kişi ve dolayısıyla, yalnızca ticari meta ve hizmet tüketicisidir. Emeğinin tamamen yabancılaşmış biçiminin öbür yüzü, maddi gereksinimlerinin dışavurumunun tamamen ticari biçimidir; bunlar satın alma, para gereksinimleridir. Proleterin tüm tükettiği satın alınmalıdır, tüm ürettiği satılıktır. Tüketimle üretim, meta ve hizmet satın alımı arasında hiçbir görünür bağ yoktur.

Bu bağ eksikliğinin sonucu, proleterin emeğinin ürününe, hatta amacına kayıtsız olmasıdır. Sermaye onu her türlü özerk yetenekten mahrum kılmış ve «büyük otomatın değişmez düzgünlüğü» ile çalışmaya indirgemiştir. Mekanikleşme, bölünme ve niteliksizleşmeyi getirmiş ve emek ölçüsünü salt nicelik olarak standartlaştırmayı sağlamıştır. İşini yap ve hiçbir şeyle ilgilenme. İşin ve ürünün niteliği, otomatik denetimlerle sağla-

nır, üretim süreci zekâları, makinaların düzeni ve dağılımıyla sınırlı uzmanlar tarafından, bir kereliğine ama her zaman geçerli olmak üzere düşünülmüştür. İş kavramının anlamı bile değişir. Maddeyi işleyen ve emeğini, onda yaratması gereken etkilere göre ayarlayan işçi değildir. Hayır; şimdi, madde işçiyi işlemektedir. Etkiler kesin biçimde belirlenmiş olarak zaten ortadadırlar ve yalnızca yaratılmayı beklerler, makina bunları yaratmak için önceden ayarlanmıştır ve işçiden, düzenli aralıklarla basit ve birbirini izleyen hareketler yapmasını ister. Çalışan, mekanik sistemdir; işin yapılması için, sen, bedenini, beynini ve zamanını ona ödünç verirsin.

Artık olan oldu: iş, *işçinin* dışına çıktı; emek eşya durumuna dönüştü, inorganik süreç oldu. İşçi, *kendi kendine yapılan* işi izlemekte ve ona razı olmaktadır; *onu* yapmamaktadır artık. İşin kayıtsızlığı işte kayıtsızlığı doğurur. Ay sonunda maaş verilir ve bütün önemli olan budur. Sakın benden, kendimden bir şeyler katmamı, kararlar almamı, girişimlerde bulunmamı istemesinler. Herkesin solunda duran tarafından itildiği ve sağındakini ittiği bir düğüm olduğu bu sistemi onlar kurdular. O zaman, onlara «kıyak» yapmanın anlamı yok. Sana söylediklerini yap ve başlalarının çaresine baksınlar. Böylece, işçi, özel sektörde çalışan memur ya da kamu hizmetlisi, hiyerarşik buyrukları kesinlikle uygulayarak, işlerini, hizmet etmesi gereken amacın tersine yöneltmekten hınzırca bir zevk alırlar: Taksiyle getirilen yarı-ölü hastayı hastaneye kabul etmeyen sağlık görevlisi bu durumdadır; kamu görevlisi olup da, katlanmak zorunda kaldıkları hiyerarşik baskıyı, görevleri çerçevesinde açık olarak belirtilmemiş hiçbir şeyi yapmayarak, söylemeyerek ya da bilmek istemeyerek hıncını yurttaşlardan alanlar da aynı tutum içindedir. İngilizlerin ünlü örneğinde belirtildiği üzere, maden işleyen işçilerin sunta levhaları vidalamasını reddeden tahta işçileri sendikasının ve yine aynı levhaları metal

ile ve metal üzerine vidalama hakkını tahta işleyen işçilere vermeyen maden işçilerinin durumu da bunu yansıtır; burada söz konusu olan, paydos saati geldiğinde o anda durdurulan iş ve bundan doğacak zararın da mümkün olduğunca çoğaltılmasıdır.

Bu hınç tutumu, proleter için «kendi» işinde kalan tek özgürlük biçimidir. Onun edilgen olmasını mı istediler? Madem öyle, edilgen olacaktır. Daha doğrusu, kendisine dayatılan edilgenliği, bunu dayatanlara karşı bir silah olarak kullanacaktır. Onun edilgen etkinlik olması istenmiştir; o zaman o da etkin edilgenlik olacaktır. Nesnesini oluşturduğu olumsuzlamayı arttırarak, ezenlerin elinden buyruklarının yaratmasını istedikleri etkileri çalan bu hınç özgürlüğü, «işçi saygınlığı»nın son barınağıdır: Beni, nasıl yapmak istediyseniz öyleyim ve böylece de elinizden kaçıyorum. Patronların kafasına etmeli, patronlar ödemeli; paracıklarımız; boktan ücrete, boktan iş: Bu, proleter hıncının dilidir, iktidarsızlığın dili.

«Zorunlu ücretli emek»in yıkılmasından, «doğayla mübadelelerini kollektif denetimlerine bağlı kılan birleşmiş üreticiler»den uzaktayız. Sermaye yoluyla işçinin olumsuzlanmasının olumsuzlanması gerçekleşmemiştir ve hiçbir olumlamaya da yol açmaz. Bir, tek boyutlu evrende kalınır: Sermayeye karşı, proletarya kendini bizzat sermayenin yarattığı biçimde kanıtlar. Burjuva dünyasının yıkıntılarının üzerinde evrensel proleter toplumu fethederek, topyekûn mülksüzleştirilmelerini sindirecekleri yerde, proleterler, mülksüzleştirilmelerini topyekûn bağımlılıklarını olumlamak ve tümüyle sahiplenilmek amacıyle benimserler. Her şey ellerinden alındığı için, her şey onlara verilmelidir; hiçbir iktidara sahip olmadıkları için, onlara her şey iktidardan gelmelidir; emeklerinin kendileri için değil de yalnızca toplum için yararlılığı olduğundan, toplum onların tüm gereksinimlerini karşılamak, emeklerini ücrete bağlamak zo-

rundadır. Proletarya, ücretliliğin yıkılmasını değil, ücretli olmayan her işin yıkılmasını talep eder[3].

Sınıf talebi, böylece kitle talebine dönüşür, bu da şu anlama gelir: Artık söz konusu olan, toplumdan, yani iktidardan, yani aslında devlet aygıtından, kendilerinin hem alma, hem de üretme olanağına sahip olmadıkları şeyleri *kabul etmek* isteyen, atomlaşmış, tek düzeleşmiş bir proleter kitlesinin tüketim talepleridir. İktidarın ele geçirilmesi için verilen sınıf savaşı, bu durumda, iktidar konumlarına işçi temsilcileri yerleştirme amacıyla yapılan kitle eylemlerine indirgenir; komünizme geçiş evresi olan proletarya diktatörlüğü, işçilerin gereksinimlerinin devletin komuta noktalarında, ulusal gelirin yeni bir mali dağılımına taraftar olanların yer alması yoluyla devletçe üstenilmesine indirgenir. Bir «halk» iktidarı, ya da «sosyalist» iktidar tasarısı, devletin her şey, toplumun bir hiç olduğu ve yine tümüyle kendi kendilerinden bile soyutlanmış, atomlaşmış bir işçi kitlesinin, devleti yöneten ve böylece devlet partileri haline gelen partilere bir müşteri ilişkisiyle bağlandığı bir siyasal tasarıyla birbirine karışır. Ve sözü geçen bu partiler, toplumsal bir dokunun, iktidarın kılcal damarlar biçiminde dağılmasının söz konusu olmaması yüzünden devletin gözünde kitleyi temsil edeceklerine kitlenin gözünde merkezi devleti temsil ederler.

Zaten, üretici güçlerin gelişiminin tüm etkinlikleri toplumsallaştırdığı, yani parsellere böldüğü, uzmanlaştırdığı, normalleştirdiği ve devlet aygıtı aracılığıyla diğer etkinliklerle birleştirdiği bir toplumda, durumun nasıl başka bir biçim alacağı da bilinemez. Artık merkezileşmiş yönetimlerin ve memur örgütlerinin aracılığından yararlanmayan ne tüketim ne üretim ne iletişim ne ulaşım ne hastalık ne sağlık ne ölüm ne bilgi edinimi vardır. Kapitalist yoğunlaşma, toplumsal dokunun, gerek kişiler, gerek gruplar gerek komünler açısından, her türlü özerk

üretim, tüketim ve değişim olanaklarını yok etme yoluyla, kökünü kazımıştır.

Artık hiç kimse ne tükettiğini üretir ne de ürettiğini tüketir. «Birleşmiş üreticilerin denetimi altına girdikleri varsayılsa bile, hiçbir üretim birimi yerleşik olduğu kentin gereksinim ya da istekleri doğrultusunda üretim yapmaz ve yapamaz. Sakinleri, komünler biçiminde kümeleşseler bile, hiçbir kent, fabrikalarında, yaşaması için kendisine gerekli olanı üretemez ve üretimini yakınındaki diğer komünlerle değiş-tokuş ederek gereksinimlerini elde edemez. İşbölümü, uluslarüstü ekonomik mekanlar düzeyinde gerçekleşmektedir. «Ürün çizgileri», fabrikaların yerleşimi ve boyutları, en yüksek kâr hesapları temel alınarak kararlaştırılır. Şu öğeler, şu miktarda, şu yerde, yüz kilometre ötede, başka fabrikalardan gelme başka öğelerle birleşmeleri ve mamul ürünün bin kilometrelik bir gölge içinde dağıtılması için üretilir. Küçük fabrika düzeyinde dayatılan askeri genel-kurmay benzeri ilişkinin aynısı, farklı fabrikaların birbirleriyle güdümlenmesini sağlar, yarı mamul ürünlerin sevkedilmesini, mamul ürünlerin dağılımını, dışsatımların ve stokların finansmanını, talebin arza ayarlanmasını, vb. sağlar.

Hiçbir düzeyde hiçbir işçi, ya da işçi ortaklığı, herkese yararlı bir sonuç elde etme amacıyla karşılıklı mübadelenin ya da işbirliğinin pratik deneyimini yaşayamaz. Buna karşılık, her düzeyde, her işçi devlete karşı bağımlılığını hisseder; gerekli ürünlerin elde edilmesinde, ücretinin alış gücünde, iş güvencesinde, çalışma süresinde, konut, ulaşım, vb. sorunlarında hep devlete bağımlıdır.

İşte bu yüzden de, işçi sınıfının kendiliğindenci eğilimi, devlete karşı bu bağımlılığın, devletin işçilere karşı yükümlülüğü olarak kabul edilmesini talep etmektir. İşçi sınıfı kendiliğinden hiçbir şey yapamadığından, devlet ona karşı her şeyi yapma zorunda olduğunu kabul etmelidir; devlete mutlak olarak

ihtiyacı olduğu için, devlet de onun mutlak hakkını kabul etmelidir. Devlet iktidarının işçi sınıfı tarafından ele geçirilmesi, gerçekte, işçi sınıfının bakımının devlet iktidarı tarafından üstlenilmesine dönüşür. İşçi sınıfıyla devlet iktidarı arasına giren her şey yıkılmaya yönelecek ve iş kolaylaşacaktır. Hâlâ varlıklarını sürdüren siyasal arabulucular, Gramsc'nin kullandığı anlamda sivil topluma özgü kurumlar ve özerk iletişim araçları, tekelci kapitalizm tarafından çoktan tüm gerçekliklerini yitirmişlerdir.

Tekellerin devleti, artık klasik burjuva devleti gibi, burjuvazinin toplum *içinde* kullandığı —üretim ve mübadele ilişkileri, ideoloji ve kültürel modeller, aile değerleri ve kişilerarası ilişkiler düzeyinde— ve delegelik ya da seçime dayalı temsil edilmenin meşru görünümü altında toplumdan yerel siyasal kurumlara doğru *yükselen* bir iktidarın sonucu değildir. Hayır; «tekellerin devleti», bizzat tekelci sermayenin doğasına uygun olarak özerkleşmiş bir egemenlik ve yönetim aygıtıdır. Bu aygıtın, engel tanımaz iktidarı, dağılma yolunda olan bir topluma *tepeden iner* ve onu Sermayenin ihtiyaçlarına göre yönetmeliklere uydurur. Zaten Sermaye, yoğunluğu ve ekonomik birimlerinin boyutlarından dolayı, hukuki sahiplerinin denetim ve etki gücünün dışında kalır, burjuva hukukunun çerçevelerini parçalar ve akılcı olarak idare edilmesi için, tercihan (ama zorunlu olarak değil) devlet mülkiyetinin eşlik ettiği, merkezi bir devlet yönetimi gerektirir.

Bu parçalanmış toplumda, artık, merkezi olmayan ve yükselen girişimler ve alçalan merkezi önerilerin gel-giti için yeterli mekân ve esneklik yoktur. Bu yüzden de, tabanda bir siyasal yaşam, ya da bunun olmadığı durumda, devletin ve toplumun demokratikleştirilmesini sürdürme gücüne sahip siyasal güçler yoktur. «Siyasal yaşam», merkezi olarak, merkezi iktidarı kullanma ya da devleti yönetme biçimine göre ayarlan-

mış tartışmalara indirgenir. Bu tartışmalar, zorunlu olarak, devlet iktidarını elinde tutanlarla, devlet iktidarına göz dikenleri birbirleriyle kapıştırır; halk ise her ikisi tarafından da «tahammül etme» rolüne indirgenmiştir. Seçenek, «tekellIer devleti»nin egemenliğiyle, devlet tekelinin her şey üzerindeki egemenliği arasındadır. Tekelci kapitalizmin devletiyle devlet kapitalizmi arasında bir adımlık yol vardır. Lenin bunu öngörmüştü. Devlet kapitalizmi, tekelci kapitalizmin devleti tarafından gerçekleştirilmiş devletleşmenin, sivil toplumun yıkıntıları üzerinde, tamamlanmasından başka bir şey değildir. Ve tamamlanan bu devletleşme, işçi sınıfının iktidarı ele geçirdiğinde yıkması gereken kapitalist üretim ilişkilerini, daha üstün bir biçimde verimli ve sürekli kılar.

Bu durumun başka bir biçim alabilmesi için, bir kopma olması gerekir. Kopmanın olması için de, işçi sınıfının, kendi sınıf varlığıyla, bu sınıf varlığının damgasını taşıdığı kapitalist üretim ilişkileri kalıbını reddeden bir kopma gücü olarak ortaya çkması gerekir. Ama, işçi sınıfına bu kendini olumsuzlama gücü nereden gelecektir? İşte «pozitif bilim» olarak Marksizm bu sorunu çözememektedir: Eğer işçi sınıfı olduğu gibiyse, sınıf varlığı pozitifse, Sermayenin kendisini dönüştürmesinden ancak bizzat Sermayenin yapısı içindeki bir kopma yoluyla kurtulabilir. Yeni bir yapı doğuran bu kopma, aynı zamanda bundan dolayı çehresi değişmiş bir işçi sınıfı doğuracaktır. Başkalarının yanı sıra Maurice Godelier'nin de sunduğu determinist-yapısalcı görüş budur. Bu şema içinde, ne proletaryanın kendisi tarafından olumsuzlanmasına, ne de birleşmiş üreticilerin egemenliğine yer vardır. Bir tam varlıktan bir diğer tam varlığa geçilir ve bu geçiş (kapitalizmden komünizme geçiş), «öz amaçlarını güden kişiler»in bilinçli ürünü olmaksızın, yani mülkiyet edinme ve özgürleşme varolmaksızın gerçekleşir.

Marx'ta, başlangıçta, durum iyice farklıydı. Proletarya

kendini reddetme gücüne sahipti çünkü sınıf varlığı gerçekte olumluluk kılığına girmiş bir olumsuzluktu. Proleter, Sermaye tarafından *inkar edildiği*, «kendi» ürününden mahrum edildiği ve kendi öz gerçekliğiyle yabancılaştığı *ölçüde* evrensel ve egemen üreticidir. Ancak, proleterin sınıf varlığı olumsuzlama olduğundan dolayı, proleterin bu varlığı inkar etmek için başvuracağı eylem, en yüksek derecede olumlama olabilir ve olmak zorundadır. Bu olumlama ise özgürleşmedir.

Alman İdeolojisi içinde hâlâ merkezi bir yer tutan bu başlangıç düşüncesi, Marx'ın kendisi tarafından hiçbir zaman ne temellendirilmiş ne de geliştirilmiştir. Bunun için, işçinin sınıf varlığının olumsuzluğunun ve bu olumsuzlamanın doğurabileceği olumluluğun sürekli kendisinden saklanacak biçimde nasıl kişisel varlığının tüm boyutları çerçevesinde inkar edildiğini gösterecek, bir proletarya yabancılaşmasının eleştirel incelemesinin yapılması gerekirdi. Bir başka deyişle: Proleter, ancak proleter sıfatıyla ne olduğunu inkar ettiği takdirde kendisi olabilir.

Oysa bu inkar etme *olanağı*, Marx'ta (tıpkı Sartre'da olduğu gibi) *varlıkbilimsel* olarak sunulmuşsa da, aynı zamanda kültürel olarak verilmemiştir. Bir emekçinin, kendisinin üretim sürecinin bir çarkı olarak nesnel açıdan ne olduğuyla, yüksek derecede birleşmiş işçi sıfatıyla zahiri olarak ne olduğu arasındaki farkı algılama yetisi, işçilik durumuna ilişkin değildir.

Bütün sorun bu yetinin hangi koşullarda ortaya çıktığı ve kendini gösterdiğini bilmektir. Ve bu soruya, Marksist kuram bugüne değin yanıt vermemiştir. İşin kötüsü, acelecilikle ileri sürdükleri tezler, olgular tarafından yalanlanmıştır.

4. İşçi iktidarı mı ?

Marksist kurama göre proletaryanın, er ya da geç varlığının bilincine varması kaçınılmazdır. O, işgücü ve kollektif üretici emekçidir, ki bu da Marx için, insanın kendi yaşamını sağlamasına yetecek olandan çok daha fazlasını üretme gücünü yansıtması anlamına gelir. Marx'a göre, proletaryanın üretim yeteneği, özünde, yalnızca yaşamın yeniden üretilmesi için gereken emeğin alanını aşar. Bu, ta başından bir *artık* üretme, yani hiçbir doğal gereklilik ya da ulvi gereksinimin gerektirmediği bir artı emeği sağlama yeteneğidir. Bundan dolayı, bu yetenek, gelecekte gereklilik aleminin ötesinde, emeğin kendi amacını kendinde taşıyacağı özgürlük aleminin gelişini müjdeler: Emeğin amaçları ve ürünleri, yaşamı idame ettirmenin gerekliliklerini aşacak ve üreticiye (işçiye) özgür yaratıcı olarak kendi zahiri egemenliğini yansıtacaktır.

İşin gerekli olanını üretmeyi kapsayan nihai hedefiyle, işgücüne ancak yaşamı sürdürmeye yetecek kadar ödenmesi yüzünden gereklilik çemberine hapsolup kalan proleterin varlığı arasındaki çelişki dayanılmaz hale gelir. Proletarya, er ya da geç, elinde özgürlüğün saltanatının anahtarı olduğunun bilincine varmalıdır. Bu saltanatın başlaması için, proleterlerin, sanayinin dev üretici gücünü kendi denetimlerine almaları yeterli olacaktır. Her geçen gün biraz daha çoğalan artık değeri üretenlere, ancak geçimlerini sağlayacak kadar bir ücret ödeyen sömürü sisteminin giderek daha zorlu buhranlara düşmesiyle bu bilinçlenme daha keskinleşecektir.

Gerçekte, bilinçlenme, öngörüldüğü gibi gerçekleşmedi. Bazı iyice sınırlı katmanlar dönemler dışında, proletarya kendini, zenginliklerin özgürce yaratımının egemen öğesi olarak algılamadı ve algılamamakta. Onun gereklilik çemberine bağımlı kılınmasıyla bu çemberin yaratılan zenginliklerin *bedavalığı* (gereksizliği, yararsızlığı) tarafından çoktan aşılmış olması arasındaki çelişki kuramsal açıdan olması gerektiği biçimde asla algılanılamamıştır. Çünkü burjuvazi, proletaryanın, yaratıcı egemenliğine ilişkin olarak edinmesi gereken bilinci, kökünden yok etti. Bunun için de, emekçinin işi, en azından görünürde, yaratıcı bir etkinlik biçiminde yaşama olanağının emek sürecinden elenmesi yeterli oldu. Kısmi işbölümü, sonra Taylorculuk, sonra Bilimsel İş Örgütlenmesi ve nihayet otomatikleşme, küçük sanatlarla birlikte, «iyi yapılmış işin gururu»nu ve pratik egemenliklerinin bilincini de taşıyan o usta işçileri yok etti.

Birleşmiş üreticilerin özne-sınıfı, devrimci iktidarın zaptedilmesi düşüncesi işte bu işçilerin deneyimlerinin doğrudan uzantısı olarak ortaya çıkıyordu. Çünkü, usta işçiler iktidarı fiili olarak üretim içinde kullanıyorlardı. Kendilerini, fabrika içerisinde, toplumsal hiyerarşinin karşıtı bir hiyerarşinin doruğunda tutan bir beceri ve pratik bilgi deposuna sahiptirler; patron, atölye şefi ve mühendis, usta işçinin yetkinliğine bağımlıydılar; bu yetkinlik onların kendi yetkinliklerinin tamamlayıcısı olmanın yanı sıra çoğu zaman da kendilerininkinden üstündü. Onlar, işçinin işbirliğine, öğütlerine, kişisel değerlendirmesine ve bağlılığına gereksinirken, usta işçi, üretimi sağlamak için ne patrona ne de «üretim subayları»na ihtiyaç duyuyordu.

Böylece manifaktürde, sermayenin toplumsal ve ekonomik iktidarına benzer, buna karşı çıkma ve ortadan kaldırılmasını düşünme gücüne sahip, teknik düzeyde bir işçi iktidarı vardı. Bu iktidar, ne kümeleşmiş *tüm* işçilerin, ne de «kollektif

işçi»nin iktidarıydı. Bu, niteliksiz işçilerin yardım ettiği ya da eşlik ettiği ve işçi sınıfı içinde her şeyi toplayan toplumsal hiyerarşiye rakip, özgül bir işçi hiyerarşisinin doruğunda yer alan profesyonellerin iktidarıydı. Kendi özerkliklerine ve özgül değerlerine sahip bir işçi kültürü, ahlakı ve geleneği vardı. İnsan, işçi hiyerarşisinin doruğunda yer aldı mı, burjuva dünyasına imrenmesine gerek kalmazdı; tersine, bu durumda kişi, özgül bir kültürün temsilcisiydi ve burjuvazinin temsilcisinin karşısına eşiti olarak, gururla çıkardı; onunla, üretim içinde, işbirliğini, ancak o, kendisiyle işbirliği yaptığı, yani kendi alanındaki üstünlük ve egemenliğini tanıdığı ölçüde kabul etmeye kararlıydı[1].

Bu şartlar altında, işçi iktidarı, devrimci iktidarın ele geçirilmesi düşüncesi, Taylorculuk sonrası edindiklerinden çok farklı bir pratik anlam taşıyordu. İktidara dört elle sarılmak isteyen işçi sınıfı, sefil, ezilmiş, cahil, köksüz bir kitle değil, görünürde, gerek işçi kitlesi içinde, gerekse genel olarak toplumda, gelenekleri, seçkinleri, kültürü ve örgütleriyle hegemonya kurmuş bir katmandı. Onun için, iktidarı ele geçirmek, burjuvazinin yerini alıp devletin can alıcı noktalarına yerleşmek anlamına gelmiyordu; iktidarı ele geçirmek, tersine, işçi iktidarının uygulanmasına engel olan her şeyi ortadan kaldırmak anlamına geliyordu. İşçi iktidarına engel olanlar ise, işçi emeğinin sömürüsüyle yaşayan asalak sınıf, burjuvazi ve baskıcı aygıtıyla burjuvazinin halk ayaklanmalarını bastırmasını sağlayan devletti.

Bütün bunlar «fabrika işçilerindir» sloganında üstü kapalı olarak mevcuttu. Bu slogan, eskilerden gelen «toprak köylülerindir» talebinin kesin karşılığıydı. Anarko-sendikalist işçilere göre, yeşerttiği toprak konusunda asalak-derebeyiyle çatışan köylüyle, «çalıştırdığı» fabrika konusunda, bir başka tembel-asalak olan kapitalistle çatışan işçi arasında paralellik vardı.

Geriye dönük olarak bakacak olursak, bu sloganda çarpıcı olan, işçinin «kendi» emeği ve fabrikasıyla özdeşliğini dile getirmesidir. Henüz, sömürü bizzat fabrika işinin doğasını da kapsayacak biçimde algılanmamaktadır. İlkesel açıdan, işçilerin üretim araçlarını ellerine geçirmeleri ve bunların, temel olarak ürünlerinin doğasını ya da onlara hâlâ 'kendi işleri olarak görünen şeyin doğasını değiştirmeksizin, *kendi* amaçlarına hizmet etmesi mümkün gibi geliyordu.

Adriano Sofri'nin[2] gayet iyi görmüş olduğu gibi, konsey hareketi, üretim içinde aracısız bir iktidara sahip olma ve bu iktidarı bütünüyle topluma uygulama gücünü kendinde bulan bu işçi sınıfının en ilerlemiş biçimiydi. İşçiler, üretimi ve toplumu yönetebilirlerdi; halk iktidarının sürekli organları olarak işçi konseylerine ilişkin anlayışın altında yatan en temel ve en denenmiş kesinlik bu doğrultudaydı. Bu kesinlik, o zamandan bu yana iyice zayıflamış bir inanca dayanıyordu: Toplumsal üretim süreci, her atölye ve her fabrikanın üretim süreciyle aynı tür anlaşılırlığa sahiptir. Birinciye egemen olmak için ikinciye egemen olmak yeterlidir. Üretim mekanları iktidar mekanlarıdır.

Bunların hiçbiri bugün doğru değildir (daha önce doğru olduğu kabul edilse bile). Her şeyden önce, yukarıda gördüğümüz gibi, fabrika artık ekonomik bir birim değildir. Çoğu zaman yüzlerce kilometre uzaktaki başka üretim birimleriyle bütünleşmiş ve hammaddeleri, yönelimleri, üretim çizgileri, vb. açısından, birçok dala bağlı olan onlarca üretim birimini güdümleyen ve yöneten bir merkezi idareye bağlı bir üretim birimidir. Bir başka deyişle, üretim yerleri artık ne karar ne de ekonomik iktidar merkezleridir[3]. Toplumsal üretim süreci saydam değildir ve bu durum, her bir atölyenin üretim sürecine de damgasını vurur; ürünlerin son varacağı yer, hatta çoğu zaman nitelikleri bile burada bilinmez. Yönetici kadrolar dışında

hiç kimse üretilen şeyin ne işe yaradığını bilmez, üstelik buna aldırmaz da.

Üretim birimlerinin özerkliğini yıkmış olan teknik uzmanlaşma ve ekonomik yoğunlaşma süreci işçi özerkliğinin kaynağı olan işçi mesleklerini de yıktı. Bir *işçi* hiyerarşisiyle, *işçi* düzeni yerine, Taylorculuk fabrikanın yönetimi tarafından geliştirilen ve kabul ettirilen bir *patron* hiyerarşisi ve düzeni yerleştirdi. Kıyasıya mücadelelerden sonra safdışı edilmiş vasıflı işçilerin yerine, proleter kökenli olsalar da patron hiyerarşisine dahil olan «üretim assubayları» kondu. Bunlar, yönetim tarafından eğitilip seçilmişti ve yine yönetim kendilerine bir disiplin ve polis yetkesi vermişti. Üretim işi, artık yalnızca özerkliği ve teknik gücü olmayan atomlaşmış bir işçi kitlesi tarafından sağlanıyordu.

Bu kitle için, üretim üzerinde «iktidarı ele geçirme»nin, en azından fabrikanın *içinde bulunduğu durumda* bir anlamı yoktur. Üretimin, teknik olarak özerk işçi ekiplerinin elinde olduğu dönemde, iktidarı ele geçirme organı olan işçi konseyi, bölümleri ve setlerle ayrılmış bantlarıyla dev fabrikada modası geçmiş bir olgudur. Bu fabrikada düşünülebilecek tek işçi iktidarı, bir denetim ve veto gücüdür; yani, bazı çalışma koşulları ve türlerini reddetme, kabul edilebilecek normları belirleme ve bu normlara patron hiyerarşisi tarafından uyulmasını sağlama gücü.

Ama bu güç, hiç kuşkusuz, olumsuz ve alt düzeyde bir güçtür; kapitalist üretim ilişkileri *çerçevesinde*, bütününde (ve hatta ayrıntılarında) patron hiyerarşisi tarafından tanımlanmış bir emek sürecine *göre* uygulanır. Patron iktidarına sınırlar koyar ama ona karşı özerk bir işçi iktidarını ortaya çıkarmaz. Bundan dolayı, İtalya'da görüldüğü gibi, işçi iktidarının tabandaki organları olarak işçi konseyleri (atölye ya da bant düzeyinde) yaratma çabası, oldukça kısa zamanda konseylerin

sendikal yapı tarafından yeniden eritilmesine ve sendikal uzlaşma ve pazarlık organları olarak kurumsallaşmalarına yol açar.

Zaten bu durumdan nasıl kaçınılacağını gösteren herhangi bir sağlam dayanak da yoktur. Tabandaki işçi biriminin ne ürün ne de üretim süreci üzerinde iktidarı vardır. Ürün, gerçekte, fabrikanın ya da grubun bütün üretiminin, araştırma dairesi tarafından kesinlikle önceden belirlenmiş bir bileşiminden başka bir şey değildir. Bu bileşimin, üretim yöntemi, çoğu zaman işçiye değerlendirme ya da girişim özgürlüğü bırakmayacak biçimde önceden ayarlanmış makinaların ortaya çıkarılmasıyla kesin olarak belirlenmiştir. İşçi ve üretim grubu, bu yüzden ne makinaları ne de ürettiği bileşimi özerk olarak kullanabilir. Onun özerklik alanı yalnızca istenen işlemlerin icraatının düzenlenmesini ve hızını, molaların sayısını ve süresini, ekibin sayısını ve çalışma süresini kapsar. Bu nedenle, işçiler iktidar taleplerini ve iktidarlarını bu değişkenlere yönelteceklerdir. Bu değişkenlerin onların gözünde en önemlileri olmasından değil, yalnızca, işçi grubunun özerk girişiminin uygulanabileceği tek değişkenler, *bir* iktidarı kanıtlamayı sağlayacak tek değişkenler oldukları için, bunlara yönelirler.

Fransa'da da İtalya'da da görüldüğü gibi, bu iktidar kanıtlanması işçiler için kendi sağladığı niteliksel düzelmelerden daha çok önem taşır. Caen şehrindeki Jaeger işletmelerinde 1972'de yapılan örnek grevde, başlangıç talebi işçilerin iş hızlarını kendilerinin belirlemesine ilişkindi. Ama, «kendi doğal ritmlerine göre» çalışma hakları geçici olarak tanındığında, çabucacık «bizim doğal ritmimiz hiç çalışmamaktır», en azından bugünkü teknik ve toplumsal koşullarda, bu böyledir sonucuna vardılar. Torino'da Fiat fabrikasında da durum aynıydı: İşçiler her benzer üretim grubu için konseyler oluşturma ve güçlerinin yettiği değişkenleri belirlemeleri için delegeler «*delegati*

di cottimo»ler seçme hakkını elde ettiklerinde birçok durumda bizzat kendilerinin saptadığı ve yönetimle uzlaşma konusu ettikleri normları yeniden sorgulamayı sürdürdüler.

Gerçekten de, bir norm işçiler tarafından saptanıp da hiyerarşi tarafından da kabul edildiğinde, işçi için yeni bir ayak bağına dönüşür. Bu normun fiziksel ya da sinirsel olarak dayanılır olup olmaması önemli değildir: Yönetim bu normu tanıyıp da sözleşme çerçevesinde onaylar-onaylamaz, yeni norm işçi grubunun özerk iktidarını yansıtma niteliğini yitirerek patron hiyerarşisinin baskıcı iktidarının bir ifadesine dönüşür. Gerçekten de, patron hiyerarşisi, işçi grubunun iktidarı dahilindeki değişkenler üzerindeki gerçek egemenliğini hiçbir şekildek abul edemez. Fabrika, farklı atölye ve bantların ya da montaj bölümlerinin üretimi eşgüdümlenmedikçe çalışamaz. Tampon-stokların oluşturulması, kuşkusuz iş ritmine daha büyük bir yumuşaklık kazandırır ama sınırsız bir esneklik de sağlamaz. İşte bu yüzden yönetim (üstelik fabrikanın mülkiyet biçimi ne olursa olsun) işçilerden, kendi kaderlerini tayin etme iktidarları karşılığında, belirlemiş oldukları normlara uyacaklarına dair güvence ister.

O zaman da *delegati di cottimo*'lar son derece tatsız bir durumda kalırlar; tabandaki işçi grubunun azledilebilir, seçilmiş temsilcileri olarak, bu grubun isteklerini yönetime kabul ettirmekle yükümlüdürler. Anlaşmaya varılır varılmaz, bu istekler, yönetim tümünü kabul ettiğinde bile, işçi grubunun bizzat kendince belirlenmiş normlara uyması için bir taahhüte dönüşürler. O zaman, bakarız, delegeler, işçilerin gözünde (ve kendi gözlerinde) yönetimin delegelerine dönüşmüşler. Eğer bu rolü oynamayı ve işçileri «taahhütlerine uyma»ya davet etmeyi reddedecek olurlarsa, tabanın resmen kabul edilmiş temsilcileri sıfatıyla kendi kararlarını bozmuş olurlar; bir anlaşma için girişimde bulunmak üzere, asla yönetimin yanına çıkama-

yacak duruma gelirler. Bu durumda tek çıkış yolları istifa etmektir. Nitekim, «işçi özerkliği»nin temsili delegelerinin büyük çoğunluğu da, sonuçta böyle yapmıştır. İstifa etmeyenler klasik sendika delegelerine dönüşürler; tabanın dilekleriyle, üretim aygıtının cansız talepleri (ki bunlar yönetimin temsil ettiği ama kendisinin icat etmediği taleplerdir) arasında yer alan kurumsal arabulucu sıfatına bürünürler.

Tabandaki işçi iktidarı, böylece, belirlenmiş üretim yapıları çerçevesinde, maddi bir imkansızlık biçiminde ortaya çıkar. Bu çerçevede, tek mümkün olan, sendika iktidarı, yani işçilerin kendilerini temsil etme hakkını verdikleri kurumsal aygıtın iktidarıdır. Ama, tıpkı Parlementer iktidarın, egemen halkın iktidarı olmaması gibi, sendika iktidarı da, işçi iktidarı değildir. Sendika, müvekkillerinin karşısında özerkleşmiş bir *kurum olarak* bir iktidara sahiptir; kendisinin bir kurum olarak oluşmasına yol açan arabulma gücünün kullanılması yoluyla, müvekkillerine oranla özerkleşir. Kabahat, kimi zaman bu çelişmeyi kahır ya da rahatsızlık çerçevesinde yaşayan tek tek sendikacılarda değildir; belli bir teknik ve toplumsal işbölümünde, belli bir üretim tarzı ve ilişkilerinde ve sınai makinanın cansızlığındadır; bunlar, ürünü olduğu gibi emek sürecinin evrelerini de önceden belirlediklerinden üretim içinde ve üzerinde işçi egemenliğine ancak marjinal bir yer bırakırlar.

İşte bu yüzden de, gerçek bir işçi iktidarının varolması için temel şart bu yerin genişletilmesidir. Bu kolay bir iş değildir. Çünkü üreticilerin iktidarına, özerkliğine ve özyönetimine engel olan şey yalnızca hukuksal ya da kurumsal değildir. Bunun önünde maddi bir engel de vardır ve bu, fabrikaların yapılışı, boyutu, işlemesine sıkıca bağlıdır. Üstelik yalnızca bunlarla da değil, aynı zamanda fabrikaları yöneten «kapitalist bütün»le de bağlantılıdır. Çünkü, büyük sınai üretimin esrarı, tıpkı büyük askerî ya da bürokratik makinalarda olduğu gibi, *aslında*

buralarda iktidarın hiç kimsenin elinde olmamasıdır. Orada, iktidar özne değildir; kollektif eylemin kuralları ve amaçlarını özgürce tanımlayan insanlara ait değildir. Sınai hiyerarşinin alt kademelerinden üstüne değin yalnızca, hizmet ettikleri maddî sistemin kategorik ihtiyaçlarına boyun eğen icraatçılar mevcuttur. Kapitalistlerin, müdürlerin ve her tür şefin iktidarı görünüşe ilişkin bir yanılsamadır: Bu iktidar, yalnızca, hiyerarşinin altında yer alıp da «yukardakiler»in buyruklarına boyun eğen ve kişisel olarak onlara bağımlı bulunan kişilerin gözünde mevcuttur.

Gerçekte «yukardakiler» buyruklarının egemen yaratıcıları değildirler. Onlar da, yalnızca birer icraatçıdır. Hiç kimsenin dile getirmediği ve zarara girmemek için katlanmak zorunda kaldıkları üstün bir buyruk onlara kabul ettirilir. Bu buyruk şunu söyler: «Sermaye artmalıdır», «siparişler gelmelidir», «rakipler yenilmelidir», «makinalar çalışmaya devam etmelidir»... Daha çok, daha hızlı, daha büyük, daha ucuz... Sermayenin yasası budur.

Marx, kapitalistlerin sermayenin memurları olduğunu söylerdi; bunlar, aynı zamanda hem sömüren hem de yabancılaşan olarak, şeyler içinde mühürlenmiş bir yasaya boyun eğer ve bu yasayı aktarırlar. Sermayenin işleyişini yönetirler; onu buyrukları altında tutamazlar. İktidara sahip değildirler, iktidar tarafından ele geçirilmişlerdir. İktidar özne değil, bir ilişkiler sistemi, yani yapıdır. Bir kapitalist topluluğu tarafından yönetilir, ama elde tutulamaz. Ve yöneticilere meşruluklarını veren, iktidarın bu sonsuza değin sulandırılmışlığıdır. Bu kapitalistlerden her biri, her an «istemediğimi değil, gerekeni yapıyorum» der: «Kendi irademi kabul ettirmiyorum, tunç yasasını benim aracılığımla kabul ettiren gerekliliktir. Oyuna egemen değilim, sizin gibi onun hizmetindeyim. Eğer bu şirketin, istediğiniz gibi, başka bir biçimde nasıl yönetileceğini biliyorsunuz, söyleyin, yerimi size bırakayım.»

Tüm modern iktidarlar bu türdendir. Özneleri yoktur. Kendisini her yasanın ve her meşruluk temelinin kaynağı olarak ileri süren hiçbir egemen kişi tarafmdan yönlendirilmez ya da üstlenilmezler. Modern devlette, hiçbir şef, hiçbir zorba, kendisi «istiyorum» diye buyruk vermez ya da kendi şahsına itaat edilmesi ve başeğilmesi için kimseyi zorlamaz. Modern devlette, iktidar sahipleri, insanlara, yalnızca, belirlenmiş olan ve hiç kimsenin yaratıcısını bilmediği bir düzene boyun eğmeleri için egemendirler. Günümüzün teknokratik iktidarının sahip olduğu, temelde *işlevsel* bir meşruluktur: Bu iktidar bir özne-kişiye değil, kişinin, şirketin, kurumun, devletin organigramında sahip olduğu yere, işleve aittir. «Yerinde» bulunan kişi her zaman makul, karşı çıkılabilir ve karşı çıkılan biridir; ne yüceliğe ne de ahlaki otoriteye sahiptir. Ona ilişkin iğrenç söylentiler dolaşır, arkasından laf edilir ve gülüşülür, o, herhangi bir başka kişiden daha üstün değildir ve her an yerine başka birisi geçebilir. İktidar, şahsen ona ait değildir ve ondan kaynaklanmaz; *o, sistemin bir etkisinden başka bir şey değildir.* Şeyler yasasının insanları başkaları aracılığıyla buyruk altına aldığı maddî bir *ilişkiler* sisteminin yapısallaşmasının bir ifadesidir.

Bu maddî sistemin, bu tutsaklığı sağlamak için bilerek geliştirilmiş olup olmaması önemli değildir. Belirleyici olan, bu tutsaklığın ancak o sistem ortadan kalktığı takdirde ortadan kalkacağıdır. Tanıdığımız biçimiyle sınai sistemin doğurduğu sonuç, büyük teknik makinalara boyun eğilmesi ve Sermayenin, memurları aracılığıyla iktidar sahibi olmasıdır. Bu memurları, işlerliğinin ve ilişkilerinin bütünlüğü çerçevesinde iktidarı ortadan kaldırmaksızın, kovmak, bu burjuvazinin yerine bir başka burjuvaziyi getirme anlamına gelir.

II

Kişisel iktidar ve işlevsel iktidar

İşçi hareketi, kısa zamanda, kişisel iktidarla işlevsel iktidar arasında bir ayırım yapmak zorunda kaldı. Birincisi (kişisel iktidar), bir konum üstünlüğünün değil, yetenek ve bilginin sonucuydu: vasıflı işçi, vasıfsız işçiler üzerinde becerisiyle egemenlik kuruyor ve onların çalışmalarını yönetiyordu. Bu üstünlüğü benimsiyor ve kabul edilmesini talep ediyordu: Anarko-sendikalizm, korporasyonculuk ve mesleki elitizm düşünceleriyle at başı gidiyordu. Buna karşılık, patronluğa, egemenliğini üstün bir beceri üzerine değil de, mülkiyetinin ve bu mülkiyeti sağlamlaştıran kurumlar ve hukuki ilişkiler bütününün sağladığı egemen konum üzerine kurduğu için karşı çıkıyordu. Babasından kalma bir işletmeye, servete ve hukuki ilişkilere, toplumsal konuma ve kurumsal sahnedeki yere bağlı bir isme konmuş herhangi bir budala patron olabilirdi.

Ama, anarko-sendikalizm, ideolojik alanda bir sınıf ve işlev olarak patronlukla ne kadar mücadele ederse etsin, seçkin işçiler de, Schumpeterci türden işletme kurucularıyla, yani teknik yaratı ve iyi yapılmış iş tutkunu olan girişimcilerle anlaşabiliyordu. Nitekim, bu tür girişimcilerin kişisel iktidarı, büyük ölçüde, işçilere kendisine ait olan alanda bilgisinin üstünlüğünü kabul ettirmesine ve bu temel üzerinde, şirket içinde, nitelikleri dolayısıyla kendilerinden bir şeyler verebilecek kişilerin bir ortak egemenliğini kurma yeteneğine bağlı olacaktır. Sınıf çelişkisi, çoğu zaman vasıflı işçilerle kişisel iktidara sahip patronlar arasındaki ilişkiler yüzünden yumuşatılır. Schumpeterci işletme sahibinin amaçları, kişisel niteliklerinden dolayı sınıf niteliğini aşar ve işçi kollektifine iletilebilir, hatta onun tarafından üstlenilebilirler.

Bu durumda, en kötü iktidar, kendi egemen irâdesini dayatan ve diğerlerinin kendisinin özgürce seçtiği amaçları gütme-

sini isteyen şefin kişisel iktidarı değildir. Bu tür bir iktidara sahip olmak, insanın kişisel olarak kendini ortaya koyması demektir. Amaçlarını ilan etmek ve kendisini girişimlerinin tek sorumlusu olarak sunmakla, şef karşı çıkışlara hedef olur. Egemen olduğu kişilere amaçlarını kabul ettirmedeki başarısı ya da başarısızlığı oranında hayranlık ya da nefret uyandırır. Kendi adına, korumasız ve güvencesiz çalışmaktadır. «İstiyorum» dediği sürece, harici zorunlulukların ya da kendini aşan nedenlerin arkasına saklanamaz. İktidar, onda, öznedir ve bu yüzden buna maruz olan kişiler tarafından mücadele konusu olabilir, sorgulanabilir ya da reddedilebilir. Kişisel iktidara sahip olmak demek, zorunlu olarak, çatışmayı en doğrudan biçimiyle yani karşı-karşıya, kabullenmek demektir. İnsanın kendi iradesini olumlaması, başkalarının da buna karşı kendi iradelerini çıkarmalarını kabullenmesi anlamına gelir.

Bu yüzden de Schumpeterci işletme sahibi, yaratıcı şef, genel olarak bir dram ortamında yaşar. Çevreleriyle ilişkileri, sevgi ve tutku doludur. Bu ilişkiler çerçevesinde mevcut olan her hasım, başarısızlığa uğrayabileceğini bilir. Bu ilişkilerin, sınıf ilişkileri olarak kalmalarına rağmen, hasımlardan hiçbiri, tutumlarında bu ilişkileri yöneten hukuksal ve kurumsal kurallar tarafından önceden belirlenmez. Patronun kişisel iktidarı ve onunla birlikte de bu tür işletme yıkılabilir. Onun yerini kuşkusuz sermayenin egemenliğinin, işletme sahibinin kişisel otoritesinden, daha dayanıklı temellere sahip olduğu başka işletmeler alacaklardır. İyi de, bunlar hangi temellerdir?

İktidarın meşruluğunun temeli, kapitalist toplumun çözümlenmemiş önemli sorularından biridir. Bu toplumun ideolojisine göre, söz konusu meşruluk hep en yeteneklileri egemen konumlara getirmeyi taahhüt etmelidir. Liberal ideoloji, yeteneğe önem veren bir görüş içerir, —kişisel yetenek ve beceriler, özünde aktarılamaz olduklarından ve yalnızca her kişinin kendi çaba-

larıyla ilişkili olduğundan—, bu da iktidar ilişkilerinde kusursuz bir akıcılık ve gevşeklik gerektirir. Hiçbir maddi ya da kurumsal cansızlık toplumsal hareketliliği engellememelidir. Dünün galibi, bugün, kendisinden daha yetenekli biri tarafından yerinden oynatılabilmelidir. Patronlar ve proleterler, bankacılar ve köylüler, karşılıklı konumlarını sürekli değiştirebilmelidirler. Liberal ideoloji, iş yaşamında başarının, hiçbir zaman galiplere, iktidarlarını sonsuza kadar sürdürmeleri için olanak sağlamaması gerektiğini ileri sürer, hatta daha ileri giderek der ki: İş yaşamındaki başarının sağladığı iktidar, özünde, daha yetenekli olan yenilerin yolunu kesme ve üstünlük ya da ayrıcalıklarını miras ya da temsil yoluyla aktarma hakkını vermemelidir.

Özgür ve eşit insanların oluşturduğu bu ideal toplum görüşü, aynı zamanda Kuzey Amerika'nın sömürgeleştirilmesi dönemi olan, kapitalizmin kahramanlık döneminde belli bir gerçek payı taşıyordu. Gerçekten de bu görüş, girişimde bulunma ve başarıya ulaşma şansının, hemen hemen sınırsız olduğunu, yani hiç kimsenin, başarısının kendisinden önce mevcut olanlar tarafından engellenmeyeceğini varsayıyordu. Bu koşulu açıklamak bile, onun olağanüstü bir biçimde ve kısıtlı bir süre için varolabileceğini görmek için yeterlidir. Gerçekten de, iktidar konumları, belirli bir anda ve belirli bir toplumda, zorunlu olarak kısıtlıdır. Buna ek olarak, liberalizmin açık olarak ileri sürdüğü postülanın tersine, özünde sürekli olmak ve aktarılmak istemeyen iktidar, iktidar değildir. İktidar, tanımsal olarak, egemen bir konuma el konulmasıdır ve egemen konumlar, zorunlu olarak ayrıcalıklı ve kısıtlıdırlar. Bunlardan birine yerleşmek, aynı yere başkalarının gelmesini yasaklamak demektir. Siyasal olarak önemli olan tek soru şudur: Egemen konum, orada yer alan kişi tarafından mı *yaratılmıştır* ve sağladığı iktidar, onu oluşturmuş kişiyle birlikte yokolmaya mı mahkumdur? Yoksa,

tersine, iktidar, ona sahip olanın toplumsal ilişkiler sistemi içinde bulunduğu *önceden varolan* yere mi aittir ve dolayısıyla da kendisini elinde tutanın kişiliğinden bağımsız mıdır?

Bir toplumun, özellikle de kapitalist toplumun yaşlanması, iktidar konumları ve iktidarın icraat yöntemlerinin artarak, sonuçta, tümüyle önceden belirlenmesine yol açar. Bütün boş yerler, tıpkı bu yerlerin sahiplerinde aranan nitelikler gibi önceden tanımlanmıştır. Hiç kimse, yalnızca kendi atılganlığıyla, çizilmiş yollar, yani yerleşik kurumlar dışında başarıya ulaşamayacaktır. Egemenlik hiçbir zaman kişiler tarafından kullanılmayacak ve onların özel otoritelerine bağımlı olmayacaktır. Önceden belirlenmiş bir yöntem gereğince kurumsal yönden işleyecek ve onu yaşatma işlevine sahip olanlar da birer şef değil, kendileri de egemenlik altında bulunan kişiler olacaktır; bir egemenlik «aygıt»ının (Amerikalılar «makina»sının, İngiliz-ler «establishment»ının derler) hizmetinde olacaklardır. Kişiliklerini,kişisel olmayan ve kendilerini aşan bir iktidara vereceklerdir.

Egemenliğin bu kuramsal sertleşmesi, yalnızca iktidarın bürokratikleşmesinin bir ifadesidir. Kimse, kendiliğinden ve kendi için bir iktidar parçası ele geçiremez; insan yalnızca, bir parça iktidar içeren mevkilerden birine yükselebilir. Yine aynı biçimde, artık iktidara sahip olan insanlar değil, insanlara sahip olan iktidar mevkileridir. Bu mevkiler, artık, «ben»lerinin tekilliğini doruğuna ulaştırmak için güçlü kişilikler tarafından kendi ölçülerine uygun olarak yaratılmazlar. Serüvenseverlerin, fatihlerin, Schumpeterci girişimcilerin artık bu toplumda yeri yoktur. Bu toplumda başarı kariyeristlere aittir; yani, çizili yolları izlemiş ve sahiplerini bekleyen işlevlere uygun kişiliğin, dilin, yöntemlerin ve bilginin biçimlendirildiği okulları bitirmiş olanlara.

Anonim şirket, kişisel kapitalistin; Banka, girişimcinin;

Sermaye ve onun hizmetindekiler, yani iş yöneticileri («managers») patronun yerini aldığı andan itibaren bu evrim kaçınılmazdı. Siyasal ve ekonomik tüm yönetim ve işletme aygıtı, sermayenin verimlileştirilmesi ve dolaşımının gerekliliklerini karşılayacak biçimde kurulmuştur. Sermayenin mantığının, kişilerin akıllılığına üstün olması gerekir; sermayenin üstünlüğü, kendisine hizmet edenlerin yetenekleri ve kişisel otoritelerinden bağımsız olarak sağlanmalıdır. Siyasal egemenlik aygıtı için de, doğal olarak, durum aynıdır. Bu aygıt, halk üzerindeki egemenliği, hiç kimsenin bunu kendi adı ve hesabına yapmasına izin vermeksizin, sağlamalıdır. Kendine bütün yurttaşları bağımlı kılan ve hiçbirine kişisel iktidar vermeyen bu makina devlet olacaktır.

Bu toplumun temel çehresi, bürokrat olacaktır. Bürokrat, kendisi, hiçbir iktidara sahip olmaksızın devletin iktidarını sağlar. O, kişisel olarak kendini özdeşleştirmediği bir görevi yerine getirerek, açıklamak zorunda olmadığı bir yönetmeliği uygulama yoluyla, egemenlik aygıtının işlerliğini sağlayan kısmî icraatçıdır. Memurun iktidarı iktidarsızlıktır; kendisi herhangi bir iktidara sahip olmaktan özveride bulunarak, iktidar makinasının bütünselliğini sağlar. Monte edilmiş bir mekanizmanın çarkı olarak, öznesiz bir iktidarın aracıdır: Büyük şirkette olduğu gibi devlette de iktidar, organigramdır.

Haklı olarak, bu organigramın, diğer kişilerin hiyerarşik itaatini neredeyse otomatik bir biçimde sağlamak için bir kişi tarafından yapıldığı gözlemlenecektir. Organigram, «örgütlenme danışmanları» (ya da onların olmadığı durumda hukukçular) denilen iktidar teknisyenleri tarafından geliştirildi; bir bütünün işlerliğini tanımlar; bu bütünü uzmanlık görevlerine böler, bu görevleri yerine getirenler arasındaki dikey ve yatay iletişim düğümlerini belirler. Bir görev, eşgüdüm, denetim, vb. şebekesi, parça halindeki bilgi ve kararların dolaşımını ayarlar, bir kişi

ya da grubun üstünlüğünü engelleyecek biçimde dengelenen ve birbirlerini dışlayan kısmi iktidarlar öngörür. Bir kişi tarafından düşünülmüş olması organigramın bu kişinin iktidarının somutlaşması anlamına kesinlikle gelmez. Örgütleme danışmanı (ya da anayasa hukuku uzmanı) kişisel olarak, diğer memurlardan daha fazla bir güce sahip değildir. O, herkesin iktidarsızlığı sayesinde herkesin üzerinde kurulan bir egemenliğin uzmanıdır.

Anonim bir organigrama sahip olan işlevsel bir iktidar yararına kişisel iktidarın safdışı bırakılması, sınıf savaşının amaçlarını, kökünden değiştirdi. Toplumda ve şirkette, artık iktidar, ona *sahip olmayan,* tavırları üzerine açıklama yapmayan, çoğu zaman kendilerine ilişkin açıklama yapması için yükümlülüğü onlara verilen göreve ileten kişiler tarafından *kullanılmakta*dır. İşte böylece hem icraatçı hem de buyruk alan olduğundan bürokrat hiçbir zaman sorumlu değildir. Başkaldırıya duyarlı değildir, görevinin önceden belirlenmiş yükümlülükleri arkasına saklanarak her türlü protestoyu yumuşatır: «Biz istediğimizi yapmıyoruz. Yönetmeliği uyguluyor, buyrukları yerine getiriyoruz.» Kimin buyrukları? Kimin tarafından yapılmış yönetmelik? Ne denli geriye gidilirse gidilsin, kökeninde «benim» diyen biri asla bulunmayacaktır. Egemen sistem istediği kadar bir sınıf sistemi olsun, bunun sonucu, bu sınıfı oluşturan kişilerin egemen kişiler olması değildir. Onlar da, kullandıkları iktidara değin egemenlik altındadırlar. Bu iktidarın öznesi bulunamaz, kitlelerin üstü kapalı biçimde, hesap soracakları, taleplerini ya da dilekçelerini sunacakları bir egemen kişi aramalarının nedeni de tam burada yatar. «Charlot, paralarımız. Pompidou paralarımız. Patronlar, ödeyebilirler. Babarre, yeter artık» sloganlarının kökeninde bu yatar.

Tuzak gözümüzün önündedir: Bir sistemin sonuçlarını, bundan kişisel olarak sorumlu tutulacak bir egemen kişiye yük-

lemek, bu aynı zamanda, farklı sonuçlara bizzat kefil olacak gerçek bir hükümdarın getireceği selameti, üstü kapalı olarak umut etmek demektir. Bir bürokratik egemenlik sisteminin sonuçlarına karşı, saygın bir şeften (bir «üstün kurtarıcı»dan) medet ummak yalnızca küçük burjuvaziye özgü bir tutum değildir. Egemenlik altındaki kitleler, egemenlik sistemine, gayrimeşru ve dayanılmaz olduğu gerekçesiyle saldırmak için ne pratik, ne de kuramsal araçlara sahip oldukları zaman, kişisel iktidara başvurmak, bir çareymiş gibi görülebilir. Salt «ben istiyorum, ben karar veriyorum, ben ilan ediyorum» demesiyle şef, halkı sırayla iktidarsızlığa kaymaktan kurtarır. Bir sorumluluktan kaçma sisteminde, anonim bürokrasilerden bir iktidarı üstlenmeksizin ve yıl boyunca istediklerini yapamamaktan ve yaptıklarını istememiş olmaktan yakınarak kullanan egemenlik altındaki egemenlerden oluşan bu sistem karşısında, şef, Führer, her şeyden önce «ben» diyebilen o yüce kişidir. İktidar, tüm iktidar odur. Bu iktidarı kişisel olarak üstlenecektir. Aşağılanmalarının sorumlularını umutsuz bir biçimde arayanların başvuracağı mercii, kurtarıcısı olacaktır. Şef, bu sorumluları gösterecektir. Bunlar, ödlek ve «geri kafalı» küçük burjuvalar; «nüfuzlu zenginler»; kulislerde dalaverelerinin, spekülasyonlarının ve sınırlar ötesinde yaptıkları gizli kapaklı anlaşmaların ağlarını ören şu «kozmopolitler»dir; bunlar, küçük kişisel çıkarlarını ulusun çıkarlarından üstün tutan, saygınlığı olmayan bir yönetici sınıfa satılmış, rüşvet yiyen ve iktidarsız politikacılardır. Halk, uyan: Burjuvazinin sefil amaçları yerine Führer sana kendi yüce amaçlarının müjdesini veriyor. Seni, kimsenin istememiş olduğu süreçlerin ve kimsenin üstlenmediği sistemin sonuçlarının baskısından kurtarıyor. O, Tarih'i kendi iradesine boyun eğdirecek ve şeylerin karanlık yasalarının yerine kendi «karar»ını koyacak. Bundan sonra yapılacak her şey onun iradesine göre yapılacak. «Führer buyur, biz sana itaat

ederiz» ve insanlığımızla yüceliğimizi bu itaat sayesinde buluruz.

Faşizmin söylemi budur. Sınıf sınırlarını aşar ve herkesin iktidarsızlığı üzerine kurulu bir sistemin doğurduğu (ve hiçbir zaman yerine getiremediği) gereksinimleri harekete geçirir. Faşizmin gelişmesinin vazgeçilmez koşulu, kitleleri etkileyen, aynı zamanda hem devletin yüceliğini hem de her şeye kadirliğe yükselmiş «sıradan adam»ın kişiselliğini yüklenebilecek saygın ve halktan bir şefin varlığıdır[1]. Bu tür bir karizmatik şef olmadığı zaman, askeri diktatörlük, cumhuriyetçi monarşi ya da polis devleti olabilir ama faşizm olamaz.

Faşizmin özgüllüğü, her şeye kâdir şefin ve halkın kimliğinin belirlenmesinde yatar. Führer'in iktidarı, herkesin ve önüne gelenin aktarılmış iktidarıdır. Führer, halkı sisteme çivileyen ve onun irade sahibi olmasını engelleyen tüm çıkarcı sömürücü, asalak, bürokrat ve politikacıları defetme gücü ve cesaretine sahip olan adamdır. Faşizm, işlevsel iktidarı her düzeyde yıkarak her yerde yerine daha güçlü ve daha yeteneklilerin kişisel iktidarını yerleştirir. O andan itibaren, her iktidar, onu elinde tutanın üstün yeteneğini yansıtacaktır. Toplumun da başında, tıpkı tek partinin olduğu gibi «en iyiler» olacak ve toplumsal hiyerarşi, tıpkı kitle örgütlerindeki (Gençlik, Kadın, İşçi örgütleri, Loncalar) hiyerarşi gibi kişilerin değeri üzerine kurulacaktır. Basamakları, «torpil», «tanıdık», kurnazlık ve etki dalaveraları sayesinde tırmanmak olanaksızlaşacaktır. Masonluğa, Yahudilere, burjuvaziye yöneltilen en büyük suçlama, koruma sistemleri aracılığıyla iktidar konumlarını tekelleştirmiş olmalarıdır. Eski, «çöken», «bozulmuş», «kokuşmuş» seçkinler sınıfı, iğrenç entrika sanatı dışında hiçbir konuda «en iyi» olmadıkları halde, «dostluklar»ını, «ilişkileri»ni devreye sokarak en iyi yerleri kapan «hinoğluhinler»den oluşmaktaydı.

Tüm bu kokuşmuşlar, halktan gelen yeni seçkinler tara-

fından defedilecektir. Yeni seçkinler sınıfı, işlevlerin hiyerarşisiyle, insanların hiyerarşisinin çakışmasına dikkat edecektir. Faşizm, bu insanların hiyerarşisini ölçmek ve değerlendirmek için, büyük bir mekanizma —özellikle de, madalyalar, nişanlar, üniformalar— geliştirecektir. «En yetenekli»lerin belirlenmesinde, yarışma sporlarının ve spor yarışmalarının üstün bir rolü olacaktır. Bedensel üstünlük temel değer olacaktır. Güçlünün güçsüz üzerindeki fiziksel üstünlüğü, tüm üstünlükler içinde en az karşı çıkılabilir, en kolay ölçülen, en açık biçimde varlıkbilimsel (ontolojik) olan bir üstünlüktür; bir kas gücüne, üstün bir bedensel yeteneğe sahip olan kendiliğinden güçlüdür. Kaynağını bu güçten alan iktidarın toplumsal konumlar, ilişkiler, kültürel arabulmalarla hiçbir ilgisi yoktur. Faşizm erkekçe bir kültür devrimidir. Burjuva değerlerini (mülkiyet, tasarruf, kültür, aile, ev, özel yaşam, görgü kuralları, yardımseverlik, hoşgörü, vb) tasfiye edip, bunların yerine hayatın içinden, canlı değerler koyacaktır[2]. Bütün şeflerinden istediği bunlara göre (feodal toplumdan yaptığı pek çok alıntının nedeni de budur) üstünlük kurmalarıdır (en azından görünürde). Faşizm, o zamana değin ödlek, çıkar düşkünleri tarafından başarısızlığa uğratılan kişilerin barbarca ve kaba güçle kurtarılmasıdır. Kimsenin egemen olmadığı bir egemenlik aygıtı, kimsenin sahip olmadığı bir iktidar makinası olan eski devletin yerine konan yeni devlet, bir tek ve aynı iradenin, «taptığımız şefimizin» iradesinin can verdiği bir kişisel iktidarlar piramidi olacaktır.

İşte faşizmin, en azından ideolojik pratiği böyledir. Siyasal partileri ve «parti sistemini», reddetmesinin tek nedeni, daha önce de hep söylenmiş olduğu gibi, yalnızca Führer'in iradesiyle halkının iradesi arasına hiçbir şeyin giremeyeceğinden, bunun bir tek ve aynı irade, sürekli bir iman birliği olması gerektiğinden değildir. Bundan daha da temel bir neden vardır: Faşizm bir iktidar makinasının yerine bir adamın iktidarını ko-

yar. Oysa siyasal partilerin özelliği, kendi adamlarının, devlet iktidar makinasının kilit noktalarına gelmelerini istemektir. Bu noktadan bakılınca tüm partiler aynı durumdadır. Hepsi, denetleme ihtirasıyla yandıkları devlet aygıtının birer kopyasıdır. Bunlar, işlevsel bir iktidar peşinde koşan ve dalaveralar, entrikalar, ihanetler ve pazarlıklar yoluyla devletin iktidar mevkilerini aralarında paylaşmaya hazırlanan, paylaştıktan sonra da sistemin yasaları gereğince kişisel iktidarsızlıklarından dem vurmaya başlayacak olan kişilerin oluşturduğu bir birliktir. Faşizm için partilerin yıkılması, iradeden yoksun, kişisel olmayan bir aygıt durumundaki devletin yıkılmasından ayrı tutulamaz.

Faşizmi, ekonomik sistemin buhranını oyalamaya çalışan ve bu amaçla proleterleşme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan orta sınıfların karşı devrimci başkaldırısından destek alan büyük sermayenin bir icadı olarak tanıtan basitleştirici açıklamalardan oldukça uzaktayız. Gerçekte, faşist ideoloji, sanayileşmiş toplumlara özgü egemenlik sisteminden doğmuş bir gereksinimler, engellenmeler, ve hevesler bütününü dile getirir ve harekete geçirir. Faşist ideolojinin temaları sürekli, çeşitli biçimlerde olmak koşuluyla, bu toplumların tüm katmanları ve sınıfları, özellikle de halk sınıfları (bir de Fransa'da komünist yöneticilerin söylevleri) içinde mevcuttur. Ama, ancak olağanüstü koşullar (özellikle de ekonomik bunalımın etkisiyle toplumda yükselme olanaklarının tıkanması) ve karizmatik bir şefin mevcudiyeti bu temalarla, bunları köktenleşmiş bir siyasal hareket biçiminde kendiliğinden yayan kitlelerin bileşimini mümkün kılar. İşlevsel bir egemenlik sistemi yerine en yeteneklilerin sürekli yükselmesini, kilit noktalarını tekelinde tutan bir sınıfın iktidarı yerine Führer'in kişisel iktidarını, devlet ve bürokrasisinin yerine tek bir düşünce ve tek bir iradeyle harekete geçen kitle örgütlerini koyma; işte bu programın gerçekleştirilmesi toplum ve devletin kökten değiştirilmesini, tüm kurumların, ba-

zı noktalarda sosyalist hareketin önerdiği biçimde yeniden kurulmasını varsayar. Oysa tüm bu değişimler, üretim sisteminin değişmesini, büyük teknik aygıtların, büyük iktisadi ve idari birimlerin, kısacası, boyutları ve karmaşıklıkları dolayısıyla bir kişinin kişisel iktidarının egemen olamayacağı ve yönetim görevleri de dahil olmak üzere tüm görevlerin işlevsel bölüşümünü gerektiren bütün kurumsal bütünlerin ortadan kaldırılmasını gerektirir. Faşizm böyle bir şey öngörmez. Tersine, «Führerprinzip» (Führer'in kişisel iktidarı ve iradesinin her şey üzerinde ve her düzeyde mevcut olmasının dayandırıldığı ilke), egemenlik aygıtının, üstün şefin dışında hiç kimsenin kişisel iktidarının mevcut olmaması için, güçlendirilmiş bir merkezleşme yönünde hareket ettirilmesini ister. Bu durumda iktidar makinası, rütbeleri ve hiyerarşik denetimleri, itaat ve kesin itaat kuralları ile ordu aygıtının modelinden kopye edilecektir. Führer'in mutlak iktidarı dışında, yalnızca, alt ve her an Führer tarafından azledilebilecek rütbelerdeki şeflerin, «Führer'in iradesi gereğince» ve onun adına kullanabilecekleri aktarılmış iktidarlar mevcut olabilir. En yeteneklilerin yükseltilmesi yerine, alt düzeydeki şeflerin seçimi bağlılık ve güvenilirlik kriterlerine göre yapılacaktır. Konformizmin abartılması ve «tapılan» şefle onun görevlilerine dalkavukluk etmek, kariyer yapmak isteyen kişinin sahip olması gereken ana niteliklerdir.

Kısacası, Führer'in kişisel iktidarı, kamu yaşamının topyekûn bürokratikleştirilmesi için ideolojik bir bahane olacaktır. Faşist devlet, bürokratikleşmiş kapitalizmin devletinin tüm sapmalarını daha da kötüleştirerek ortaya koyacaktır; ama bu sapmalar ne gösterilebilecek, ne de adları konabilecektir. Resmi propaganda bıkmaksızın bunların ortadan kaldırıldığını kanıtlayacak ve resmi propagandanın söylediğine karşı çıkacak hiç-

bir araç mevcut olmayacaktır. Führer ve şakşakçıları, tarihin sürekli kahramanları ve tüm kararların kişisel yönlendiricileri olarak sunulacaklardır. Bu kararların aktarımı ve uygulaması, idari ve iktisadi uygulamanın askerileştirilmesini ve bundan doğan tüm harcamaları, korumaları, akraba kayırıcılıklarını, gizli dalaveraları, sorumsuzlukları, vb. gerektirecektir. Bu açıdan Hitler'in ve Stalin'in polis devletleri gözden kaçmaz bir benzerlikteydiler. Kişisel iktidarın yararına işlevsel iktidarın yıkılması, sonuçta modern toplumlarda, işlevsel iktidarı elinde tutanların diktatörlüğü ve bir aygıt egemenliğinin kişiselleştirilmesiyle son bulur.

Yukarıda yaptığımız konudan uzaklaşma, iktidar sorunsalının konumunu daha iyi belirleme imkânını tanıdı. İktidarın, modern toplumlarda öznesi yok; bu yüzden de yalnızca görünürde kişiseldir. Gerçekliği ise yapısaldır: İktidar, bir egemenlik aygıtının mevcudiyetinin sonucudur. Bu aygıt, kendi içindeki köşelerde yer alan kişilere, üstelik yetenekleri ya da siyasal renkleri ne olursa olsun işlevsel bir iktidar yükler. Egemenlik aygıtı tastamam yerinde durduğu sürece, iktidar görevlerine kimin yerleşeceğini bilmek siyasal olarak önemsizdir. İktidarın doğasını ve hükümet biçimini, sivil toplumla siyasal toplum arasındaki, siyasal toplum ve devlet arasındaki ilişkileri aygıt belirleyecektir. Egemenlik aygıtını, daha sonra değiştirme amacıyla ele geçirme zorunluğu, reformculuğun değişmez kuruntusudur. Belli bir takım reformların yaptığını kesinlikle reddetmiyorum; ama reformlar ne iktidarın doğasını ne yönetim biçimini ne sivil toplumla devlet ilişkilerini değiştirebildi. Reformlar, tersine, iktidar aygıtının kitleler üzerindeki eğemenliğini ve kitlelerin iktidarsızlığını meşrulaştırmaya ve güçlendirmeye yaradı.

Proletarya, yapısı gereği, iktidar öznesine dönüşme gücüne

sahip değildir. Eğer onun temsilcileri, sermayenin yerine oturttuğu egemenlik aygıtını ellerine geçirirlerse, onun egemenlik türünü yeniden üretecek ve kendileri de bir işlev burjuvazisine dönüşeceklerdir. Bir sınıf, bir diğerini, onun egemenlik aygıtı içindeki yerini alarak kovamaz. Böyle yapmakla, iktidarın aktarımını değil, iktidar görevlerinin sahiplerinin değişimini elde eder. Sermayenin egemenliğinin proletaryaya aktarılabileceği ve bu aktarım sayesinde «kollektifleştirileceği» düşüncesi, nükleer santrallerin yönetim, denetim ve işletme görevlerinin CGT sendikasına aktarılması sayesinde demokratikleşeceği düşüncesi kadar gülünçtür.

İktidarın ele geçirilmesi düşüncesi, baştan aşağı yeniden gözden geçirilmelidir. İktidar, ancak, daha önceden fiili olarak egemen bir sınıf tarafından ele geçirilebilir. İktidarı ele geçirmek, onu kullananların elinden almaktır; ama aynı zamanda bunu, onların yerini alarak değil, onları, egemenlik aygıtlarını sürekli bir biçimde işletme olanağından mahrum kılarak yapmaktır. Devrim, her şeyden önce bu aygıtın, geri gelmeyecek biçimde yıkılmasıdır. Bu aygıtı, yeni türde bir ilişkiler şebekesi geliştirme yoluyla devre dışı bırakabilecek bir kollektif davranış gerektirir. Yeni bir egemenlik aygıtı bu davranış tarafından yaratılıp yöneticilere işlevsel bir iktidar sağladığında devrim sona ermiştir: Yeni bir kurumsal düzen yerleşmiştir.

Geçmişteki devrimler, genel olarak, her tür egemenliği ortadan kaldırmak için, her tür işlevsel iktidarı ortadan kaldırmaya çalıştılar. Genel olarak da başarısızlığa uğradılar. İşlevsel iktidar, önüne geçilemez bir biçimde, büyük çaptaki toplumsal üretim aygıtlarından ve bu üretimin altında yatan işbölümünden yeniden doğar. Egemenlik ilişkilerinin ortadan kaldırılmasını, işlevsel iktidarın ortadan kaldırılmasına bağlamak istemek, çözümsüz bir işe girişmektir. Egemenlik ilişkilerini

tek yıkma şansı, işlevsel iktidarın önüne geçilmez olduğunu kabul etmek ve iktidarla egemenliği birbirinden ayırmak ve sivil toplumun, siyasal toplumun ve devletin karşılıklı özerkliklerini korumak için bu iktidara, önceden belirlenmiş, *sınırlı bir yer ayırmaktır.*

III
Sosyalizmin ötesinde

1. Tarihsel öznenin ölümü ve yeniden dirilişi: sanayi sonrası proleterlerinin "olmayan-sınıfı"

Sosyalizmin buhranı, her şeyden önce proletaryanın buhranıdır. Üretici emeğinin muhtemel öznesi ve bu noktadan yola çıkarak toplumsal ilişkilerin devrimci değişiminin de muhtemel öznesi olan çok yönlü vasıflı işçiyle birlikte, sosyalist tasarıyı üstlenebilecek ve onu şeylere yansıtabilecek sınıf da yokoldu. Sosyalist kuram ve pratiğin bozulması, temelde buradan kaynaklanır.

Marx için, «bilimsel» sosyalizmin çifte temeli vardı. Bu sosyalizmin taşıyıcıları proleterleşmiş toplumsal üreticilerin görünürde çoğunluğunu oluşturan sınıftı; ve bu sınıfı, esas olarak belirleyen, onun «sınıf varlığını» kabullenmesinin olanaksızlığıydı. Her proleter, sınıfsal bir birey olarak, üretken eyleminin egemenliğiyle, kapitalist toplum ilişkilerinin, farklılaşmamış bir emek miktarına indirgenmiş ve bu sıfatla da sömürülen bu eyleme yükledikleri meta statüsü arasındaki canlı çelişkiydi. Proletarya, sosyalist devrimin öznesi olabilirdi, çünkü her proleterde, bir yandan *kendi* emeğinin ve iş ilişkilerinin egemenliğiyle öte yandan bu egemenliğin sermaye tarafından olumsuzlanması arasındaki önüne geçilmez çelişki mevcuttu. Sınıfın birliği ile sınıf bilincinin temellerinde; her proleterin kendi kişisel etkinliğinde önüne geçilmez biçimde rast-

lamasının zorunlu olduğu bir olgu yatar; bu olgu tüm proleterlerin egemenliğinin genel olumsuzlanmasıdır.

«Sınıf varlığı», tek tek ve topyekûn herkesin etkinliğinin çevresini dolanan ve dayanılmaz dış sınırıdır. Proletarya, sınıf varlığını, onu oluşturan harici şekillenmeleri yıkma yoluyla ortadan kaldırmaktan başka sınıf çıkarı olmayan tek ve tarihsel olarak ilk sınıftı. Bir başka deyişle, Marx'ın proletaryası, varlığında, varlığının olumsuzlanmasıydı. Ve «bilimsel sosyalizm», yalnızca, bu olumsuzlanmanın nasıl olumlu hale çevrilebileceğini ve hangi koşullarda, fiili olarak etkili olacağını açıklama iddiasındaydı. Oysa, daha önce gördüğümüz gibi, kapitalist işbölümü, «bilimsel sosyalizm»in bu çifte temelini yıktı:

— İşçi etkinliği artık hiçbir iktidarı içermiyor. Oysa, toplumsal etkinliği bir iktidar kaynağı olmayan sınıfın iktidara yükselme olanağı yoktur ve kendinde bu yönde bir eğilim hissetmez.

— Emek artık, emekçiye özgü bir etkinlik değildir. Bu emek, ister fabrikada, ister hizmet kesiminde kullanılan, büyük çoğunluğuyla, pasifleştirilmiş, önceden programlanmış bir aygıtın çalışmasına, tümüyle bağımlı kılınmış ve kişisel girişime yer bırakmayan bir etkinliktir. Bu yüzden de artık, «emekçi»nin, «iş»iyle ya da üretim sürecindeki işleviyle özdeşleşmesi söz konusu değildir. Her şey, onun dışında olup bitermiş izlenimini verir. «İş»in kendisi de, «işçi»nin yanına giden ve onu kendine bağımlı kılan, belli bir miktar eşyalaştırılmış etkinliktir.

Oysa, hiç değilse bir işle özdeşleşme imkânının yok olmasıyla birlikte, bir sınıfa ait olma duygusu da kaybolur. İşin, kişinin dışında kalması gibi, sınıf varlığı da onun dışında kalır. İşin, kendinden hiçbir şey katmaksızın yapılan ve en az onun kadar mümkün bir başka görev ortaya çıktığında bırakı-

lacak sıradan bir görev olması gibi, bir sınıfa ait olma duygusu da, mümkün ama anlamı olmayan bir olgu biçiminde yaşanır.

Bundan dolayı artık işçi için, ne işi çerçevesinde kurtulmak, ne işine hakim duruma gelmek ne de bu iş çerçevesinde iktidarı ele geçirmek söz konusudur. Artık söz konusu olan, hem doğasını hem içeriğini hem gerekliliğini hem de yöntemlerini reddetme yoluyla işten kurtulmaktır. İşi reddetmek, aynı zamanda işçi hareketinin geleneksel stratejisiyle, örgütlenme biçimlerini de reddetmek anlamına gelir. Artık söz konusu olan, iktidarı, bir işçi olarak ele geçirmek değil, işçi olarak çalışmama iktidarını ele geçirmektir. Söz konusu olan kesinlikle başka bir iktidardır. Sınıfın bizzat kendisi buhrana girmiştir.

Bununla birlikte, bu buhran, fiilen mevcut bir işçi sınıfının buhranı olmaktan çok bir mitos'un ve bir ideolojinin buhranıdır. Bir yüzyıldan fazla bir süreyle, Proletarya düşüncesi gerçekdışılığını gizlemeyi başardı. Bu düşünce günümüzde en azından Proletaryanın kendisi kadar zamanını doldurmuştur, çünkü üretken kollektif işçi yerine, bizzat varolan toplumun içinde, sınıfların tıpkı işin kendisi ve tüm egemenlik biçimleri gibi ortadan kaldırılacağı bir olmayan-toplumu önceden yansıtan olmayan-işçilerin, olmayan-sınıfı ortaya çıkmıştır.

İşçi sınıfından farklı olarak bu olmayan-sınıf, kapitalizm tarafından ortaya çıkarılmış değildir ve kapitalist üretim ilişkilerinin damgasını taşımaz; bu olmayan-sınıf kapitalizmin buhranı ve yeni üretici tekniklerin etkisiyle kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerinin yokolması sonucu ortaya çıkmıştır. Marx'a göre işçi sınıfının taşıması gereken olumsuzluk kesinlikle yokolmadı; yeni bir yere doğru kaydı ve bu yerde radikalleşti. Yer değiştirmekle, aynı zamanda ve doğrudan, hem ideolojisiyle hem maddi temeliyle hem de toplum ilişkileri ve hukuki örgütlenmesiyle (ya da devletiyle) kapitalizmi inkar eden bir biçim ve içerik kazandı. Ve Marx'ın işçi sınıfına oranla, bu

olmayan-sınıf'ın ek bir avantajı vardır ki, bu da önceden kendi bilincinde olma, yani birbirinden ayrılmaz biçimde nesnel ve öznel, kollektif ve kişisel bir varlığa sahip olma avantajıdır.

Bu olmayan-işçilerin olmayan-sınıfı gerçekte, üretimden, işin yok edilmesi süreciyle atılmış ya da entellektüel emeğin sınaileştirilmesi yani otomatikleşmesi ve enformatikleşmesi) yoluyla yeteneklerinin altında iş gören kişilerin tümünü kapsar. Günümüzdeki gerçek ve görünürde, sürekli ve geçici, toplu ve kısmi işsizlerden oluşan ve toplumsal üretimden kadrodışı olanların bütününü kapsar. İş üzerine, işin saygınlığı, değeri, toplumsal gerekliliği ve iş arzusu üzerine kurulu eski toplumun çözülmesinin ürünüdür. 1960 yıllarının sonunda ABD'de *Kara Panterler*'in «lumpenler» diye adlandırdıkları ve harika bir öngörüyle, bir iş sözleşmesi ve toplu sözleşmenin korumasındaki istikrarlı, sendikalı işçilerin karşıtı olarak sunduklarından[1] da öte, toplumun neredeyse tüm katmanlarına yayılır.

Geleneksel işçi sınıfı, artık ayrıcalıklı bir azınlıktan başka bir şey değildir. Bugün nüfusun çoğunluğu, basit yardımcılık, vekillik, geçici işçilik ve memurluk, yarım günlük ücretli işçilik gibi görevleri üstlenen statüsüz ve sınıfsızların oluşturduğu, sanayi sonrası yeni-proletaryadır. Bu saydığımız görevler bile pek de uzak olmayan bir gelecekte, otomatikleşme yoluyla büyük ölçüde kaybolacaklardır; ve bu işler için gerekli olan vasıflar, teknolojinin hızlı evrimi yüzünden sürekli değişerek okullarda ya da fakültelerde edinilen bilgiler ve mesleklerle arasındaki tüm bağlantıları koparır. Yeni proleter, genel olarak, sonunda bulduğu işe oranla üstün niteliklidir. Tam anlamıyla işsiz olmazdan önce, yetenekleri ve becerileri hiçbir işe yaramıyordu. Her görev, onun için rastlantısal ve geçicidir, her iş yapılabilir. Onun, kendini işine vermesi, görevliyle özdeşleşmesi hakkı elinden alınmıştır. İş onun için bir etkinlik ve hatta temel bir uğraş olmaktan çıkar, yaşamın dışında, insanın bir mik-

tar para kazanmak için «uğraşlarından vazgeçmek»le geçirdiği ölü bir zamana dönüşür[2].

Marx'ın proleterinden[3] farklı olarak, yeni proleter, artık işiyle tanımlanmaz. Toplumsal üretim süreci içindeki konumuna göre de tanımlanamaz. Üretken işçiler sınıfının nerede başladığı ve nerede bittiği;fizik tedaviciyi, bir turizm acentası memurunu, bir tatil kampı «öğretmen»ini, bilgisayar programcısını, biyolojik tahlil laboratuvarı memurunu ve televizyon teknisyenini hangi kategoriye sokmak gerektiği sorusu, bir zamandan sonra en ufak bir önem taşımaz; çünkü, giderek artan ve görünürde çoğunlukta olan bir kitle bir «iş»ten öbürüne geçmeye, hiçbir zaman düzenli biçimde icra edilmeyecek meslekleri öğrenmeye, geleceği ve pratik yararlılığı olmayan öğrenimleri yapmaya, başladıkları öğrenimi bırakmaya, ya da «nasılsa işe yaramayacak» olan lise diplomasından vazgeçmeye başladıkları, sonra da yazın geçici postacı, sonbaharda meyva toplayıcısı, Aralıkta tezgahtar, ilkbaharda ise niteliksiz işçi olmaya başlamışlardır.

Onlar için kesin olan tek şey, kendilerini ne işçi sınıfına, ne de *herhangi bir başka sınıfa* ait hissetmeleridir. Kendilerine ne «işçi» ne de bunun simetriği olan «işsiz» sıfatını uygun görürler. İster bankada, ister bir kamu görevinde, ister bir temizleyicide ya da bir fabrikada çalışsın, yeni-proleter, daha çok, kendisini kayıtsız bırakan bir görevde çalışan bir olmayan-işçi'dir. Kendi yerine «herhangi biri»nin yapabileceği «herhangi» bir iş yapar. O, eğreti ve sıradan bir işin, eğreti ve sıradan icraatçısıdır. Onun için iş, kişilerin etkinliklerinin sonucu olan toplumsal bir üretime kişisel bir katkı değildir. Tersine, şimdi ön sırada olan toplumsal üretimdir ve iş, bunun sonucu olan eğreti ve rastlantısal etkinliklerin oluşturduğu bir bütündür. Artık işçiler, üretim ilişkileri aracılığıyla toplum «üretmezler»; «iş» üreten ve bunu olabilecek bir biçimde, olabilecek ve birbiriyle

değiştirilebilen kişilere kabul ettiren, genelinde toplumsal üretim aygıtıdır. Bir başka deyişle, iş, kendisini icra eden kişilere ait ve onların kendilerine özgü faaliyeti değildir; toplumsal üretim aygıtına aittir, onun tarafından bölüştürülür ve programlanır ve dayatıldığı kişilerin dışında kalır. İşçinin evrensel işbirliğine katılma yöntemi olacağına, iş, işçinin evrensel egemenlik aygıtına tutsak edilme yöntemidir. Sınırlı özelliğini aşarak kendini, genelde toplumsal işçi olarak görecek bir işçi doğuracağına, iş, kişiler tarafından genelde toplumsal baskının makul biçimi olarak algılanır. Marx'ın kendisinde, her özel biçimden azat edilmiş evrensel bir güç gördüğü proleter, artık yalnızca, aygıtların evrensel gücüne karşı başkaldıran özel bir bireydir[4].

Proletarya'nın, Marx'ın düşüncesine oranla, tersine çevrilmesi eksiksizdir. Sanayi sonrasının yeni proletaryası toplumsal işi, kendi muhtemel iktidarının kaynağı olarak görmediği gibi, onda aygıtların iktidarını ve kendi iktidarsızlığının gerçekliğini görür. Bu yeni proletarya, yalnızca, artık toplumsal üretim işinin muhtemel öznesi olmamakla kalmaz, tersine özneliğini, toplumsal işin reddi, olumsuzlanma (yani yabancılaşma) olarak algılanan bir işin olumsuzlanması yoluyla ortaya koyar. Hiçbir şey toplumsal işin bu eksiksiz yabancılaşmasının tersine çevrilip çevrilemeyeceğini öngörmemizi sağlayamaz. Teknolojik evrim, toplumsal üretimin, üreticiler tarafından muhtemelen sahiplenilmesi yönünde gelişmez. Toplumsal üreticilerin yok edilmesi, toplumsal olarak gerekli işin, enformatik devriminin etkisiyle marjinalleştirilmesi yönünde gelişir[5]; otomatikleşme tam gelişme düzeyine eriştiği zaman sanayi ve hizmet kesimlerinde hâlâ ayakta kalacak görevlerin sayısı kaç olursa olsun, bu görevler, başlarında olan kişiler için bir kimlik, anlam ve iktidar kaynağı oluşturmayacaktır. Çünkü, bu toplumun ve egemenlik ilişkilerinin değil, ama yaşam için gerekli ve yararlı her şeye sahip yaşayabilir bir toplumun yeniden üretilmesi için

gerekli iş miktarı, hızla azalmaktadır. Bu miktar, günün yalnızca iki, haftanın on saatinden, ya da yılın onbeş haftasından veya tüm bir yaşamın on yılından daha fazla zaman almayabilir.

Günümüz toplumunda, toplumsal iş süresinin bu miktarın çok daha üstünde tutulması, her tür işin gözden düşmesini (etik anlamıyla) geciktireceğine, hızlandırmaktadır. Gerçekten de, iş süresi ve görev düzeyi, yapay bir biçimde yüksekte tutulmaktadır. Bunun için de gereksiz ile gereklinin, yararlı ile yararsızın, zenginlik ile çar-çur edilenin, zevkli ile zararlının, yıkım ile onarımın üretimi birbirine kopmaz bir biçimde katıştırılmakta ve ekonomik etkinliğin pek çok alanında tek görevi «iş sağlama» yani çalıştırmak için üretmek şeklini almaktadır. Oysa bir toplum, üretmek için çalışacağına, çalışmak için ürettiğinde, anlamsızlık damgasını yiyen, genel anlamda, çalışmadır. O andan itibaren işin ana amacı «insanları meşgul etmek» ve böylece, egemen sistemin işlerliğinin dayandırıldığı toplumsal bağımlılık, rekabet ve disiplin ilişkilerini sonsuza değin sürdürmektir[6]. Bundan dolayı her iş, toplumun kendisinden yararlanarak kişilerin gözünde işsizliklerini, yani toplumsal işten kurtulabileceklerini ve toplumsal işi gelirin ve zenginliklerin dolaşımının koşulu kılan toplumsal ilişkilerin kısır niteliğini sakladığı, gereksiz bir zorunluluktan başka bir şey olmadığı kuşkusunu uyandırır.

Sanayi sonrası proletaryasının özelliği, yukarıda söylenenlerden kaynaklanır. Geleneksel işçi sınıfından farklı olarak bu olmayan-sınıf özgürleşmiş öznelliktir. Sanayi proletaryası maddenin dönüştürülmesinden, kendisini her toplumsal oluşun temeli olan maddi bir güç olarak görmesini sağlayan nesnel bir iktidar çıkarırken, yeni proletarya, nesnel-toplumsal önemden yoksun, toplumdan dışlanmış bir olmayan-güçtür. Toplumun üretimine katılmamakla, oluşunu yabancı bir süreç, bir gösteri

gibi izler. Bu yüzden, ne onun gözünde toplumun indirgendiği aygıtlar düzenini sahiplenmesi ne de herhangi bir şeyi denetimine alması söz konusudur. Onun için söz konusu olan, aygıtlar düzeninin *yanında* ve *üzerinde*, toplumun mantığından ayrılmış olan, ona karşı duran ve kişisel varoluşunun engellenmeden gelişmesini sağlayan, artan özerklik mekanları ele geçirmektir.

Geleceğin toplumuna ilişkin bu genel görüş yokluğundan dolayı, sanayi sonrası yeni proletarya, Marx'a göre tarihsel bir görev üstlenmiş olan sınıftan temel bir biçimde farklıdır. Bunun nedeni, yeni-proleterin varolan toplumdan ve bunun evriminden bekleyecek hiçbir şeyi olmamasıdır. Bu evrim-üretim güçlerinin gelişmesi, işi görünürde gereksiz kılma sonucunu doğurdu. Daha ileri gidemez. İki yüzyıllık «ilerleme», yani gitgide daha etkili üretim araçlarının birikiminden sonra bu sonuca vardıran Sermaye mantığı daha fazla ve daha iyi bir şey veremez. Daha doğrusu, prodüktivist sınai toplum bundan sonra sürekliliğini ancak, daha fazla ve daha kötü birşey vererek sağlar: Daha fazla çar-çur daha fazla yıkım onarımı, insanların özel yaşamlarına değin daha fazla programlanması. «İlerleme» öyle bir noktaya ulaştı ki, artık anlamı değişti: Artık gelecek vaat değil, tehdit dolu. Üretkenliğin ilerlemesi, barbarlık ve baskının artmasına yol açmakta.

Dolayısıyle artık söz konusu olan, ne nereye gittiğimizi bilmek ne de tarihsel gelişimin kendi yasalarını benimsemektir. Hiçbir yere gitmiyoruz; Tarihin yönü yok; ondan umut edilecek hiçbir şey olmadığı gibi, onun uğruna vazgeçilecek hiçbir şey de yok! Artık kendimizi, yaralarımızı saracak ve özverilerimizin bedelini faiziyle ödeyecek bir Davaya feda etmemiz söz konusu değil! Bundan sonra, tersine, ne istediğimizi bilmemiz gerekir. Sermayenin mantığı bizi kurtuluşun eşiğine götürdü. Ama bu eşik ancak, üretken akılcılığın yerine farklı bir akıl-

cılığı koyacak olan bir kopma sayesinde aşılacaktır. Bu kopma, ancak kişilerin kendilerinden gelebilir. Özgürlüğün saltanatı, hiçbir zaman maddi süreçlerin sonucu olmayacaktır. O, ancak, kendini mutlak öznellik olarak ilan ederek, her bir kişide en son amaç olduğunu ileri süren özgürlüğün kurucu eylemi yoluyla yerleşecektir. Yalnızca, olmayan-üreticilerin olmayan-sınıfı bu kurucu eylemi gerçekleştirme gücüne sahiptir; çünkü yalnızca bu olmayan-sınıf, aynı zamanda hem üretkenlik ötesini hem birikim ahlakının reddini hem de tüm sınıfların ortadan kaldırılmasını temsil eder.

2. Sanayi sonrası devrimi

Sanayi sonrası proletaryasının aynı zamanda hem zaafını hem de gücünü oluşturan, gelecek toplum üzerine genel bir görüşe sahip olmamasıdır. Hiçbir din, hiçbir kurtarıcılık görevi, hiçbir genel kuram, onun uyumluluğunu ve eyleminin sürekliliğini sağlamaz. Bu yeni proletarya, değişken kişilerin oluşturduğu bir buluttan başka bir şey değildir ve bu kişiler için de en büyük olay, bir dünya kurmak için iktidarı ele geçirmek değil de her birinin yaşamını üretici ve ticari akılcılıktan dışlamak yoluyla bu yaşam üzerindeki iktidarı yeniden ele geçirmektir.

Başka türlü olamaz. Bir toplumun yeniden kurulması yetki çerçevesinde buyurulmaz ve genel bir görüşün, eğer sürmekte olan bir gelişmenin uzantısı değilse, anlamı da sonucu da olamaz. Oysa, sınai sistemlerin buhranı hiçbir yeni dünyanın müjdesini vermez. Hiçbir kurtarıcı aşama, bu buhranda yer almaz. Gelecek, bugüne hiçbir anlam kazandırmaz. Tarihin bu suskunluğu kişileri kendilerine terkeder. Yalnızca kendi adlarına söz almak, öznelliklerine döndürülmüş bu kişilere düşer. Hiçbir «geleceğin toplumu» onların ağzından konuşmaz çünkü gözümüzün önünde dağılan toplum hiçbir yeni topluma gebe değildir.

Bu toplumun dağılmasının ortaya çıkardığı olmayan-sınıfın yalnızca, bizzat kendisinin önceden temsil ettiği olmayan-topluma ilişkin bir görüşü olabilir. Ve tabii olmayan-toplum dediğim, her tür toplumsal ilişki ve örgütün yokluğu değil,

toplumsal alandan, ekonomik akılcılıktan ve dışsal gerekliliklerden koparılmış bir kişisel egemenlik alanının çekilip alınmasıdır.

Kişisel egemenliğe tanınan bu öncelik bizzat burjuvazinin iktidara yükselir yükselmez ittiği bir devrimci burjuvazi düşüncesiyle bağdaşır. Bu durum, bugüne değin bu üstü kapalı postülayı, kişilerin özel gelişmelerini kollektif gerçekliğin sahiplenilmesinde ve toplumsal bütünün ortaklaşa üretiminde bulacakarı düşüncesini savunan egemen sosyalist görüşe ters düşer. Marx için, üretim güçlerinin tam gelişiminin, tamamen gelişmiş üretim güçlerinin tümünü ele geçirme gücüne sahip kişisellikler doğurması beklendiğinden bu postüla bir temel görünümündeydi. Kişisel etkinlikten toplumsal etkinliğe geçişin (ya da tersinin) sürekliliği kesilmeden gerçekleşeceği varsayılıyordu; toplumsal etkinliğin kişiselleşmesiyle, kişisel etkinliğin toplumsallaşmasının komünist gelişimin iki ayrı yüzü olduğu düşünülüyordu.

Ama Marx'ın öne sürdüğü hiçbir zaman deneysel olarak doğrulanamadı. Üretici güçler, ya da daha doğrusu üretim teknikleri, toplumsal (ya da toplumsal olarak gerekli) işin geliştirici bir kişisel etkinliğe dönüşebileceği ve hele toplum ölçüsünde işin örgütenmesi ve işbölümünün herkes tarafından, gönüllü işbirliğinin herkesçe istenmiş sonucu olarak denetlendiği, düşünüldüğü ve yaşandığı şeklinde gelişmedi.

Bugün her şey bizi, herkese kendisinin diğerleriyle özgür işbirliğinin istenen sonucu olarak görünecek yüksek düzeyde sanayileşmiş bir toplum (ve onun da ötesinde evrensel bir düzen) oluşturmanın olanaksız olduğunu düşünmeye itiyor. Yaşam ve iş topluluğuyla bütününde toplum arasında yalnızca bir ölçü değil bir nitelik farkı vardır. Topluluk, herkesin diğerleriyle işbirliği, çatışmaları ve duygusal ilişkileri çerçevesinde kendini vermesiyle, herkes onu «kendisinin» gördüğü ve uyumluluğuna dikkat ettiği ölçüde, bilinçli olarak yaratılabilir ve

yüklenilebilir. Oysa toplum, bütününde, cansızlıkları sürekliliği ve işlerliği sağlayan, kurumsal bir örgütlenme, iletişim ve üretim altyapıları, işlerin bölgesel ve toplumsal bölümü içinde yer alan ve bunlar tarafından götürülen bir ilişkiler sistemidir. Yani yapısı kurulmuş bir sistem olarak toplumun üyelerinin dışında yer alması gerekir. O, özgür ve gönüllü bir işbirliğinin sonucu değildir. Kişiler, her biri kendisinden yola çıkarak onu üretmezler; toplumun bütünleşmiş işlerliğini sağlamak için önceden saptadığı görevlere, işlevlere, niteliklere, çevrelere ve hiyerarşik ilişkilere uyarak, onun cansız zorlamalarından yola çıkarak üretirler.

Piyasa ekonomisine dayalı toplumlarda, «toplumsal olarak gerekli» etkinliklerin önceden saptanması hiçbir öznenin —hiçbir dahi şefin, üstün bir yol göstericinin— eseri değildir. Planlama komisyonları, merkezi yönetimler, kamu ve özel sektör teknokrasisi ve hükümet, burada kuşkusuz, programlama, düzenleme, planlama ve uyarlama çalışmaları yaparlar ama, kollektif, anonim, çatışan, çoğul ve parçalı olan bu çalışmalar hiçbir zaman iktidardaki yürütme erki ya da partinin başkanı tarafından kendi hesabına geçirilecek genel bir tasarıda somutlaşmazlar. Bir başka deyişle, toplumsal işlerliğin bütünleşmesi iyi-kötü bir yarı-özne, yani devlet tarafından sağlanır, ama bu devlet gerçek bir özne değildir; hiç kimse değildir. Devlet hiç kimsenin sahibi olmadığı idari bir mekanizmadır ve herkesin hamili olmaya davet edileceği genel bir iradeyi ifade etme gücüne sahip değildir. Kapitalist devletin sınırları, işlersizliği ve yetersizlikleri toplumu hep eksik bir bütünleşmeye yöneltir ve bundan dolayı da toplumda önemli ya da önemsiz belirsizlik ve özgürlük mekanlarının varlıklarını sürdürmesine yol açar.

Sosyalist siyaset kuramı, çoğul girişim ve çatışmaların rastlantısal hareketinden değil de, toplumsal etkinliklerin bilinçli ve gönüllü olarak planlanması ya da programlanmasının so-

nucu olan bir toplumsal bütünleşmeyi savunduğu ölçüde, toplumun kişiye üstünlüğünü ve her ikisinin de devlete bağımlılığını üstü kapalı bir biçimde öne sürer. Devlet, zorunlu amaçlarının herkes tarafından ortak iradeleri ve toplumsal birleştiricileri olarak değerlendirilebilecek, genel bir gelişim projesinin koordinatörü mertebesine yükseltilir. Sosyalist toplumun kuramsal üstünlüğünü sağlayan çeşitli etkinliklerin sonucunun piyasa ekonomisine bağlı toplumlarda olduğu gibi kayıplara, israflara, gecikmelere, tekrarlamalara ve heba olmalara yol açan ve Denetlenemeyen kişisel girişimlerin çokluğunun rastlantısal sonucu —ki bu sonuç aposteriori olarak ne devlet müdahalesiyle ne de bireylerin kendi düzenleyici tepkileriyle düzeltilebilir— olmamasıdır. Sosyalizmin özelliği toplumsal etkinlikerin sonucunun topluluğun ulaşmaya çalıştığı hedef olarak önceden belirlenmesi ve herkesin etkinliğinin bu kollektif amaca göre düzenlenmesi, ayarlanması ve programlanmasıdır.

Oysa güçlük de işte bu kollektif amacın tanımlanmasında yatar. Bu konuya bir sonraki bölümde daha uzun değineceğiz. Kollektif amaç ya da amaçların ve bunların içerdiği toplum ve uygarlık tercihi ya da tercihlerinin oluşturulma süreci ne olursa olsun, bu çalışma her zaman uzlaşmaları ve uzlaştırıcıları gerektirir. Bu çalışma, ne kişiler ne «birleşmiş üreticiler», topluluklar ve hatta ne de konseyler tarafından yapılabilir. Toplumun neye dönüşeceği konusunda bir bütünlük anlayışını gerektirir —hatta çoğulculuk, karar düzeylerinin çoğullaşması, özgürlük mekanlarının yayılması ve devletin etki alanının sınırlanması bile bir bütünlük anlayışıyla ilişkilidir. Bu anlayış istediği kadar partiler ve hareketlerin içinde yapılan demokratik bir tartışmanın sonucu olsun, pratikte uygulanması bir planlama ve bu planlama da bir devlet gerektirecektir.

Tabii, Planın kendisinin oluşturulmasına ilişkin demokratik önlemler alınabilir: Her üretici topluluğunun, mahallenin,

bölgenin, vb. olanak ve tercihlerinin geniş ölçüde dikkate alınması; koordinasyon düzeyiyle, tabandaki topluluklar arasında, birinin diğerine ve diğerinin öbürüne oranla geçmişe dönük düzeltici tepkisini kullanması amacıyla oluşan gel-gitler bu önlemlerdendir. Ama bu danışma süreci ne denli açık ve içtenlikle demokratik olursa olsun sonuçta ulaşacağı plan gerek takvimi, gerek hedeflerinin her biri açısından, hiçbir zaman yurttaşların ortak iradesi ya da taban topluluklarının tercihlerinin ifadesi olmayacaktır. Bir yandan toplumun bütününün yönelimine, öte yandan taban topluluklarının seçimlerine ilişkin tercihlerin bütünleşmesini sağlayacak olan uzlaşmalar öyle çok ve karmaşıktır ki, hiçbir topluluk varılan sonuçta kendini bulamayacaktır. Bu sonuç, yani Plan, kaçınılmaz olarak, çalışmalarında, girdilerin, değişkenlerin ve öngörülemeyenlerin sayısının çokluğundan dolayı kendisinin bile tam olarak denetleyemediği matematik ve istatistik modellerinden yararlanan bir devlet teknokrasisinin eseri olacaktır. Bu nedenle Plan, hiçbir zaman tercihlerin tümünün «fotoğrafı» olmayacak, her tercih alt-kümesinin diğer alt kümeler ve bunların tutarlılığının gerektirdiği teknik-ekonomik zorlamalar tarafından düzeltilmesi olacaktır. Sonuçta, Planın «demokratik olarak hazırlanması»nın herkese, sayesinde «birleşmiş üreticiler»in yaratmaya giriştikleri toplumu ortak iradelerine bağımlı kılacakları gönüllü toplumsal işbirliğinin öznesi olmayı sağlaması şöyle dursun, Plan hiç kimsenin istemeyeceği ve herkesin bir dış baskılar bütünü olarak göreceği bir «özerkleşmiş sonuç» olarak kalacaktır.

Kişi açısından sonuçta Planın piyasaya göre hiçbir üstünlüğü yoktur. Tıpkı piyasa gibi, Plan da farklı tercihlerin *bir ortalamasını* dile getirir ve bu ortalama, piyasa yoklamalarıyla ortaya çıkarılan «ortalama tüketici» ya da «kitle temsilcisi» gibi hiçbir gerçekliği olmayan kişinin tercihidir. Bu kitle tem-

sücisi hiçbir zaman kendisi gibi varolamaz, hep «başkaları»[1] adına ortaya çıkar.

Bu koşullarda herkesin, hem bir vatanseverlik hem yurttaşlık hem de siyasal görev adına Planın hedeflerine katılmasını ve Planın gerçekleştirilmesini kendi kişisel gelişmesiyle özdeşleştirmesini istemek haksızlık olur. Bunu istemek, kişinin devletle mutlak olarak birleşmesini, özerklikten ve siyasal-ekonomik olmayan tüm etkinlik ve değerlerin özelliğinden vazgeçmesini istemek anlamına gelir. Kişi, kapitalist ekonomide «üretim askeri»yken, bu durumda, kendisine «genel irade» olarak sunulan bir Planın hizmetinde sürekli seferber bir askere dönüşür. Sosyalizm yandaşları, merkezi planlamayı (bölgesel ve yerel planlar geliştirilse de) programlarının ana bölümü ve herkesin Planın «demokratik olarak hazırlanmış» hedeflerine katılımını siyasal öğretilerinin merkezi olarak sundukları sürece, sosyalizm sanayileşmiş toplumlarda tepki duyulan bir şey olarak kalacaktır.

Kuramsal açıdan sosyalizmin üstünlüğünü oluşturan şey, böylece pratik açıdan onun zayıflığını oluşturur. Toplumun, üyelerinin karşılıklı etkilerinin programlanmış ve denetlenmiş sonucu olduğunu öne sürmek, herkesin davranışını gerçekleşmesi gereken toplu sonuca göre ayarlamasını istemektir. Ters yönden bakılınca da, genelleşmesi programlanmış toplumsal sonuca götürmeyen hiçbir davranış kabul edilemez. Klasik sosyalist öğretiler bundan dolayı toplumsal ve siyasal çoğulculuğu çok zor kabul ederler. Ve çoğulculuk derken yalnızca parti, ve sendikaların çoğulluğunu değil, birçok çalışma, üretme ve yaşama tarzının, birçok kültür alanının ve birbirleriyle bütünleşmemiş birçok toplumsal varoluş düzeyinin birarada varolmasını kastediyorum.

Oysa, gerek sanayi sonrası proletaryasının, gerekse de geleneksel işçi sınıfının büyük bir bölümünün yaşadığı dene-

yimlere ve özlemlere tekabül eden bu çoğulculuktur. Piyasa ekonomisine bağlı toplumlar, nüfusun büyük çoğunluğunu sürekli bu çoğulculuğa atıfta bulunarak ve sözlü olarak savunarak bağlarlar; ve sosyalist hareket, emekçi sınıflar içinde bile, bu çoğulculuğu üstlenip içeriğini zenginleştirmemesi yüzünden azınlıkta kalır.

Gerçekte, sanayileşmiş toplumların nüfusunun büyük çoğunluğunun, «kollektivizm» ve totaliter tehlikeye karşı savunmak istedikleri «örgürlük», temelinde herkesin özel yaşamını her türlü dış baskı ve toplumsal göreve karşı koruyabilmek için bir *barınak* yapabilme olanağıdır. Bu barınak, çoğunlukla, aile yaşamı, müstakil ev, bir bahçe, kişisel marangoz atölyesi, bir tekne, yazlık ev, antika kolleksiyonu, müzik, iyi yemek, spor, aşk yaşamı vb'dir. Bu barınak, kişinin işi ne denli az tatmin edici ve kendisine uygulanan toplumsal baskılar ne denli güçlüyse, o denli büyük bir önem kazanır. Randıman düşüklüğü saldırganlık, rekabet, hiyerarşi disiplini, vb'nin yönettiği bir dünyadan koparılan (ya da koparılacak olan) egemenlik mekanını oluşturur. Kapitalizm siyasal istikrarını, kişilerin mülksüzleştirilmelerine ve işlerinde kendilerine uygulanan zorlamalara karşı onlara iş yaşamları dışında *görünürde* artan bir kişisel egemenlik alanı vermiş olmasına borçludur.

Rudolf Bahro gibi düşünerek, bu kişisel alanın, kişilere «özgürleşme gereksinimleri[2]»nin bastırılması ve engellenmesine karşılık «tazminat» niteliğinde verilen bir «zarar ödeneği» olduğu ve bu «zarar ödeneği gereksinimi»nin, «dikey işbölümü»ne bağlı olan «bağımlılık durumunun genel olarak ortadan kaldırılması»yla kaybolacağı söylenebilir. Ama bu tehlikeli derecede basitleştirici bir anlayıştır[3]. Kişisel egemenlik alanı, ne *basit tüketim istekleri* ne de yalnızca eğlenme ve dinlenme etkinlikleri *üzerine kuruludur*. Daha derin bir biçimde, ekonomik amacı olmayan ve hedefini kendi içinde taşıyan etkinlik-

lerden oluşur: İletişim, yetenek, estetik yaratı ve tatmin, yaşamın üretilmesi ve yeniden üretilmesi, şefkat, bedensel, duyumsal ve düşünsel yeteneklerin geliştirilmesi, ticari değeri olmayan ve rantabilite eksikliğinden dolayı ticari üretimi mümkün olmayan kullanım değerlerinin (nesneler ya da karşılıklı hizmetler) yaratılması-kısacası yaşamın bizzat dokusunu oluşturduklarından bu yaşam içinde alt sıralarda değil temel bir yer tutan etkinlikler bütünüdür bu. Ekonomik amaçlı toplumsal işin kişisel egemenlik alanının yaygınlaşmasına bağımlı kılınması biçiminde gelişen önceliklerin değişimi, aşırı derecede gelişmiş toplumların tüm sınıflarında, özellikle de sanayi-sonrası proletaryasında önem kazanmaktadır[4]: «Gerçek yaşam» işin dışında başlar; iş, iş-olmayanın alanını genişletmek için bir araçtır; iş insanların asıl etkinliklerini sürdürme olanağına sahip olmak için yaptıkları geçici uğraştır. Burada söz konusu olan sanayi-sonrası toplumuna geçişi başlatan kültürel bir dönüşümdür. Bu da, kapitalizmin kurduğu ideolojinin, değerler ölçüsünün, toplumsal ilişkinin radikal biçimde yıkılmasını içerir. Ama bu yıkım, ancak içeriği sürmekte olan kültürel dönüşümün önüne geçecek ve onu siyasal olarak uzatacak bir kapitalizm alternatifi tarafından açıklandığı takdirde, kapitalizmi ortadan kaldıracaktır.

Ekonomik amaçlı toplumsal işin kişisel —yani, boş zaman etkinliklerinin— özerklik alanını genişletmenin hizmetinde olması gerektiği düşüncesi daha önce Marx'ta da temel bir yer tutuyordu. Bunun gerçekleşmesi, ekonomi politiğin bitmesi anlamında komünizmin gerçekleşmesiyle birdi[5]. Pan-ekonomizm, tüm diğer etkinliklerin ekonomik olana bağımlı kılınması, tersine kapitalist gelişmeye özgüdür. Mübadele değerlerinin özerkliği olmayan üretimi olarak iş, ancak kapitalizmle bütün zamanı alan bir etkinliğe ve kendilerini üretenlere yönelik eşya ya da hizmetlerin özüretimine (topluluk ya da aile düzeyinde) bağım-

lı bir etkinliğe dönüşür. Bu bağımlılık ilişkisinin tersine çevrilmesi ekonomi politiğin sonunu ve bir «sanayi sonrası sosyalizmi»nin, gelişini simgeleyecektir.

Bu değişme, şimdiden olgular düzeyinde gerçekleşmekte, ne var ki, egemen sistem tarafından ama iyi ama kötü gizlenmektedir. Gerçekten de, ekonomik akılcılığın egemenliği hiçbir zaman tam olmamıştır. Kadınların kurtuluşu hareketinin kadın kuramcılarının ortaya çıkardıkları gibi, eviçi üretim kesimi olmasaydı ekonomik amaçlı üretim sektörü hiçbir zaman mevcut olamazdı. Eviçi üretim sektörüyse ekonomik akılcılığa tabi değildi. Özellikle yaşamın yeniden üretilmesine ilişkin etkinliklerin tümü ekonomik akılcılıktan yoksundur, tıpkı estetik ve eğitsel etkinliklerin büyük çoğunluğu gibi. Çocuk büyütmek, bir evi çekip çevirmek ve dekore etmek, eşyaları onarmak ya da üretmek, lezzetli yemekler hazırlamak, konuk ağırlamak, müzik dinlemek ya da müzikle uğraşmak, vb. ne ekonomik ne de tüketim amaçlı etkinliklerdir. Ekonomi-dışı sektör (ki bunun eviçi ve çekirdek aileyle kısıtlı olması için hiçbir neden yoktur) fiili olarak, her zaman ekonomik üretim sektörü kadar büyük bir önem taşıdı ve sürekli bu sektörün gizli maddi temelini oluşturdu. Bu temel, sadece kadının ve daha düşük bir ölçüde çocuklarla yaşlıların ücretsiz emeğiydi.

Bu emek, kapitalist toplumda statüsüz kaldı. Biriktirilmeye ya da piyasada satılmaya elverişli hiçbir artık üretmediğinden, bir *emek* olarak görülmeyip ekonomik değeri olmayan kişisel hizmetle bir tutuldu[6]. Bu yüzden de kadınların kurtuluşu hareketinin bazı kadın kuramcılarının yorumuna göre, kadının eviçi emeği, kapitalist ekonomi içinde köleci ekonomiye ait bir mekandır. Burjuva toplumu köleciliği yalnızca işçi-patron ilişkisi çerçevesinde yıkmış, kadın-erkek ilişkisinde aynen bırakmıştır. Bu yoruma göre, ticari ilişkileri eviçi emeğe de uygulamak ve bu emeği ekonomik amaçlı etkinlikler sektörüne dahil

etmek gerekir. Kadının eviçi emeği, sanayileştirilemeyeceğine göre, bir ücretle karşılığını bulmalıdır.

Gereksiz derecede basitleştirici ve geriletici bu kuramın tek yararı, anlamsızlığı sayesinde ekonomi-dışı alanın özerk etkinliklerinin her tür ekonomik akılcılaştırılma olanağının dışında kaldığını kanıtlamasıdır. Ekonomi politik, burada sınırlanır. Gerçekten de eviçi emeğe iş saatinin marjinal ücreti —yani ticari üretim sektöründe aynı zaman zarfında üretilebilecek ticari meta ve hizmet hacmine ulaşma hakkı— verildiği varsayılsa, eve yönelik ödeneklerin fiyatı öyle yüksek olur ki en zengin toplumun bile olanaklarını aşar[7].

Bu kanıtlamanın değeri, ekonomik anlamından çok ekonomik-olmayan sonuçlarında yatar. Eğer kadının para kazanma amacı olmaksızın geleneksel olarak yaptığı tüm etkinliklerin karşılığı ve amacı ücret olsaydı, bunlar ya hiç yapılmazdı ya da aynı biçimde yapılmazdı. Bu etkinliklerin içerdiği tüm «kendinden bir şeyler verme», kişisel duygusallık kuşatması, kusursuz olma isteği ve titizlik, «fahiş bir fiyat» gerektirir. Üstelik, temelde iş saatlerini eşit değerdeki ticari ürün ve hizmetlerle mübadelede bulunmak için çalışan kadın ya da erkek bir işçiden bütün bunlar istenemez.

Öte yandan, üretkenlik kaygısı, özellikle beslenme, bakım, çocukların yetiştirilmesi ve eğitimine ilişkin sözkonusu etkinlikleri standartlaştırmaya ve sınaileştirmeye iter. Kişisel ya da kamusal özerkliğin son mekanı da böylece ortadan kalkar. Toplumsallaşma, «metalaşma» ve programlama, kişilerin kendilerinin tayin edip kendilerinin yönettikleri yaşamın son kalıntılarına da yayılır. Evde uygulanabilen bilgisayar programları aracılığıyla, bakımın, fiziksel ve psikolojik sağlık korumanın ,çocukların eğitiminin, yemek pişirmenin, cinsel tekniklerin vb. sanayileşmesinin akılcılığı tam da bu henüz herkesin fantezisine bırakılmış[8] etkinliklerin kapitalist açıdan verimlileştirilmesinde; Jacques At-

tali'nin «özdenetim toplumu» diye adlandırdığı[9], en gizli kişisel davranışların bu toplumsal *bayağılaşma* türünde[10] kendini gösterir.

Bu, özerk etkinliklerin bilgiişlemsel (enformatik) toplumsallaşması, sanayi-sonrası toplumunda ortaya çıkan dileklere ters düşer. Kişisel özerklik alanını genişletecceğine, bu alanı oluşturan etkinlikleri verim, çabukluk ve norma uygunluk gibi prodüktivist kriterlere bağlı kılar. Toplumsal olarak gerekli iş süresinin azalmasının, ekonomik olmayan etkinlikler yoluyla gelişme olanaklarını arttırdığı bir zamanda bilgi işlemsel (enformetik) toplumsallaşma bu etkinliklere ayrılacak zamanı kısaltmaya yönelmektedir. Böylece kişileri, evlerinde bile pasif birer ticari eşya bilgi ve program tüketicisi ve kullanıcısı olmaya indirgemek için, onları, özgür etkinliklerinden «kurtaracaktır».

Kadın hareketi kadını, ortadan kaldırılması gereken bağımlı ve köleleştirici etkinlikler diye nitelendirdikleri, ekonomik olmayan faaliyetlerden kurtarmayı kendine hedef olarak seçtiği anda kapitalist mantığın sıfat-fiili durumuna düşmektedir. Oysa bu etkinlikler, ancak ekonomik amaçlı etkinlikler toplumda ve bizzat eviçi halkı arasında egemen olarak kaldıkları (ve «soylu» olarak nitelendirildikleri) sürece bağımlı ve köleleştiricidirler. Şimdiden sonra sorgulanan da bizzat bu egemenliktir. Kadın hareketi, yalnızca, bu özerk etkinlikleri ve ekonomik olmayan değerleri temel, ekonomik etkinlikleri ve değerleri de bağımlı olarak sunmakla bu sorgulamayı radikalleştirdiği *ölçüde* sanayi-sonrası devriminin itici bir unsuru ve birçok alanda da öncüsü olur. Çünkü o zaman amacı, yalnızca, kadını eviçi etkinliklerinden kurtarmak olmaktan çıkar, ekonomik-olmayan akılcılığı *eviçi* dışına yaymaya, erkekleri hem yuva içinde hem de dışında kazanmaya, geleneksel cinsel iş-

bölümünü yıkmaya ve yalnızca erkekçe değerlerin hegemonyasını değil, aynı zamanda hem cinslerarası hem de toplumsal ilişkilerde, bizzat bu değerleri yıkmaya doğru yönelir. Herbert Marcuse'ün gösterdiği[11] gibi, sanayi sonrası devrimi ya *kadınca* olacaktır, ya da hiç olmayacaktır. Bu da, hem kişisel hem de toplumsal davranışlar düzeyinde verimlilik ilkesinin, rekabet, birikim ve yaşam için mücadele ahlakının kökünü kazıyacak, karşılıklı ilişkilerin, şefkatin, paranın ortadan kaldırılmasının ve tüm biçimleriyle yaşam sevgisinin üstünlüğünü kesinleştirecek bir kültür devrimi gerektirir.

Alain Touraine'in dediği gibi, bu bağlamda kadın hareketi, «*kadınların* kurtuluş hareketi değil, insanların *kadınlar tarafından* kurtarılma hareketidir.» Bunun en temel görünümlerinden biri, mali ve askeri modellere, paranın ve büyük araçların iktidarına karşı çıkması ve kişinin kendi yaşamını düzenleme iradesi adına, kişisel ilişkiler kurmayı, sevmeyi ve sevilmeyi, çocuk sahibi olmayı savunmasıdır.

> «Bütün hareketler içinde, büyük işletmelerin gündelik yaşamımız üzerinde gittikçe artan etkisine en iyi direnen de kadın hareketidir. Egemen erkek iktidarının insanlarda bastırdığını, yalnızca kadınlar hâlâ koruyabilmişlerdir. Siyasal ve askeri iktidardan tamamen dışlandıklarından dolayı, kadınlar, araçların erkeklerden çekip aldığı —ya da erkeklerin bu araçlar yararına kendilerinden çıkarıp attığı— ilişkilere yönelik yeteneklerini ayakta tutmayı başardılar.
>
> Biz erkeklerin, şimdiden bazı duyguları tatma, çocuklarla ilişki kurma, vb. haklarını kazanmamız kadın hareketi sayesindedir. Başlangıçta kültürel bir savunma olan bu durum idareciler, yardımcı idareciler ve memurlar dünyasına ve sonuçta 'çarkı döndürmekten başka' ne işe yaradığını sorup durduğumuz bu yaşama karşı özellikle toplumsal ve siyasal bir mücadeleye dönüşebilir[12].»

Böylece kapitalizm öncesinin bir kalıntısı olmak şöyle dursun, tersine kadın etkinlik ve nitelikleri, kapitalizm ve sanayi sonrasının kültürünü ve özgürlüğünü temsil eder, öyle ki, bu etkinlikler genel olarak çok gelişmiş ülkelerde daha şimdiden çiftler üzerinde ahlaki hegemonya kurmaya başladılar. Yalnızca diyemesek bile özellikle sanayi-sonrası proletaryasında kadın nitelikleri ve değerleri kadın ve erkeklerin ortak değerlerine dönüşür. Bütün gün küçük yaştaki çocuklarla uğraşmak ve bütün gün yapılan toplumsal bir iş sayesinde «ailesine bakmak» erkeğe özgü bir iş olmaktan çıkar. Çekirdek ya da geniş aile içindeki görev ve rollerin gittikçe daha sık rastlanan değişimi yalnızca cinsiyetler arasında değil, etkinlikler arasındaki hiyerarşiyi de yıkar. Ücretli iş, çekirdek ya da geniş ailede yapılan ücretsiz ve özerk işlere oranla daha «soylu» olma niteliğini yitirir; kişi ücretli iş yerine bu tür işlerle kendini daha kusursuz bir biçimde geliştirir. Ve ücretli işle ekonomik amaçlara yüklenen bu ikincil olma özelliği, kişileri herhangi bir işi karşı çıkmaksızın, olur olmaz koşullarda yapmak zorunda bırakacağına, tam tersi olur: İnsanların kişisel gelişimi, uysal bir aldırmazlığa değil, gittikçe artan bir talep ve mücadeleciliğe dönüşür. Kişiler ne denli, pratik ve duygusal özerklik gücüne sahip olurlarsa, hiyerarşik disipline karşı da o denli boyun eğmezler ve yapacakları işin gerek niteliğini, gerek içeriğini daha titizlikle incelerler[13].

Bir sanayi sonrası Solunun öncelikli görevi, işte bundan dolayı, amacını ve ödülünü kendi içinde taşıyan özerk etkinliklerin aile içinde, özellikle de aile dışında azami ölçüde yaygınlaştırılması ve bir üçüncü şahıs (bu devlet bile olsa) hesabına gerçekleştirilen tüm ücretli ve ticari etkinliklerin asgari gereklilik düzeyine indirgenmesi olmalıdır. Çalışma süresinin azaltılması gerekli bir koşuldur; ama yeterli değildir. Eğer, böylelikle kazanılan boş zaman, *iletişim araçları*nın ve unuttur-

ma tüccarlarının programladığı eğlenceler, ya da herkesin özel dünyasının yalnızlığına kapanması yoluyla doldurulan «eğlence zamanı» olarak kalacaksa, çalışma süresinin kısaltılması kişisel özerklik alanının genişletilmesine katkıda bulunamaz.

Özerklik alanının genişlemesi, boş zamandan çok, kişilerin, insan ancak kendisi yaptığında estetik ya da kullanım değeri daha da artan şeyleri yapmak ya da üretmek için özgürce kullanabilecekleri araçların yoğunluğuna bağlıdır. Bunlar, apartmanlarda, mahallelerde ya da kentlerde herkesin kendi zevkine göre bir şeyler üretebileceği onarım ve özüretim atölyeleri, kütüphaneler; müzik ve video salonları; özgür dolaşım, iletişim ve mübadele mekanları gibi araçlardır[14].

Rudolf Bahro'nun *Alternatif* kitabının (Almanya'da) gördüğü büyük ilginin kaynağı, özellikle Marksist bir düşüncenin[15] *Il Manifesto*'dan tutun da çeşitli «özerk»[16] akımlara kadar farklı İtalyan gruplarının üyeleri dışında sosyalist ya da «komünist» siyaset ve programlar tarafından dikkate alınmayan bir boyutuyla yeniden bağıntı kurmasında yatar: Bu boyut, ekonomi politiğin ortadan kaldırılması anlamındaki komünizmin ve zenginliklerin, mübadele değeri ile değil, kendi kendine tayin edilen mutluluk olanakları ile ölçülmesidir. Bahro şöyle diyor:

> «Devrimci bir ekonomi politiğin en önemli koşullarından biri, ne 'nesnel gereklilikler' fetişizmi ne de ruhsal olarak heyecan verici uyum sağlama yeteneği tarafından etkilenmesine izin veren ve ilkesel kurallar koyma cesaretini gösterebilen bir kişilik geliştirme kuramının oluşturulmasıdır. Komünizmin istediği genel olarak maddi üretim ve yeniden üretim sürecinin bütününün bir kişilik olarak insanın 'sarfettiğinin karşılığını alabileceği' biçimde oluşturulmasıdır. Bir toplum, uygarlık evresinde üyelerinin birinci derecedeki

gereksinimlerini aşağı yukarı yeterli düzeyde karşılayabilecek (...) denli sanayileşmişse, önceliği, insanın kusursuz biçimde gelişmesine, olumlu mutluluk olanaklarının çoğaltılmasına vermelidir (...). Nitekim, tarihsel örnekler, kullanılabilir ürün miktarı düzeyindeki görece önemli farklılığa karşın kişiliğin geliştirilmesi ve mutluluk konusunda aynı sonuçlara varılabileceğini gösterir. Özerklik koşulları kişi başına düşen dolar ya da ruble miktarıyla ölçülemez. Sanayileşmiş ülkelerin insanları için gerekli olan, yeni gereksinimler değil, kişisel etkinlik yoluyla kendini bulabilme olanağıdır: eylem isteği, iletişim isteği, en geniş anlamıyla somut bir yaşam gibi. Bu görüş açısı çerçevesinde toplumsallaşma sürecinin yeniden yönlendirilmesi, ekonomik temel düzeyinde, somut iş ve birikim oranı yapılarının öznelliğin gelişmesine uygun koşullar yaratmak için yeniden tanımlanması anlamına gelecektir. Bu koşullardan biri de büyük (sınai) üretimle, küçük (zanaate dayalı) üretim arasındaki orantının yeniden kurulmasıdır. **O ana değin, kendiliğinden bir bilinç fazlası üretimini etkin biçimde zorlamak gerekir. Bile bile bir kültür fazlasını kışkırtmak gerekir.** Bu kültür fazlası nitelik ve nicelik açısından öyle önemli olmalıdır ki, günümüzdeki iş ve boş zaman yapıları bunu eritememelidir. Böylece bu yapıların çelişkileri güçlenir ve yıkılmalarının önüne geçilemez[17].»

3. İkili bir toplum için

a) Teknik gereklilik ve ahlâkî zorunluluk

Marx'ın düşündüğünün tersine[1], kişinin, toplumsal varlığıyla tamamen çakışması ve toplumsal varlığın kişisel varoluşun tüm boyutlarıyla bütünleşmesi olanaksızdır. Kişisel varoluş, tamamen toplumsallaştırılamaz. Özünde gizli, dolaysız ve dolaylı kılınamayacak, her tür ortaklaştırma olanağının dışında kalan bölgelere sahiptir. Şefkatin, aşkın, estetik yaratı ve doyumun (ya da coşkunun), acının, kederin, iç sıkıntısının[2] toplumsallaşma olanağı yoktur. Ters yönden bakılacak olursa, kişiler için, etkinlikleri fiziksel yasalara göre varolan bir maddi alanda birlikte varolmalarının sonucu ortaya çıkan gerekliliklerin de kişiselleştirilmesi olanaksızdır[3].

Sosyalizmin kuramları, ütopyaları ya da siyasal uygulamaları, toplumsal varlığıyla karışıp onda tükenen bir kişiyle buna karşılık insani yeteneklerin tüm zenginliğini gerçekleştirebilen bir toplumsal varlık arasında seçim yapmak durumunda kaldıklarında, kişisel özneyi tamamen inkâr etme sonucuna vardılar. Bu sonuç, aynı zamanda bireyselliğin, öznelliğin, kuşkunun ve duygusal yaşama özgü suskunluk ve iletişimsizliğin, inkâr edilmesini; her türlü evrenselleşmeye ve kurallara karşı duran her şeyin —aşıkların yalnız kalma isteğinden, sanatsal ve düşünsel yaratıya değin— bastırılmasını; kişiselliğin tamamen toplumsallaştırılmasında direnen ya da bunun başarısızlı-

ğının bilincinde olan herkesin tedirgin edilmesini ve en aşırı durumlarda ortadan kaldırılmasını da içerir.

Sosyalist ahlak, kilise topluluklarının, katolik fanatizminin, askeri ya da faşist toplumların toplumsal ahlaklarıyla aynı derecede, baskıcı, engizisyoncu, standartlaştırıcı ve konformist niteliğe sahiptir. Çünkü evrenselden (ve İyilikten) ve gerçekleşmiş olandan yola çıkan ve kişilerin ne olması, ne yapması gerektiğini bundan çıkartan her ahlak, zorunlu olarak baskıcı ve doğmacıdır. Bunun sonucu, bir ahlaksızlık (amoralizm) yani Hegel'in işaret ettiği gibi, «mutlak amacı ahlakî eylemin hiç mevcut olmayacağı[4]» bir düzene duyulan tutkudur. Çünkü özneden, yani kişisel vicdandan yola çıkmayan bir ahlak olamaz. Çünkü ahlak, «ne yapabileceğim, ne olabileceğim ve ne yapmam, ne olmam gerekiyor»un belirleyici düzeyi değilse, ahlaklı olmak toplumsal düzenin gerektirdiklerine bağlı olacak ve herkes toplumun gereksindiğini olmak ya da yapmak zorunda kalacaktır.

Oysa, maddi bir ilişkiler sistemi *olarak* toplumun, önceden saptanmış uyumu, ahlaki gerekliliğe uygun olmayı ve hatta bağdaşmayı garanti etmeyen işlerlik yasaları ve maddi baskıları vardır. Özellikle karmaşık, sanayileşmiş, toplumsal ilişkileri büyük idari ve teknik araçlarla kurulmuş ve biçimlenmiş bir toplumda, toplumsal olarak gerekli işler, kendilerinden yola çıkan kişiler için değil, yine büyük bir çarka bağlı maddi bir sistemin işlerliği için gereklidir. Trafik polisliği ya da çöpçülük, maliye müfettişliği ya da muhasiplik, posta memurluğu ya da mübaşirlik gibi, kişilerin kendilerinin saptadığı hedefler tarafından değil de «dış gereklilikler» tarafından belirlenen bütün bu özerkliği olmayan işler, ahlak kurallarına göre değil, sistem olarak toplumun işlerliğinin pratik-cansız-ihtiyaçlarına göre belirlenir. Bu görevlerin her biri kesin kurallara (ya da yönetmeliklere) göre yönlendirilir. Bu kural ya da yönetmelikler,

kişilerin kaba mekanizmalar gibi *işleyeceklerini* ve fiillerinin öngörülmüş sonucu vermek için birbirlerine ekleneceğini garanti etmeyi amaçlarlar.

Büyük araçların egemen olduğu karmaşık bir toplumun, kural, yönetmelik ve yasaları, teknik gerekliliklerle bağıntılıdır ve ahlaki davranışları değil, teknik davranışları tanımlar. Sonuçları ve amaçları, herkesin eylemini kendisinden daha önemli ve kendisinin dışında bir şeymiş gibi nesnelleştirmek ve kodlamaktır. Önceden belirlenmiş bu eylemler, bu eylemleri yapanlara yüklenemez artık; onların tek yükümlülükleri kurallara ya da yönetmeliklere uymak ya da uymamaktır. Kişisel sorumluluk böylece yıkılır, hatta (askerler, memurlar ve bir üste bağlı tüm icraatçılar için) yasaklanır; kurallar «tartışılmaz» ve «iyi» icraatçılar, «biz yalnız işimizi yapıyoruz», «ben, yalnızca buyruklara uyuyorum» derler, ki bu da tüm kişisel sorumluluğu yapılan işin dışında bırakmaktır.

Oysa, her toplumsal düzen, özellikle de sosyalist sistemler ahlaklı olmayı kural ve yönetmeliklere uymakla karıştırma eğilimindedir, sanki bu kural ve yönetmelikler, kendisi de olağan bir maddi sistemin işlerliğini sağlamaya yönelik, çoğu zaman geçici ve bir anda ortaya çıkmış teknik araçlar değil de, ahlaki gerekliliklermiş gibi... Sosyalist devlet ahlakı bugüne değin tıpkı askeri ve teknokratik ahlaklar gibi, kişilerin, maddi bir sistem ya da «araç» olarak toplumun işleyişinin doğasını belirlediği, özerk olmayan görev ve davranışlarla özdeşleşmelerini istemeye dayalıydı. Bu durumda, teknik gereklilik kayıtsız şartsız ahlaki zorunluluğun yerine konur. İvediliğin egemen olduğu yerde aracıların her tür eleştirisi ve değiştirilmesi yasaklanmıştır; belirledikleri teknik ilişkilerin maddiliği toplumsal ve kişilerarası ilişkilerin «ne olması gerektiği»nin ölçüsüne dönüşür. «Ahlak»ın temeli, sonuçta toplumsal maki-

nalardır; devlet bu makinaların en büyük mühendisidir (aynı zamanda da Politik polisi ve dini koruyucusudur).

Bu sistem içinde ahlaklı olmanın yerini aramak boştur. Kişilerarası bağıntılarda mevcut olmayan ahlaka uygunluk, en üstün İyilik olduğu ileri sürülen ve gerçekte, kimi iyi kimi kötü çalışan ve ahlaksız sonuçlarıyla her türlü siyasal, toplumsal ya da kişisel denetimin elinden kaçan bir devlet düzeninde de mevcut değildir.

İşte kişisel vicdan, totaliter devletlerin bu ortamında, gizden, kendisinin bir ahlakın tek mümkün temeli olduğunu keşfeder: Ahlak her zaman bir ayaklanmayla başlar. Herhangi bir kişinin «yapamam, bunu yapamam» diyerek itaat etmeyi reddettiği anda ortaya çıkar. Bu «*yapamayız*» (non possimus) ahlakî zorunluluğun kurucu fiili, *cogito*'sudur. O, insanın ne yapıp ne yapmayacağının özerk yargıcı olarak olanaksız olmasının olanaksızlığını doğrulayan bambaşka düzeydeki bir gerçekçilik adına, «nesnel ahlak» ve onun gerçekçiliğine başkaldırmadır.

Ahlaki bilinçlenme şu soruyla özetlenebilir: «Bunu isteyebilir miyim?» Yani: bizzat kendi adıma, hem yöntemleri hem de sonuçları açısından bu eylemi isteyebilir miyim? Böyle davrandığımda; «bunu, ben, böyle istedim» diyebileçek miyim?

«Nesnel ahlak»ın özelliği, kişileri bu tür sorulardan bağışık tutmasıdır. Onlara, araştırmalarının ya da kuşkulanmalarının gereksiz olduğu söylenir: İyilik içinde yer almak için itaat etmeleri yeterli olacaktır; yapılanın hesabını Otoriteler, Tarih, Parti ya da Kilise verecektir. Bir başka deyişle, «nesnel ahlak»a göre insanın özne olması gerekmez. Amaçlarının ve değerlerinin anlamı sorunu artık söz konusu olmadığından, nesneyle birlikte, bizzat ahlaka uygunluk yokolur. Artık bilinmesi gereken, onu isteyip istemediğimiz değil, yalnızca «bunun gerektiği»dir. İnsanlar hep kaçınılmaz gereklilikler adına kar-

şı-insan olurlar. Benim yabancılaşma dediğim, yaptığımızı istemenin ve sonuçları ve oluş yöntemleriyle amaç olarak görebileceğimiz eylemler yaratmanın olanaksızlığıdır[5]. Ahlaki olan «bunu isteyebilir miyim?» sorusuna, yabancılaşmış kişi hep «Ben değilim ki... gerekirdi ki... seçme hakkımız yok...» vb. biçimde yanıt verir.

Ahlaka uygunluk ya da ilişkilerin ahlaksallaştırılması ancak kişilerin gereklilik, kaçamak ya da özür olmaksızın fiillerinin egemen yaratıcısı olabileceği bir özerk etkinlikler alanı varsa ve bu alan, herkesin kendini, kendi ve diğerleriyle ilişkilerinin dokusunu yaratmasında bağımlı olan değil de, üstün olan konumundaysa mevcut olabilir.

Bununla birlikte, özerklik alanının her şeyi kapsayamayacağını göreceğiz. Bu alan her şeyi, ancak, ilişkilerin kendiliğinden belirlenmesi ve karşılıklı olması üzerine kurulmuş temel topluluk tüm dünyayı içine aldığı, ya da dünya, topluluğun boyuna sahip olduğu ve acaipliklerden, insan yaşamına düşman güçlerden ve baskılardan arındırılmış olduğu takdirde her şeyi kaplayabilir. Bunların her ikisi de olanaksızdır. Marx'ta herkes için ve herkes tarafından saydam kılınmış bütün dünyanın yeniden sahiplenilmesi yalnızca bolluğu değil, Pierre Rosanvallon'un[6] göstermiş olduğu gibi, aile türünde, insanlığın tümüne yayılacak nitelikte dolaysız ve basit bir topluluğu da varsayar. Bunun tersine «yeniden kabileleştirme» yandaşı yeni-ütopyacılar için, tıpkı alt Ortaçağ ve Rönesans'ın ideal mikro-toplumlarında olduğu gibi, söz konusu olan, dünya ve Tarih dışında, kendi kendine yeterli, dışarıdan gelen yozlaşmalardan fiziksel tecrit yoluyla korunan bir topluluk oluşturmaktır.

Her iki girişim de öyle bir yalancı ahlak anlayışı getirir ki, onları (Marx ve yeniden kabileleştirme yandaşlarını), egemen kişiler tarafından üretilemeyen, hakim olunamayan ve denetlemeyen her şeyin yok edilmesi gerektiğini ileri sürdükleri

için, bazan kendileriyle ilgisi olmayan, kendilerini aşan hatta inkâr eden (Komünist tutkunun özelliği budur) şeyleri istemeye, bazen de dikkate almayı reddettikleri şeylere dış etkiler biçiminde maruz kalmaya mahkum eder. Yani onların ideal topluluklarıyla egemen toplumsal düzenin eklemlenmesini zorunlu kılar.

b) Pratik özerklik ve bağımlılık: iki alan

Oysa ahlâkileştirme, zorunlu olarak, özerk olmayanın alanını ortadan kaldırmayı gerektirmez; gerektirdiği yalnızca bu alanın özerklik alanına bağımlı kılınmasıdır. Bu bağımlı kılma, ancak kişilerin tamamen kendi etkinlikleri ve özerk ilişkileri içinde ve bu etkinlik ve ilişkiler sayesinde gelişmeleri fiili amaç olduğu ve toplumsal kurumlarla bu kurumların bağımlı etkinliklerinin daraltılamayacak merkezinin de destek olduğu ölçüde gerçekleşebilecektir.

Marx'ında, *Kapital*'in III. kitabının sonunda «özgürlük alanı»nın (yani özerklik alanının) daraltılması gereken ama ortadan kaldırılması imkânsız bir «gereklilik alanı»nın (yani özerk olmayanın alanının) ötesinde başlayabileceğini doğrularkenki önsezisi buydu. Gerçekliğini inkar ederek değil, hakkını vererek bu alan olabildiğince daraltılabilir ve akılcılığı sayesinde kişisel etkinliklerin tamamına egemen olması engellenebiir:

> «Sonuçta özgürlüğün hükmü ancak yoksulluğun ya da başka amaçların öngördüğü çalışma zorunluluğunun ortadan kaldırılmasıyla başlar. Tam deyimiyle çalışma zorunluluğu eşya-

nın tabiatı gereği maddi üretim alanı içindedir. Uygarlaşmış olanlar da, vahşiler gibi ihtiyaçlarını karşılamak, hayatlarını muhafaza etmek ve yeniden üretmek için doğayla savaşmak zorundadırlar. Bu gerçek bütün sosyal formlarda ve üretim tarzlarında aynıdır. İhtiyaçlarla birlikte doğal gereklilik imparatorluğu ve onunla birlikte de bu ihtiyaçları karşılayacak olan üretici güçler büyür. Bu konumda özgürlük yalnız ve yalnız sosyal insanların, birleşmiş üreticilerin doğa ile yaptıkları mübadeleleri akılcı bir biçimde düzenlemelerinden ve körü körüne bu mübadelelerin egemenliği altına girmektense bunları kendi kontrolları altında tutmayı seçmelerinden ibarettir. Ve bu mübadeleleri mümkün olan en az gayretle, en saygın ve insan tabiatına en uygun koşullarda gerçekleştirirler. Ancak bu noktada gereklilik de daha az önemli değildir. Ve özgürlük düzeni ancak gereklilik düzeni üzerine inşa edilebilir. Temel şartı da iş gününün azaltılmasıdır[7].»

Yaygın bir yorumun tersine, Marx'ın hiç de, maddi üretimin bireşmiş üreticiler tarafından özyönetiminin özgürlüğün egemenliğini gerçekleştireceğini iddia etmediği görülmektedir. Tersine, ileri sürdüğü, maddi üretimin doğal gereksinimlere (ki büyük araçların işlerliğine ilişkin fiziksel yasalar da bunlara dahildir) bağımlı olduğu ve *maddi üretim alanında, özgürlüğün* en saygın en etkin biçimde, dolayısıyla en az süreyle çalışmaya *indirgendiği*dir. Özyönetimin buna yönelmesi gerekir. Özgürlüğün egemenliğine gelince, o ancak gerekli olan şeylerin üretiminin gerektirdiği çalışma süresi ve çabaların azaltılmasıyla gerçekleşecektir.

Kısacası çözüm, iki ayrı alan ve bunların birinden öbürüne geçiş çerçevesinde, uyumlu bir yaşamı kapsayan kesintili bir toplumsal mekanın düzenlenmesi ile, ancak *ikili* olacaktır.

Aynı önsezi İvan İllich'te de, sınai üretim ve işin yıkıl-

masını savunmaksızın, tersine, özerk olan ve olmayan üretim biçimleri arasında, özerkliğin azami yaygınlaşması amacıyla bir işbirliği bağıntısı kurulması için, çağrıda bulunduğu ölçüde mevcuttur. İnsanların hizmetine sunulması özerk olmayan bir çalışma gerektiren karmaşık aletler ve gelişmiş teknikler özerkliğe hizmet edebilirler. Bu çalışma eğer, «hayatı kolaylaştırma araçları» yani «herkesin, kolayca, istediği kadar sık ya da seyrek olarak ve kendi belirlediği amaçlar için» ve «bir kimsenin kullanımının diğerlerinin kullanım özgürlüğünü kısıtlamaksızın» «kullanacağı» araçları insanların hizmetine sunacaksa, reddedilmemesi gerekir.

İllich şöyle sürdürür:

> «Aracın hayatı kolaylaştırma ya da kolaylaştırmama özelliği karmaşıklık düzeyine bağımlı değildir. Telefon (hiçbir bürokratın içeriğini önceden saptayamayacağı iletişim aleti) üzerine söylenenler, posta sistemi için, ya da Güney Doğu Asya'daki nehir ulaşımları konusunda da virgülüne değin aynen tekrarlanabilir. Bu sistemlerin herbiri, amacından ya da kullanımından saptırılabilse bile, insanın özgürlüğünü azamileştiren bir kurumsal yapıdır.
>
> Hayatı kolaylaştırıcı olmayan bazı üretim araçlarının bir sanayi-sonrası toplumunda arzu edilir gibi görünmesi mümkündür (...). Geçiş döneminde, elektriğin eviçi üretimin ürünü olamayacağı aşağı yukarı kesindir (...). Gerçekte hayatı kolaylaştırıcı bir toplumda her güçlü alet ve her merkezi üretimi yasaklamak için hiçbir neden yoktur (...). Önemli olan böylesi bir toplumun, ihtiyacı karşılamak için tasarlanmış bir talebi üreten aletlerle, kişisel gelişmeye yol açan aletler arasında bir denge sağlanmasıdır. Birinci türden aletler, genel olarak insanlara ilişkin soyut programları maddileştirir; ikinci türden olanlarsa, herkesin,

kendine özgü, taklit edilemez biçimde amaçlarını izleme yeteneğini kloaylaştırır[8]».

Toplumsal mekanın, özerklik alanının amaçlarına bağımlı kılınmış bir özerk olmayan şeyler alanı biçiminde ikili düzenlenmesinin neye benzeyeceğini bir başka yazıda göstermeye çalıştım[9]». Birincisi (özerk olmayan alan), kişilerin yaşam ve toplumun işlerliği için gerekli olan her şeyin en etkin biçimde, yani en az çaba ve kaynak tüketimiyle, programlı, planlı üretimini sağlar. İkincisinde, (özerklik alanında) kişiler, özerk bir biçimde, piyasa dışında, tek başlarına ya da özgürce birleşerek, gerekli olmayan ama herkesin istekleri, zevkleri ve fantezisine göre, maddi ya da maddi olmayan mal ya da hizmetler üretirler. Birincil gereksinimler karşılanmış olduğundan, toplumun zenginliği, herkesin kentlerde, mahallelerde ve apartmanlarda kurulmuş atölyelerde sürekli kullanabileceği hayatı kolaylaştıran aletlerin çeşitliliği ve bolluğuyla ölçülür.

Özerk olmayan, ücretli, kamu yararına yönelik, az zaman alan ve güçlü bir kişisel katkı gerektirmeyen toplumsal bir işten, amacını kendi içinde taşıyan özerk bir etkinliğe sürekli geçebilme olanağı tabii ki, kişileri, toplumsal olarak gerekli işin niteliği ve hedeflerine karşı son derece titiz ve eleştirel kılar, ama aynı zamanda da onların çoğu zaman özerk olmayan bu işte, toplumsal kimliklerini ya da kişisel gelişimlerini aramalarını engeller. Bir başta deyişle, ahlaki zorunluluğun alanı, maddi ve teknik düzeydeki nesnel gerekliliklerin alanından görünüşte ayrılmıştır. Kişiler, toplumsal olarak belirlenmiş işlerinde, iyice sınırlanmış, yaşamlarında marjinal bir yer tutan dışsal bir gereklilik görme özgürlüğüne sahip olurlar. Ama, kişisel gelişimlerini toplumsal işlerinde ve bu iş aracılığıyla bulmada da eşit biçimde özgürdürler. Sonuçta, hiçbir şey onların toplumsal olarak belirlenmiş işleriyle özerk etkinliklerine aynı

değeri vermelerini ve ikisinin birbiriyle yer değiştirmesinde, ikisi arasında fark ne denli büyükse o denli güzel olacak bir denge bulmalarını engellemez. Kaldı ki, bu yer değiştirme, herkesin yaşamını gündelik, haftalık, mevsimlik ya da birkaç yıllık dönemlere göre ritme sokabilir[10].

Günümüzde gerçekçi ve etkili olan tek kuram bu ikili görüştür. Çünkü herkesin gerekli olanı üretmek için verdiği iş süresini iyice azaltmak mümkündür; ama buna karşılık, toplumsal olarak gerekli olan işlerin *her birini* o işi yapanların gönlüne göre ve geliştirici kılmak olanaksızdır. Özerk, özyönetilen, ticari olmayan, amaçlarını kendi içlerinde taşıyan etkinliklerin alanını, özüretim ve özeğitimi kolaylaştırarak ve şu anda ticari şirketler ya da idarelerce sağlanan hizmetlerin bir bölümünün yerine, karşılıklı yardım, işbirliği ve ortak kullanımı koyarak genişletmek mümkündür; ama ne toplumsal üretim sürecinin bütününü, hatta ne de onu oluşturan büyük teknik birimleri özyönetmek mümkündür (bu konuya ileride daha uzun değineceğiz).

Bu olanaksızlıkların birçok nedeni vardır, en temel olanı ise şudur: Üretimin ve üretim güçlerinin toplumsallaşması, kaçınılmaz olarak eski kişisel sanatların daha sıkı biçimde uzmanlaşmış, toplumsal nitelikler yararına bozulmasına bağlıdır. Bu evrim tersine çevrilemez. Otomatikleşme bu evrimi frenlemez, hızlandırır. Kuşkusuz iş sürecinin, atölyeler, montaj yerleri, daireler ve şantiyeler düzeyinde *teknik açıdan* özyönetimi, iş koşullarının, yöntemlerinin ve bağıntılarının düzeltilmesini sağlar; bu sürecin sakatlaştırıcı, yıpratıcı, sersemleştirici olmasını engelleyebilir; işçilere ritmlerini kendilerinin belirlemeleri, çalışma süresi, yoğunluğu, karmaşıklığı ve zevki gibi —en yorucu iş zorunlu olarak en karmaşık iş değildir— değişkenler arasında hakemlik etme gücünü verebilir. Ama teknik özyö-

netim, toplumsal olarak belirlenmiş tüm işleri hiçbir zaman, kişinin kendini verip, tümüyle gelişebileceği etkinlikler haline getiremeyecektir: Eski meslekleri toplumsal üretim alanında yıkma yönelimini tersine çeviremez.

Gerçekten de eski meslekler, aktarılabilir toplumsal bir nitelik olmaktan çok, *bir sanat*tır. Zanaat ustasının becerisi, edinilmiş bilgilerden yola çıkarak «sanat adamı»nın yaşamı boyunca geliştirdiği *kişisel* bir yetenekti. Meslek *evrim* geçirirdi: Kişi, yeni beceriler edinerek, aletlerini geliştirerek sürekli öğrenir ve ilerlerdi. Bir mesleği öğrenmek için «tüm bir yaşam» gerekirdi, bu da herkesin temel tekniklerinden yola çıkarak mesleği kendi adına yaratması ve hiçbir zaman tam anlamıyla kurallara bağlanmadığından mesleğin içerdiği becerinin hiçbir zaman tam anlamıyla aktarılamaması demekti.

Toplumsal nitelik tersine, toplumsallaşmış ve standartlaşmış belirli bir bilgi miktarının edinilmesi anlamına gelir. Sınırlı bir zamanda herkese görünüşte açık olan bu bilgi, prensip olarak aynı meslekten diğer kişilerin bilgisiyle kesinlikle özdeştir. Bu da, onların hizmetlerini, pek az farklılıklarla özdeş ve birbiriyle değişebilir duruma getirir. Prensipte, tümüyle öğrenilmiştir ve aktarılabilir. Dolayısıyla, hiçbir zaman, eski meslekle aynı derecede, işçinin kendisinin *özel,* özerk evrim gösteren becerisi değildir. İşçinin toplumsal niteliği, bir kişi olarak, özellikle kendine ait değildir; hem niteliği hem kapsadığı alan açısından önceden belirlenmiş ve sınırlıdır. Öyle ki, işçi «mesleği» sayesinde kendine ait olacağına, tersine, mesleği aracılığıyla, işbölümünü ve teknolojik evrimini belirleme gücüne sahip olmadığı sosyo-ekonomik bir sisteme aittir. Bir başka deyişle, «meslek»in, onu icra eden kişi için kişisel kullanım değeri yoktur. Geniş çapta onun dışında kalır. Temel olarak meslek, işçi için, karmaşıklıkları bir insanın zekasını aşan ve birbirlerini tamamlayan ve hepsini aşan bir sonuca bağımlı ola-

rak önceden belirlenmiş, kısmi bilgilerin eklemlenmesi sayesinde işleyen bilimsel, teknik, idari, vb. büyük araçların özerk olmayan sistemine katılma biçiminden başka bir şey değildir.

Toplumsal nitelik bu yüzden, pek zor evrim geçirir. Araştırma sektörünün yüksek bir düzeyinde ya da eski sanatlar olarak kalmış kesimde çalışmadığı takdirde, insan «mesleği»nde, aletleri geliştiremediği ya da yeni yapım biçimleri öğrenemediğinden, ilerleyemez. Eski mesleklerde olduğu gibi, birbirine eklenerek zenginleşeceğine, toplumsal nitelik, önceki ya da sonraki toplumsal bilgi stoklarının evrimiyle, çoğunlukla bir «meslek yaşamı»nın başından sonuna değin önceden belirlenmiştir. «Yenilenme», diye adlandırılan bu evrim, pek ender olarak bir öznenin eseridir; genel olarak, kullandığı aletleri geliştirmeyi amaçlayan bir «meslek adamı»nın yaratıcı çalışmasının sonucu değildir. Çoğunlukla, çalışanların neredeyse tümünün kısmi bir iş yaptığı araştırma dairelerinden kaynaklanır.

İşbölümü bundan dolayı, önüne geçilmez biçimde, kişiselliği yokeder. İşi, özerk olmayan bir etkinlik haline getirir ve özyönetimini, önde yer alan değişiklikler ve kararların sonuçlarını özyönetmeyle sınırlar. Bu değişiklikler ve kararlar, kuşkusuz arkadaki işçiler tarafından yol gösterici biçimde yönlendirilebilirler; ama işbölümü tümüyle işçiler tarafından belirlenemez. Bir kombinanın, büyük bir fabrika ya da idari kuruluşun özyönetimi etkili olamaz: Zorlamaların katılığı ve «aşağıdakiler»in dilekleriyle, araştırma ve yöntem dairesinin elde ettiği sonuçlar arasında yer alan aracılıklar karşısında hep ayağı tökezleyecektir.

Dolayısiyle, kişiselliğin yok edilmesini, sıradanlaştırmayı, dahası toplumsal olarak belirlenmiş işin bayağılaştırılmasını ortadan kaldırmak olanaksızdır, en azından işbölümü ortadan kaldırılmadığı sürece. Bu da şu anlama gelir: Küçük sanatlar

ve köy ekonomisi dönemine geri dönmek! Oysa bu söz konusu bile değildir (hatta okumayanlar arasında yaygın bir kanı olmasına rağmen, gördüğümüz gibi böyle bir şey, İllich'te bile söz konusu değildir. Gerçekten de, boyutları ne olursa olsun makinelerin, sanayi sistemlerinin ve süreçlerinin yansıttığı maddileşmiş dev bilgi stoklarının gerçekleşmesini ve kullanılmasını, ancak işin, parça halinde ama birbirini tamamlayan nitelik becerilerine bölünmesi, sağlar. Hiçbir şey kullanım değerlerinin özerk üretimini sağlayabilecek hayati kolaylaştırıcı aletlerin, bizzat özerk üretimin kendisi tarafından sağlanabileceği ya da sağlanması gerektiği inancını doğrulamaz. Tersine, özerklik alanı, aletleri ne denli etkiliyse ve herkesçe kullanılabilecek bir biçim ve ne denli daha büyük bir karmaşık toplumsal bilgiler yoğunluğunu içerebilirse, o denli daha geniş olacaktır. Ne telefon ne video, ne mikroprosesörler ne de bisikletler ya da fotopiller —yani özerk etkinliklere hizmet edebilecek, potansiyel olarak hayatı kolaylaştıran aletlerin hiçbiri— bir aile, bir grup ya da bir topluluk düzeyinde üretilebilir.

Dolayısiyla özerk olmayan işi ortadan kaldırmak söz konusu değildir; söz konusu olan, yalnızca, onu, gerek ürünlerinin niteliği, gerekse üretiminin yöntemleri aracılığıyla özerklik alanının genişletilmesinin hizmetine sunmaktır. Bu genişlemeye şu koşullarda daha iyi hizmet edecektir: 1. Özerklik alanına olabildiğince çok hayatı kolaylaştırıcı alet sağlarsa, 2. Herkesin yapması gereken özerk olmayan işin süresini en azına indirirse. Toplumsallaşmış bir üretim sektörünün varlığı bu iki koşulun yerine getirilmesi için elzemdir. Çünkü:

— Teknolojik olarak çok gelişmiş alet bolluğunun hazırlanması ve gerçekleştirilmesini ancak, bilginin toplumsallaşması, stok edilmesi ve aktarılması sağlar.

— Düşük fiyatla arzu edilen aletleri (ister katod tüpleri, ister bilyalı yatak olsun) üretebilecek yüksek verimli makinalar genellikle bir topluluk ya da bir kentin olanaklarını aşar.

— Herkesin yaptığı özerk olmayan iş süresinin en azına indirgenebilmesi için herkesin çalışması gerekir. Ama herkesin etkin biçimde, özerk olmayan üretim sektöründe çalışabilmesi ancak, işlerin etkinliği için gerekli karmaşık bilgiler her işin gerektirdiği (toplumsal) niteliğin kısa zamanda edinilebilmesini sağlayacak biçimde, sınai süreçlere katıldığı ve gelişmiş makinalarda stok edildiği takdirde mümkündür. Ancak, toplumsal olarak gerekli işlerin çoğunun sıradanlaştırılması, bu işlerin, bugün nüfus arasında bölüştürülmesini ve iş süresinin günde ortalama birkaç saate indirgenmesini sağlar. Yalnızca bu sıradanlaşma, herkesin birbiri ardından çeşitli işler yapmasını ya da zamanını özerk olmayan birçok iş arasında bölüştürmesini olanaklı kılar.

Özerklik alanının yaygınlaştırılmasının koşulu, özerk olmayan, sanayileşmiş ama özerk etkinlikler yoluyla aynı etkili biçimde gerçekleştirilemeyecek, toplumsal olarak gerekli mal ve hizmetlerle sınırlı bir üretimin varlığıdır[11]. Gündelik kullanım eşyalarının çoğunluğu, böylece sınai olarak ve seri halinde üretilme avantajına sahip olacaktır; faydacı olmayan eşyaların çoğunluğu da, daha fazla bir etkinlikle, özerk alanda üretilecektir. Özerk olmayan üretim, örneğin bir dizi sınırlı, yüksek kullanım değerine sahip dayanıklı ve işlevsel giysi ve pabuçlar yapacaktır. Herkesin zevkine hitab eden, sınırsız derecede çeşitli modeller ise, piyasa dışı, kent atölyelerinde özüretilebilecektir[12]. Bunun ters yönünde, ancak olağanüstü bir teknik gerektiren bakımlar, şu sınai bakım merkezleri olan hastanelerde sağlanacaktır. Hastalıkların büyük çoğunluğunu

oluşturan sıradan rahatsızlıklar ise, gerekirse, aile, dost ya da komşuların yardımıyla evde, daha etkili bir biçimde tedavi edilecektir.

Toplumsal mekanın bu görece kişiliksiz ve toplumsal olarak önceden belirlenmiş görevleriyle bir özerk olmayan alanla, «her şeyin uygun olduğu» bir özerklik alanı arasında bu ikili örgütlenmesi, hiçbir biçimde bir bölünme olamaz. Çünkü bu iki alandan herbiri diğeri üzerinde yankılanır. Özerk sektörün sunduğu, kişisel gelişim, yaratıcılık ve toplulukların etkinlik olanakları, kişileri tıpkı kuşkulu faydacı üretimlere karşı olduğu gibi, hiyerarşik işbölümüne karşı da boyun eğmez kılacaktır. Buna karşılık, özerk olmayan alandaki toplumsal olarak belirlenmiş iş de, kişileri, ister aile olsun, ister herhangi bir başka yaşam ya da iş topluluğu, güçlü biçimde bütünleşmiş bir topluluğun baskı ve gerilimlerine karşı korur. Bu konuya, bundan sonraki bölümde daha geniş çapta değineceğiz.

Şu an için önemli olan, sıradanlaşmış işlerden oluşan toplumsallaşmış sektörün varlığının, herkesin, topluluğun özyeterlik iddialarında bulunmasını engellemesidir. Nitekim, toplulukların kendi kaynaklarıyla yetinmeleri her zaman yoksullaştırıcıdır: Topluluk sayıca ne denli kısıtlı ve ne denli kendi kendine yeterliyse, üyelerine sunduğu etkinlikler ve tercihler de o denli kısıtlıdır. Dışarda oluşan bir etkinlikler, bilgiler ve üretimler mekanına açılmadığı takdirde, topluluk bir zindana dönüşür: «Aileler sizden nefret ediyorum», «Aile işletmesi, ailenin sömürülmesi». Ancak topluluk üyelerinin sürekli yenilenen öğrenim, keşif, deneyim ve iletişim olanakları sunan bir mekan içinde dolaşımı, topluluk yaşamının bir tür içe dönmeyle yoksullaşmasını ve boğucu hale gelmesini engeller. Topluluğun verimli uyarılar edineceği bu dolaşım mekanı, tam da özerk olmamasından dolayı toplumsal olarak belirlenmiş iştir.

Kendisine sunulan görevlerin büyük çoğunluğunun sahip olduğu baskıcı ve gerileticı niteliğe rağmen, «ev kadını»nın dışarda çalışma olanağını bir özgürleşme olarak yaşaması da aynı nedene dayanır.

Bedende ve ruhda başka enerjileri harekete geçiren etkinliklerle arada bir yer değiştirmeyen her etkinlik yoksullaştırıcıdır. Bütün gün yapıldığında ve tüm diğer etkinlikleri dışladığında, özerk olmayan iş yoksullaştırıcıdır, özerk etkinlik için de aynı şey söz konusudur. Guy Aznar'ın[13] dediği gibi, hiç kimse günde on iki saat ve yılda üçyüz gün yaratıcı olamaz. Yoğun bir kişisel girişim gerektiren etkinliklerle ruhu ya da duygusallığı meşgul etmeyen işler arasındaki gel-git denge ve gelişim kaynağıdır.

Özerk olmayan işi yıkmanın olanaksızlığı, hiç kimse bütün gün ve yaşam boyunca, evrim göstermeyen bir işi yapmaya zorlanmadığı takdirde, başlı başına bir sorun değildir.

Ayrıca, hiçbir şey toplumsal olarak gerekli işi bir eğlence, iletişim, zevk haline getirmeyi de engellememelidir. *Kültür*, bu gerekli olanın keyfi ve lüks olan tarafından belirlenmesinden, maddi gerekliliğin kendisini aşan bir estetik duygusu tarafından kuşatılmasından başka bir şey değildir.

Her gün ve bütün gün yapıldığında angarya olan bir iş (örneğin mektupların elektro-manyetik ayırımı ve kodlanması, çöplerin toplanıp ayrılması, temizlik işleri vb...) tüm nüfus arasında bölüştürülüp herkes tarafından günde yalnızca on beş dakika süreyle yapıldığında, etkinliğin azaldığı zamanlardan birine dönüşür; hatta, şimdiki bazı tarım ve orman işleri gibi, yılda birkaç gün ya da yaşam boyunca birkaç ay yapıldığında, hoş bir eğlenceye, bir bayrama bile dönüşebilir.

Kurtuluş, toplumsal olarak belirlenmiş işi yoketmek (bunu bir sonraki bölümde daha iyi göreceğiz) ya da herkesin, ahlaki göreviymişçesine, nesnel olarak gerekli her şeyin yapı-

mını kendi içinde çözmesi için, bu tür işin dışsal gerekliliğini yıkmak olamaz. Kurtuluş, tersine, gereklilik alanının teknik zorlamalarının ahlakla hiç ilişkisi bulunmayan, özerk olmayan görevleri zorunlu kıldığını kabullenmek ve bu görevleri, kesin kurallarla, özel bir toplumsal mekan içinde sınırlamaktır. Gereklilik alanıyla özerklik alanının ayrışması, özerklik alanının azami biçimde yaygınlaşmasının bir koşuludur.

4. Gereklilik alanı: devlet

Gereklilik alanı özerk olmayan iki tür etkinliği kapsar. Bunlar, gerekli olanın toplumsal üretimi için yapılan etkinlikler ve maddi sistem olarak toplumun işlemesi için yapılan etkinliklerdir. Kapitalist gelişme modeli bu iki tür etkinliğin aynı anda gelişmesiyle belirlenir. Ticari üretim gitgide daha büyük birimlerde yoğunlaştıkça ve yerel, toplumsal ve teknik işbölümü arttıkça, ekonomik aracın işlerliği devletsel hizmetler şebekesinin hızla artmasını gerektirir. Bunlar, ulaşım, telekomünikasyon, tahsilat, merkezi bilgi, yetiştirme (eğitim), bakım (tıbbi hizmetler), iş gücü, mali ve polisiye denetim, vb. şebekeleridir. Bir başka deyişle, toplumsal ilişkilerin yönetilmesi ve yeniden üretilmesi işi, doğrudan maddi üretim işinden[1] daha hızlı gelişir ve onun etkinliğinin artmasının koşuludur. Üretim çarkı, işleyebilmek için önemli bir yönetim ve kamu hizmetleri aracı (devlet aracı) gerektirir ve bu aracın yardımıyla toplumu, insanların etkin-özne değil de edilgen-nesne, yanı «yönetilenler»e dönüştüğü bir dışsallık ilişkileri sistemine çevirir. Toplum, devlet karşısında, siyasal tercihler, özgürlükler ve güçler de teknokratik zorunluluklar karşısında yıkılmaya yüz tutarlar.

Bu yüzden, gereklilik alanının kısıtlanması için, yalnızca, yaşama gerekli olanın maddi üretimi için gereken iş miktarını kısıtlamak yetmez. Aynı zamanda, dışardaki ekonomik olmayan faaliyetlerle doğrudan üretim için gerekli devlet et-

kinliklerinin de kısıtlanmasını gerektirir. Ve bu kısıtlama, ancak, bizzat üretim çarkının kendisi ve belirlediği işbölümü değiştirildiği takdirde elde edilebilir.

Bu olgu fazlasıyla kanıtlandı[2]: Üretimin büyük boyuttaki birimlerdeki teknik yoğunlaşması ekonomik olmayan faaliyetleri, özellikle de görünürde sağladığı ölçek ekonomilerini fazlasıyla aşabilecek toplumsal maliyetleri de beraberinde getirir. Bu ekonomiler, esas olarak, sabit sermayenin daha fazla verimine ilişkindirler. Büyük bir birime yatırılmış belli bir miktar (örneğin 1 milyon), birçok küçük birime yatırılmış olduğundan daha yüksek bir üretim hacmi ve bununla orantılı olarak da daha fazla bir kâr getirir. Bununla birlikte bu verimlilik hesabı, sermaye yoğunlaşmasının getirdiği yatırım ve toplumsal maliyetleri soyutlar: Büyük fabrikalara hammadde götürmek ve üretimlerini dağıtmak için ulaşım yolları yapılması; işçilere konut bulma ve dolayısıyla yeni mekanları kentleştirme gerekliliği; kentlerin boyutundan daha hızlı artan yerel yönetim maliyetleri; işçiler için daha yüksek bir üretim bütçesi gibi...

Kent nüfusunun karşıladığı belirlenmiş toplumsal bedellere bir de «görünmez bedeller»i eklemek gerekir. Zararların orantısız artışı ve çevre üzerindeki yıkıcı etkileri; çok yüksek maliyetinden dolayı çok kesin bir yükümlülük ve amortisman planı gerektiren büyük işletmenin daha katı bir muhasebe ve işletmeye sahip olması bu tür bedellerdendir. Bundan dolayı, büyük birim, gece-gündüz çalışma eğiliminde olacak, bu da işçilerin fiziksel ve sinirsel yıpranmasını arttıracaktır. Üretimi, gereksinimlerin nitel ve nicel oynamalarına zorlukla uyum gösterecek ve bu nedenle üretimi için sabit (hatta artan) bir talep üretmeye ve bu talebi ayakta tutmaya çalışacaktır. Bu da, talebin arza, toplumun gereksinimlerinin de Sermayenin teknik-mali gerekliliklerine bağımlı kılınmasına

yol açacaktır. Bu, arzedilen ürüne uygun tüketici üretmeyi amaçlayan bir ticari stratejiyi doğurur. Yine aynı doğrultuda, gereksinimlerin azami mal satışıyla karşılanması ve buna bağlı olarak, enerji, hammadde, donatım ve devlet hizmetleri tüketiminin azamileşmesi eğilimi başgösterir.

Kısacası, ürün birimine düşen en düşük doğrudan üretim maliyetiyle, sermaye için en fazla kâr arayışı, dolaylı toplumsal maliyetlerin azamileştirilmesine yol açar. Merkezileşmiş üretimin toplam maliyeti (doğrudan ya da dolaylı) çoğu zaman, görünürde verimi daha düşük merkezi üretimlerinkinden daha yüksektir.

Bu görüntüler temelinde, *Küçük Olan Güzeldir*[3] simgesinin oluştuğu bir ters eğilim belirmeye başlar: Yalnız, yerel kaynak ve taleplere uyarlanmış küçük ya da orta boyuttaki üretim birimi topluluğun gereksinimlerine bağımlı olabilir ve onun tarafından denetlenebilir; yalnız o, en düşük toplam maliyetle birlikte iş koşulları ve çevre üzerinde etki konusunda azami özen çabasını gösterir; yalnız o, içinde çalışanlar tarafından özyönetilebilir ve kentin, bölgenin, taban topluluklarının özerkliklerine katkıda bulunabilir. Devletin ortadan kalkması ve özyönetim, ancak, küçük birimlerin, üreticilerle, tüketiciler, kentlerle köyler, iş alanıyla iş dışı alan arasındaki doğrudan bağıntıyı hatta birliği yeniden kuracağı bir toplumsal mekan içinde gerçekleşebilir. Kısacası, özerk olmayanın alanının kısıtlanması, merkezden arındırmayı ve belli ölçüde yerel özyeterliliği gerektirir.

Ama özerk olmayanın alanı, yani devletin alanı ne dereceye kadar kısıtlanabilir? Aşıldığında, devlet işlevlerinin taban topluluklarına aktarımının artık gelişmiş özerklik üretmeyeceği bir eşik yok mudur? Gerekliliklerin her taban topluluğu ve topluluğun her üyesi tarafından benimsenmesi ve yüklenilmesi amacıyla, *dışsal* kural ve zorunluluklar yükleyen

ayrışmış alan olarak gereklilik alanının ortadan kaldırılması yararlı mıdır? Yararlıysa ne dereceye kadar?

Çağdaş topluluk deneyimlerinin tümü bu sorularla karşılaştı; ve çoğu da bunları yanıtlayamadığı için başarısızlığa uğradı. Çünkü, mutlak özgürlükçü, toplulukçu ya da özyönetimci kuramlar hep, üstü kapalı bir postüladen yola çıkarlar. Bu postüla da, özerk olmayanın (dış gereklilik ve zorunluluklar) kişilere, eylemlerinin içinde yer aldığı maddi alan tarafından değil de *sadece* bu eylemlerin eklemlenme biçimi tarafından, yani toplumsal örgütlenme ve işbirliği biçimi tarafından dayatıldığıdır. Yine aynı biçimde, özerk olmayanın alanının özerklik alanına dahil edilip eritilmesinin mümkün olması, *gerektiği* insan ölçüsündeki toplulukların gelişmesinin, ancak toplulukların dışındaki merkezi bir mercii, yani devlet tarafından yüklenebilen işlevleri gereksiz *kılabilmesi gerektiğini* varsayar. Bu amaçla, boyutlarından dolayı insani ölçüde topluluklar tarafından denetlenip, işletilemeyen ve neredeyse askeri bir hiyerarşi ve bir işbölümü gerektiren «araçlar»ın (donatımlar ve kurumlar da dahil olmak üzere) ortadan kaldırmanın mümkün olması gerekir. Büyük fabrikalar, büyük donatımlar (otoyollar, hidrolik barajlar, demiryolu ve telekomünikasyon şebekeleri, merkezi enerji üretimi sistemleri, vb). Bu sayede, üretim gerekliliklerinin dış zorlamalar ve boyun eğilen zorunluluklar olmasına son verilmesinin mümkün olması gerekir: gerekli işin, özgür, yaratıcı, geliştirici etkinliklerden ayırdedilemeyecek biçimde düşünülebilmesi ve dağıtılabilmesi *gerekir;* bir iletişim ve eğlence fırsatına dönüşmesi gerekir. Kısacası, gerekli işlerin, öyle bir biçimde «yapılabilmesi gerekir» ki özgürce seçilmiş bir işbirliği ve varoluş biçiminin ideal (ahlaki) amaçları, yaşam için elzem olanın üretimi aracılığıyla gerçekleşebilsin.

Maddi gerekliliklerle, ahlaki zorunlulukların varsayılan bu

birimine tek bir tür topluluk tekabül eder: Sistersiyenler'den, Aşramlar'a, yeni-budistlerden ve yeni-müslümanlardan tarımsal ya da küçük sanatkar «komün»lere, çeşitli biçimleriyle keşiş topluluğu. Keşiş tipi topluluğun etkinliklerinin ve ilişkilerinin bütünü, dinsel anlamıyla belirlenir. İş burada, ibadetin, yani yüce bir düzenle iletişimin bir biçimidir; birincil hedefi, gerekli olanı üretmek değil, Tanrı'nın gündelik yaşam çerçevesinde dışavurumunu sağlamaktır. Aynı biçimde, topluluk üyelerinin ilişkileri, doğrudan karşılıklı ve yatay iletişim ilişkileri değil, bu ilişkilerin hedefi başkaları değil —başkalarıyla iletişim, başkalarına bağış değil— de Tanrı'yla bir olmalarını gerçekleştirme amacıyla herkesin işbirliğiyle gerçekleştirilen dolaylı ilişkilerdir[4].

Nitekim, ilişkileri dolaylı kılan dindarlığın, Hristiyan, tümtanrıcı (panteist), Maocu, yeni-budist ya da animist olması önemli değildir. Bu tür topluluklar içinde, önemli olan, sıradanlığı, yapılma yöntemlerini düzenleyen çok gelişmiş törenlerin ardında kaybolan gündelik işlerin kutsallaştırılmasıdır.

Bu tür topluluklarda, gereklilik ve özgürlük, özerk olmayan ve özerk alanların birleşmesi, dış baskı ve gerekliliklerin ortadan kaldırılmasından çok, simgesel kaymalar yoluyla gerçekleşir: bu dış baskı ve gereklilikler ise, herkesin onları olduklarından başka gördüğü takdirde, özgürce seçilirler. Maddi üretimin en kaba işleri bir ruhi çalışma biçimi ve bunların yapılmasının gerekliliği, «yapılması gerek»tiğinden yerine getirilen bir angarya olarak değil de kendini adama ve nefse eziyet gibi ahlakî ve dini bir görev olarak görülür.

Bir başka deyişle, gereklilik dünyası yıkılmamış, yüceltilmiştir ve yüceltilmiş biçimiyle topluluk yaşamının her dakikasını, kesin çalışma saatleri, kurallar ve zorunluluklar, hiyerarşi ve disiplin, işbölümü, itaat, fedakarlık ve sevgi görevi çerçevesinde düzenler[5].

Bu özellikler, *kaçınılmaz olarak,* topluluk yaşamının gerektirdiklerinin, tüm topluluktan, topluluğun yaşamını sürdürmesi ve uyumlu olmasından sorumlu tutulan tek tek her üye tarafından yüklenildiği ve benimsendiği bir topluluğun özellikleridir. Bu durumda grup yaşamının gereklilik ve zorlamalarına hiçbir karşı çıkış kabul edilemez. Zaten bu gereklilikler topluluğun kendisinden ayrı bir yerde ve bir kurum tarafından yönetilmediğinden, karşı çıkma mümkün değildir: Bizzat topluluğu hedef almak zorunda kalır ve karşı çıkanı dışlar. Topluluğun tutarlılığı, böylece pratik zorlamaların ahlaki görevler olarak değerlendirilmesi ve dışlama, gözden düşürülme, sevgisiz bırakmayla cezalandırılacak olan başkaldırı ya da itaatsizliğin yasaklanmasını temel alır. Kişisel amaçlarla kollektif görevler, özel yaşamla grubun çıkarı birbirinden ayrılmaz ve topluluğun *her bir* üyesinin *tüm* üyelere karşı *(tek tek üyelere değil)* duyduğu sevgi birincil görevdir: Gerçekten de, topluluk —baş Rahip ya da Rahibe'nin ya da sevgili Şef'in kişiliğinde somutlaşan— üyelerinin her birinin kimliğinin ve yaşamının kaynağı olduğundan, bu sevgi bir görevdir. Anlaşılan, dış gereklilikler, ancak iç zorunluluklara dönüştürülerek yıkılmıştır, zorlamaları ve yaptırımlarıyla Yasa da, ancak, yerine en zorbaca yasanın yani *Sevgi Görevi*'nin konulması amacıyla ortadan kaldırılmıştır.

Tüm bu yönleriyle iş ve yaşam topluluğu, gerçekte tüm topluluk deneyimlerinin matrisini oluşturan kökendeki grubu yeniden üretmektedir. Bu grup, evcil topluluğun, temel olarak, üyelerinin geçimini sağlayan bir üretim topluluğu olduğu dönemde varolduğu biçimiyle ailedir. Topluluğun üretimi ve işlerliğinin gerekliliklerinin dış yasalar ve zorunluluklar biçiminde nesnelleştirildiği devleti —ya da tercihe göre, hukuk çarkını—, *kendisinden ayrı, özgül* bir *yer* olarak yıkan her toplum ya da mikro-toplum, aynı zamanda işlerliğinin maddi

gerekliliklerine karşı çıkma olanağını da yok eder. Böylece bir toplum ya da mikro-toplum, *acımasızca* «Sevgi Görevi»ne adanmıştır. Üyeleri, her şeyi dahice bilmesinin, Tanrı esinli iradesinin, doğuştan bilgeliğinin ya da ışık saçan iyiliğinin tartışılmaz otorite kıldığı Peder'in ya da Şef'in aşkı için itaat etmek zorundadırlar. Onun sayesinde, gereklilik alanı kişileştirilmiş ve öznel irade olarak yüceltilmiştir; maddi zorlamalar ahlaki görevler olarak yüceltilmiştir; Yasa'nın ve pratik gerekliliklerin nesnelliği yıkılmış, yerine kişisel otorite, karizmatik iktidar ve zorbalık konmuştur.

Peder'in özelliği, tıpkı üretim topluluğu şefinin, karizmatik şefin ya da («iyi») zorbanın olduğu gibi, *gerekliliğe itaati, kendisine itaat olarak* istemek ve elde etmektir. Peder Yasayı, yani Görevi dile getirir. Onun aracılığıyla, grubun yaşamı ve yaşamını sürdürmesi için yapılması gerekeni, herkes, tamamen teknik bir iş hizmeti («yapılması gerektiği için») olarak değil de şefin otoritesinin kabul edilmesi, onun kişiliğine bağlılığın ve ona olan sevginin kanıtı olarak yapar. Hitler ya da Stalin üzerine yazılmış kutsallaştırıcı yapıtlar bu konuda açıktır. Şef, topluluğa duyduğu (ataerkil) sevgiyle onun işlerliğinin gerektirdiklerinin yükümlülüğünü üstlenen ve bunları buyruklarla zorunluluklara çeviren kişidir. Grubun üyelerinin, kendiliklerinden yapamadıklarını, kendisine duydukları sevgiden dolayı yapmalarını sağlar. Görevleri, uyarıları ve övgüleri, cezaları ve ödülleri tanımlar ve dağıtır. Onun kişiliğinde, ahlakî yasayla fizik yasaları, ahlaki zorunlulukla maddi gereklilikler birleşmiştir, öyle ki bunlardan birine karşı çıkıldığında diğerlerine de karşı çıkılır: Her eleştiri yıkıcılık, her tartışma itaatin ya da mikro-toplumlarda sevginin reddi anlamına gelir.

Gereklilik alanıyla özerklik alanının birbirinden ayrılması, topluluğun işlerliğinin gerektirdiklerinin yasalar, yasaklar,

zorunluluklarda nesnelleşmesi, kısacası gelenekten ayrı bir Hukuk'un, toplumdan ayrı bir devletin varlığı, insanların özerkliğinin ve kendilerine özgü amaçlar için birleşme ve işbirliği özgürlüklerinin egemen olacağı bir alanın varlığının bizzat koşuludur. Ancak bu özerk olmayan ve özerk alanların birbirlerinden ayrılması, nesnel gereklilik ve zorunlulukların iyice sınırlı bir yere koyulmasını ve bu zorunlulukların tamamen dışında bir özerklik alanının ortaya çıkmasını sağlar.

Bu toplumlar için olduğu gibi, üretim ve yaşam topluluklarının oluşturduğu mikro-toplumlar için de geçerlidir. Yalnızca, gereklilik (yani gerekli işlerle zorunlulukların tümünün) alanının açıkça tanımlandığı, kodlandığı ve programlandığı «komünler» başarılı olurlar[6]. Yalnızca, herkesin yapmakla yükümlü olduğu gereken şeyin nesnel tanımlanması gerekli olan iş süresiyle özgür etkinliklerin süresinin birbirinden ayrılmasını sağlar. Yalnızca bu ayırım, herkesin, diğer insanlarla ilişkilerinin ne zaman maddi gerekliliklerin nesnel olarak belirlediği ilişkiler (çöplerin toplanması, makinaların yağlanması, trenlern zamanında yola çıkması, meyvalarm don yapmazdan önce toplanması, vb. gerekir) ne zaman ise, özgür, öznel bir seçime dayalı ilişkiler olduğunu bilmelerini sağlar. Yalnızca bu ikinci ilişki kategorisi ahlakî yargı ve ahlakla ilişkilidir: Ahlakta gereklilik yoktur, gereklilikte de ahlak yoktur. Yalnızca her kişinin dışında ama hereks için ortak olan zorunluluklar bütününün nesnelleştirilmesi topluluğu şeflerin iktidarından, onların sevgi şantajından (ya da sevgisiz bırakma) ve keyfiliğinden korur[7].

Nesnel gereklilikleri hukuk biçiminde kodlayacak ve bu hukuğun uygulanmasını garanti edecek, sivil toplumdan ayrı bir devletin varlığı, sivil toplumun özerkliğinin, özerk olmayan alan dışında, herkesin zevkine göre birçok üretim tarzı, yaşam biçimi ve işbirliği biçimlerini deneyebileceği bir me-

kânın varolabilmesi için olmazsa olmaz koşuludur. Hukukun hazırlandığı ve toplumsal işlerliğin maddi zorunluluklarının evrensel olarak uygulanabilecek ve herkesçe bilinen nesnel kurallara çevrildiği özgül yer olarak devlet, kişileri, toplumsal ya da kişisel ilişkiler etkilenmeksizin üstlenemeyecekleri görevlerden kurtarır. Örneğin paranın ve bir fiyat sisteminin varlığı, bizi, bir denklik sisteminin bulunmadığı ilkel mübadele ve takas durumunda varolan pazarlık ve kuşkulardan kurtarır[8]; bir polis gücünün varlığı(ki bu polisin görevlerinin bir meslek biçiminde bütün gün yerine getirilmesi şart değildir) her birimizin içinde bir polisin varolmasını engeller; trafik kurallarının varlığı, her kavşakta diğer insanlarla uzlaşmak zorunda kalmamızı engeller, vb. Hukuk kurallarının temel işlevi, önceden belirlendiklerinden ve herkesçe bilindiklerinden, kendilerine uyan kişilere yüklenmeyecek davranışları tanımlamaktır: Herkes bu davranışları, kişisel olmayan, anonim ve dış yasalarca belirlenmiş olarak görür ve bunlara, sorumluluk talep etmeden, başkalarını da sorumlu tutmadan, uyar. Bu önceden saptanmış davranışlara uyduğunda, kişi toplumsal olarak, kendi işlerlik biçiminin tanımının dayandırıldığı toplumsal sistemin sentezi olarak *işler*[9]. Örneğin bir dükkanda, bir eşyanın *fiyatını ödemek*, hiç kimsenin alıcıya yüklemeyi düşünmeyeceği, anonim bir fiildir. Ticari mübadele karşılıklı bir bağış değildir; kurumsallaşmış ticari merkezlerde, alıcıyla satıcı arasında tam bir ilişki yokluğudur.

Davranışların tamamen kurallaştırılması ve düzenlenmesi, karşılıklı insan ilişkilerinin yerine ilişkisizlik ya da insani olmayan ilişkiler koyma sonucunu doğurur; bu ilişkiler çerçevesinde ise, kişiler, önceden ayarlanmış bir mekanizmanın parçaları biçiminde işlerler. Bu ilişkisizlik, toplumun, bir «makina» olarak —von Foerster gibi konuşacak olursak, kaba bir sistem olarak— ya da, fabrikalar, idareler, telekomünikasyon

ve ulaşım şebekeleri, vb. gibi bir makinalar bütünü olarak, cansız zorunluluklarıdır. Bu durumda, kişiler arası ilişkiler, şeyler arası ilişkilere bağlıdırlar, hatta buna indirgenmiştirler. Bunlar, özünde, kaba, özerk olmayan ilişkilerdir.

Yalnızca gereklilik alanını düzenleyen ilişkilerin kabalaştırılması, «yaşam için mücadele»ye, yani kişilerin ve grupların, yaşam için gerekli olanı sağlamak ve/ya da gerekli malları kapabilmek için birbirlerine karşı verdikleri mücadeleyi yıkma gücüne sahiptir. İşte, herkesin ve tek tek bireylerin yaşamında gerekli üretimlerin toplumsal planlaması, bu anlamda, toplumsal ilişkilerin ve insan ilişkilerinin özerkliği için temel bir koşuldur. Marx'ın ön sezisi de bu yöndeydi. Merkezi olarak planlanmış, herkese gerekli olanı sağlama ve gereksinim içinde kalmamak için herkesin yapması gereken, toplumsal açıdan gerekli işin miktarını belirleme gücünde olan bir üretim ve dağıtım sektörünün varlığı, gereklilik alanını, iyice ayrı, sınırları açıkça çizili, içinde kabalaştırılmış teknik davranışların önemli olduğu, dışında ise tam bir özerklik alanının yer aldığı bir alan haline getirir.

Yalnızca, bu merkezi olarak planlanmış ve kabalaştırılmış alanın kesinlikle sınırlandırılması, buradan, insanların gerekli olmayanı yaratmak için kendi paşa keyiflerine göre birleştikleri, tam bir özerklik alanının çıkarılmasını sağlar. Eğer toplumsal planlama, etkinlikler ve mübadelelerin tümüne yayılırsa, özerklik alanı boğulur ve inkar edilir. Buna karşılık, eğer merkezi planlamanın yokluğundan dolayı, üretim ve dağıtım, üretim ve dağıtım araçlarına sahip olanların keyfine bırakılırsa, eşitsizlik ve kaybetme korkusuyla, gerekli olan gibi gerekli olmayan için de mücadele toplumsal ilişkilere damgasını vurmayı sürdürür. Toplum, biri tümüyle bağımlı, diğeri ise üretim ve mübadele araçlarının denetimi ne-

deniyle toplumun bütünü üstünde egemen, iki sınıf arasında bölünmüş olarak kalır.

Böylece, bölgesel ve yerel birimleri olan merkezi bir planlama aracılığıyla gereklilik alanını basitleştirmemek, bir özerklik fazlasına değil, egemenlik ve özerk olmayanın artmasına neden olur. Buna karşılık, toplumsal basitleştirmeyi gereklilik alanıyla sınırlamamak, bir sınıfın egemenliğini genelleşmiş bir keyif egemenliği uğruna yıkmak anlamına gelir. İşte bu yüzden ekonomik liberalizm bir devletleşme talebini, devletleşme de bir liberalizm talebini getirir. Dolayısıyla söz konusu olan biriyle öbürü arasında bir seçim yapmak değil herbirinin etkili biçimde uygulanacağı alanları belirlemektir. Liberalizmin alanı, toplumsal olarak gerekli etkinliklerin alanı olamaz. Toplumsal basitleştirmenin alanı da toplumsal olarak gereksiz etkinliklerin alanı olamaz. Gerekli olanın üretimiyle gereksiz olanın yaratılması aynı toplumsal kurallara uymamalıdır.

Bir «sanayi sonrası sosyalizmi»nin bu durumda çözmesi gereken sorun, devletin yıkılması sorunu değil, egemenliğin yıkılması sorunudur. Hukuk ve egemenlik, devlet aracı ve egemenlik aracı, bugüne değin hep birbiriyle karıştırılmışsa da, birbirinden ayrılması gereken şeylerdir[10]. Gerçekten de, devlet araçları, her egemenliğin ne kaynağı ne de son nedenidirler. Bunlar, sürdürdükleri ve toplumda zaten mevcut olanlara kendi egemenlik etkilerini ekleyerek güçlendirdikleri toplumsal egemenlik ilişkileri (bir sınıfın bütün toplum üzerindeki egemenliği sayesinde) için gereklidirler. Toplumun, devlet araçları tarafından egemenlik altında tutulması, teknik ve ekonomik sermaye yoğunlaşmalarının egemenliğinin hem bir sonucu hem de bir koşuludur. Kapitalist büyük araçlar (fabrika ve büyük depolar, büyük apartman ve büyük alış-veriş merkezleri, vb) bir devlet hizmeti talebi doğururlar; bu talebin yanıtlanması da kendi güçleriyle sermayenin egemenlik gü-

cünü arttıran dev devlet araçlarını ortaya çıkarır. O zaman da toplum, işleyiş yasalarının kendisine, cansız zorlamalarını dayattığı araçlar tarafından ezilir: Özerk olmayanın alanı toplumun tümünü kaplar.

Bu alanın küçültülmesi, bu durumda yalnızca devlet alanının daraltılması demek değildir; öncelikli amacı, devlet sektörünün özel sektöre aktarılması, bütçe ekonomileri, vb. olamaz. Devletin ve aygıtlarının alanının daraltılması, ancak aynı zamanda, boyutları dolayısıyla, birer egemenlik aracı oluşturan tüm diğer alet ya da araçların da kısıtlanmasıyla birlikte gerçekleştirilirse özerk olmayanın alanını daraltacaktır. Devlet, bu çifte kısıtlamanın vazgeçilmez aracıdır: Yalnızca o, büyük araçların topluma egemen olmasını önleyebilir; yalnızca o, gerekli olanı üretmeye yarayan araçların egemenlik amacıyla bir sınıf tarafından ele geçirilmesini önleyebilir; merkezi koordinasyon ve düzenleme araçlarıyla, yalnız o, toplumsal olarak gerekli iş süresinin en azma indirgenmesini sağlar; ve nihayet, yalnız o, özerklik alanının genişlemesi için kendi iktidarını ve alanını kısıtlayabilir.

Devletin bunlardan hiçbirini kendi isteğiyle yapmayacağı doğaldır. Koordinasyon ve düzenlemenin, aletlerin sınırlandırılmasının, toplumsal olarak gerekli görev ve davranışların basitleştirilmesinin vazgeçilmez aracı olan devlet, bu sonuçları, ancak değişmek için kendisinden yararlanan ve onu kendi amaçlarının hizmetine koşan bir toplum tarafından, bunları *amaçlayacak* biçimde örgütlenirse, bu sonuçları doğuracaktır. Devletin değişmesi, toplumun değişmesinin *bir* koşuludur; bu değişim, her şeyin bağımlı kılınabileceği bir *ön* hedef değildir. Tersine, devlet, toplum üzerinde bir egemenlik aracı olmaktan kurtulup da, toplumun kendisinden yararlanarak kendi kendine egemen olacağı araç haline, ancak, toplum zaten kendi içinde, egemen sınıfı ve devlet aracının egemen-

liğini başarısızlığa uğratarak özerklik alanları yaratan toplumsal mücadeleler tarafından hazırlanmışsa, gelebilir. Yeni toplumsal ilişki türlerinin, üretme, birlik kurma, çalışma ve tüketme yöntemlerinin kurulması, her siyasal değişimin birincil koşuludur. Toplumsal mücadele hareketlerinin varlığı, toplumu kendi üzerinde etkili olma ve yeni özgürlükler, yeni bir hukuk ve yeni bir devlet kurma durumuna getirecek bir kaldıraçtır.

Uygulaması sayesinde, yalnızca hareketin kendisi, yeni özgürlüklerin doğacağı özerklik alanını yaratabilir ve genişletebilir. Buna karşılık, hareket, yalnızca kendi deneyimiyle yeni bir hukuk ve devlet kuramaz. Eski toplumsal ilişkiler dokusunu yırtabilir ve oynatabilir ve bunu ondan başkası yapamaz; ama toplumun işleyişinden doğan özerk olmayan alanın en az yer tutacağı biçimde, bir sistem olarak toplumu yeniden düzenlemek ve maddi olarak işletebilmek için ne olanakları ne de hevesi vardır.

Gerekliliğin, kurallarının, yani devletin yetkilerinin alanını sınırlamak, merkezi planlamanın yönelimlerini ve araçlarını geliştirmek, mümkün olan farklı öncelikler ve başka yönden eşdeğerde tercihlerin sonucu zorlama türleri arasında seçim yapmak, vb. Bütün bunlar, yapılmadıkları takdirde hareketin amaçlarının genelinde toplum ölçüsünde pratik bir uygulama alanı bulamayacağı ve toplumun örgütlenmesinin kalıcı değişimine yol açamayacağı görevlerdir.

Oysa bu görevler ne devlete bırakılabilir ne de hareket tarafından üstlenilebilir. Siyaset, özerklik alanının genişlemesiyle (ki bunun talebi hareketten çıkarak sivil toplumdan geçer), maddi sistem olarak toplumun işlemesinin sonucu olan, devletin yönettiği gereklilikler arasındaki gerilimin ve her zaman çatışmaya dayalı uzlaşmanın mekanıdır. Siyaset, toplumun, bir süreç bütünlüğünde kendi üretiminin bilincine var-

dığı, bunun sonuçlarına egemen olmaya ve zorunluluklarını denetlemeye çalıştığı spesifik alandır.

İşte bu yüzden siyaset, işlevini, ancak devletle ve sivil toplumdan çıkan dileklerle bir olmadığı takdirde yerine getirebilir. Özerklik talepleriyle teknik zorunluluklar, öznellikle, nesnel zorlamalar arasındaki uzlaşma, muhakeme ve karar yeri olması, arasında yer aldığı iki kutuptan hiç biriyle özdeşleşmemesine bağlıdır. Tersine, bu iki kutbun azami gerilim yeri olmalıdır; yani, amaçlar, olabilirlik koşulları ve buna ulaştıran yollar arasındaki tartışmanın her zaman açık seçik olduğu yer olmalıdır.

Bu yüzden, siyasetin temel amacı, iktidarın uygulanması değildir. İşlevi, tersine, iktidar eylemlerini sınırlamak, yönlendirmek ve kollamak, iktidara araçlarını ve amacını bildirmek ve görevinin dışına çıkmaması için tetikte durmaktır. Siyasetle iktidarın ya da siyasal mücadeleyle iktidar mücadelesinin birbiriyle karıştırılması (yani devleti yönetme hakkını elde etmek için mücadele), siyasetin ölmesi anlamına gelir. Çünkü, o zaman siyaset sivil toplumu işleyen hareket ile sistem olarak toplumun yönetilmesi arasındaki uzlaşma olacağına, sivil topluma devlet yönetiminin teknik zorunluluklarını aktaran ve her başlayan hareketi devletin çizdiği yollara yönelten tek yönlü bir uzlaşma yeri olacaktır.

Partiler, ister muhalefette, ister iktidarda olsunlar, sahip oldukları ya da sahip olmayı arzuladıkları devlet iktidarının aktarıcısı olurlar. Teknik (işleyişe yönelik) gerekliliklerin, özerklik dilekleri yoluyla fikir yürütme ve karşı çıkma alanı olacaklarına, bu partiler devlet iktidarının yürütme eylemlerini güçleştiren ya da güçleştirme tehlikesi taşıyan özerk hareketlerle mücadele eder, onları ya ortaya çıkmadan bastırır ya da susturmak amacıyla kazanmaya çalışırlar. Bunu yaparken, kendi mezarlarını kazarlar. Çünkü ancak toplum, top-

yekun devlet tarafından yönetilmesine engel oluşturan ve sürekli devletten özerklik alanları kapan, hareketler, dilekler, mücadeleler, istekler ve karşı çıkmalarla hazırlanmadıkça, siyaset spesifik bir mekan, siyasi parti de spesifik bir güç olarak varolamaz. Eğer özerk hareketlerle ilişkilerini keserlerse, partiler, teknokratik iktidar[11] için, yani gereklilik alanının devlet tarafından yönetimi için karşılıklı çıkardıkları adayların değerini öven seçim makinalarına indirgenirler.

Partiler tarafından terkedilince, siyaset alanı, başka yere kayma eğilimi gösterir. Amerika Birleşik Devletleri'nde toplumun üretimi ve değişimine ilişkin temel tartışmaları derneklere, kiliselere, üniversitelere, kulüplere kaydıran ve toplum üzerinde devlet iktidarı kurmayı değil de, aynı zamanda ahlaki ilişkilerin de alanı olan özerklik ve kendi kaderini tayin alanını genişletmek amacıyla toplumu devlet iktidarının etkisinden kurtarmayı hedefleyen hareketlere doğru yönelen evrim, tüm kapitalist Batı'da yeniden ortaya çıkmaktadır.

Sanayilerin, bilim ve tekniğin gelişmesi yoluyla «ilerleme» sağlayacağına dair inançla birlikte, devleti en yüce iyilik ile, siyaseti de din ve hatta ahlakla özümseyen bir pozitivist görüş de ölmüştür. Artık biliyoruz ki «iyi» hükümet, «iyi» devlet, «iyi» iktidar yoktur ve toplum hiçbir zaman örgütlenmesinden dolayı değil, ancak bu örgütlenmenin kişilere sunduğu, öz örgütlenme, özerklik, işbirliği ve gönüllü mübadele alanları sayesinde «iyi» olacaktı.

Bilgeliğin başlangıcı, gerilimini sürekli yaşamak gereken ama özellikle de çözümlemeye çalışmamanın uygun olduğu çelişkileri keşfedebilmekte yatar; gerçekliğin ayrı düzeyleri vardır ve bunları özgüllükleri çerçevesinde dikkate almak, özellikle de bir «ortalama»ya indirgememek gerekir. Gerekliliğin ahlakı ve ahlakın gerekliliği yoktur. Sistemlerin işleyişini yönlendiren fizik yasaları ahlak yasası haline, ahlaki yasalar da

fizik yasaları haline getirilemezler. Bizi, kendimize rağmen kurtarabilecek, haberimiz olmadan, mutlu ya da «ahlaklı» kılacak bir sistem yoktur. Çünkü ahlaklı olmak gibi, mutluluğun da anlamı, özgürce seçilmiş amaçları gerçekleştirmek ve amaç olarak gerçekleştirilen eylemleri seçmektir.

Siyaset ahlaki değildir, ahlak da siyasi değildir. Siyaset, ahlaki zorunluluklarla dış gerekliliklerin çatışma yeridir. Bu çatışma Hegel'in deyimiyle bilinç, dünyayı «kendisi için yapılmış bir bahçe» olarak görmediği sürece, devam edecektir. Yalnızca bu çatışmanın sürekliliği ve açıklığı, gereklilik alanına en az, özerklik alanına da en çok yerin verilmesini sağlayacaktır.

Sonsöz

Yıkıcı büyüme ve üretken küçülme

Neye gereksiniyoruz? Ne istiyoruz? Gelişmemiz, başkalarıyla iletişim kurmamız, daha sakin bir yaşam sürmemiz ve daha dostça ilişkiler kurmamız için neyimiz eksik? İktisadi tahmin, daha genel olarak da ekonomi politik bu sorulara hiç aldırmaz. Onlar, yalnızca çarkı döndürme, sermayeyi döndürme ve belli bir iş düzeyini ayakta tutma kaygısıyla bizler için, belirli bir an için üretim ve dolaşım aracının taleplerine tekabül eden gereksinimler üretirler. Sermayenin verimlilik ve büyüme gereksinimlerine uygun, sistematik yeni kıtlıklar ve eksiklikler, yeni lüksler ve yeni yoksulluklar icad ederler. Sermaye'nin hizmetinde, ürünlere, yüklediği simgeleri kabul ettirebilmek için bizim en gizli güçlerimizle oynamasını bilen stratejistleri vardır.

Yaklaşık yirmi yıl kadar önce, bu stratejistlerden biri, ağzındaki baklayı, tatlılıkla çıkardı: Stanley Resor, ABD'nin en büyük reklam ajanslarından birinin J. Walter Thomson'un başkanı. Şöyle diyor:

> «Gelirler yükseldiğinden en önemli şey yeni gereksinimlerin yaratılmasıdır. İnsanlara: 'Yaşam düzeyinizin on yılda yüzde 50 artacağını biliyor musunuz?' diye sorduğunuzda, bunun ne anlama geldiği hakkında en ufak bir fi-

kirleri yoktur. Israrla dikkatleri bu yöne çekilmedikçe, ikinci bir araba gereksinimlerini düşünmezler. Bu gereksinim, akıllarında yaratılmalı ve ikinci arabanın kendilerine sağlayacağı avantajı anlamaları sağlanmalıdır. Reklamı, bizler için gerekli talep değişikliklerini kışkırtabilecek bir eğitim ve harekete geçirme gücü olarak görüyorum. Birçok insana, daha yüksek bir yaşam düzeyini öğreterek, reklam tüketim, üretimimizin ve kaynaklarımızın gerektirdiği düzeye yükseltir[1].»

İşte bu açıktır: Tüketici üretimin hizmetindedir, talep ettiği çıkış yollarını üretime sağlamak zorundadır; belirli bir dönemde, teknolojik değişikliklerin en verimli kıldığı üretimlere uygun gereksinimlere sahip olmalıdır. Toplum sonsuza değin yaşamak, hiyerarşik eşitsizlikleri yeniden üretilmek, egemenlik mekanizmaları da bulundukları yeri korumak istiyorsa, bu kaçınılmazdır.

İktisadi etkinliği yönlendiren tüketim tahminleri hep bu varsayımı temel alırlar. Ne toplum ne de üretme, tüketme, yaşama biçimi kökten değişecektir; yoksullar ve zenginler, itaat edenler ve buyruk verenler, kuyruğa girilerek binilen metrolar ve yarı yarıya boş uçan «Concorde»lar hep varolacaktır. Özerk etkinlikler için ne zaman ne de hal bulmaya, koşturmaya devam edeceğiz. Gereksinimlerimiz üzerine düşünmeye, bunları karşılamanın daha iyi yolları üzerine başkalarıyla tartışmaya ve denk düşen tercihleri kollektif olarak egemen bir biçimde belirlemeye ne isteğimiz ne de gücümüz olacak.

Üretimler ve tüketimlere gereksinimlerden hareket ederek karar verilebilmesi düşüncesi, içerdiklerinden ötürü, siyasal açıdan yıkıcıdır. Gerçekten de bu düşünce, üretenlerle tüketenlerin toplanabilip, birbirlerini sorgulamalarını ve egemen olarak karar alabilmelerini varsayar. Yatırım, üretim ve ye-

nileme konularında Sermaye ve/ya da devletin elinde tuttuğu tekelin yıkılmasını varsayar. Herkesin özenebileceği ve bu nedenle de yasaklanması gereken tüketimlerin, aşılmaması gereken sınırların[2] düzeyi ve niteliği üzerinde bir sınırlama anlayışının mevcudiyetini varsayar. Sonuç olarak da azami gereksinimin, olabilecek en yüksek etkinlikle, yani asgari iş, sermaye ve kaynakla —kısacası asgari ticari üretimle— karşılanmasını amaçlayan bir iktisadi yönetim biçimini varsayar.

Oysa, böylesi bir amaç kapitalist mantığın kökten inkâr edilmesidir. Azami etkinlik ile asgari savrukluk tercihi sistemin akılcılığına öylesine karşıdır ki, makro-ekonomik kuram, bunu açıklayacak araçlara bile sahip değildir. Genel anlamıyla yapmadığımız harcamaları, yani daha etkili bir işletme sayesinde elde edilen kazançları dile getiren *tasarruflar* milli muhasebecilerin çizelgelerinde *zarar* olarak, GSMH'nin düşmesi, nüfusun sahip olduğu mal ve hizmet hacminin düşmesi olarak yer alırlar.

Burada, resmi tahmin ve hesap yöntemlerinin ne denli hileli olduğu anlaşılır. Bu yöntemler, yitirilen ambalajlar, çöplere atılan araç ve metaller, çöplerle birlikte yakılan kağıtlar, kırılan ve onarılamayan aletler, iş kazaları ve trafik kazalarında yaralananlara verilen sağlık hizmetleri ve takma organlar da dahil olmak üzere, üretim ve satın almadaki her artışı ulusal bir zenginleşme olarak sayarlar. Böylece, tahrip etme zenginlik kaynağı olarak görülür, çünkü, kırılan, atılan, kaybolan her şeyin yerine yenisi koyulacak ve bu da üretimlere, mal satışlarına, para akımlarına ve kârlara yol açacaktır. Eşyalar ne denli çabuk kırılır, eskir, demode olur ve atılırlarsa GSMH o denli yüksek olacak ve milli muhasebeciler de o denli zengin olduğumuzu söyleyeceklerdir. Yaralanma ve hastalıklar bile ilaç ve bakım tüketimini artırdıklarından bir zenginlik kaynağı olarak görülür.

Peki ya tersi olsa: Sağlığımız yerinde olsa ve bu yüzden ilaç harcamaları engellense, kullandığımız eşyalar yaşamımızın yarısı boyunca sağlam kalsa, modaları geçmese, onarılabilse ve hatta profesyonellere gerek kalmadan değiştirilebilir olsa, o zaman, tabii ki GSMH düşer, biz daha az çalışırız, daha az tüketiriz ve gereksinimlerimiz daha az olur.

Azami savrukluk arayışı üzerine kurulu bir sistemin yerine, asgari savrukluğu amaçlayan bir sistem nasıl kurulur? Bu soru, yüz yıldan daha eskilere dayanır. Bu soruyu sormak, üretimin Sermayenin kârının gerektirdiklerine bağımlı olduğu bir ekonominin yerine, üretimin gereksinimlere bağımlı olduğu (ve bu gereksinimlerin nasıl karşılanabileceklerinin yöntem ve maliyetlerini bilen halk tarafından özgürce belirlendiği) bir ekonominin (ki kökeninde bunun adı sosyalizmdir) nasıl koyulacağını sormakla aynı anlama gelir. Ancak birikim ve büyüme zorunluluğundan kurtulmuş bir üretim tarzı, yarın tasarruf edebilmek için, yani, tüm gereksinimleri *daha dayanıklı* ürünlerden oluşan *asgari* bir hacimle (ki bu ürünlerde, bugünkü anlamıyla kâr da asgari olacaktır) karşılamak için, bugün yatırım yapabilir. «Sanayi sonrası sosyalizminin» kapitalizme üstünlüğü, sürekli büyümenin imkansızlığının söz konusu sistemde buhran ve yaşam düzeyinin gerilemesine neden olması yerine, toplumsal üretimin azalmasının üretimin azaltılması tercihinin, yani daha fazla şey yapma ve daha az şeyle daha iyi yaşama tercihinin sonucu olmasıdır.

Nitekim «sanayi sonrası sosyalizmi» ifadesi burada uygun değildir. Marksist terminoloji açıkça «komünizm»den söz edilmesini ister; bu da, «üretici güçlerin tam gelişiminin» tamamlandığı ve temel çabanın ne azami üretim ne de tam istihdam olduğu, tam istihdamın azami gelire ulaşma hakkı için tek koşul olmadığı ya da bir başka deyişle, herkesin gereksinimlerinin, yaşamının küçük bir bölümünü kapsayan toplumsal bir

iş miktarı karşılığında giderilebildiği farklı bir ekonomi düzeni aşamasıdır.

Görünüşte bu aşamaya ulaştık. Az bir çalışma karşılığında bütün gereksinimlerin tümüyle karşılanması, üretim araçlarının az gelişmesine yol açmıyor, tersine aşırı gelişmesine neden oluyor. Sistem, ancak, malların üretimini olduğu gibi tahribini de hızlandırarak, zenginlik hacmi arttıkça yeni tuhaflıklar yaratarak; bunlar herkesçe ulaşılır hale gelince değerlerini düşürerek, ayrıcalıklarla birlikte yoksulluğu, bollukla birlikte engellemeyi de sürekli kılarak gelişebildi ve kendini yeniden üretebildi.

Bir başka deyişle, kapitalizm çerçevesinde üretici güçlerin gelişimi hiçbir zaman komünizmin eşiğine götürmez, çünkü, ürünlerin niteliği, üretim teknikleri ve ilişkileri, gereksinimlerin kalıcı ve adil bir biçimde karşılanmasını ve aynı zamanda toplumsal üretmin, herkesçe *yeterli* olarak kabul edilen bir düzeyde sabitleşmesini engeller. Günün birinde herkes için *yeterli* şey olması ve «daha fazla» ile «daha iyi» arayışının yerini ekonomi dışı ve ticari olmayan değerlere bırakması düşüncesi bile kapitalist topluma yabancıdır. Oysa bu düşünce komünizm için temeldir, varolan sistemin inkâr edilmesini gerektirdiği için komünizm, ancak öz-smırlama, istikrar kazanma, adalet ve ücretin ortadan kaldırılması düşünceleri somuta yansıdığı takdirde şekillenebilir. Bu düşüncelerin somuta aktarılması ise, hem daha az ve başka biçimde çalışarak ve tüketerek daha iyi yaşanacağının hem de gereklilik alanının gönüllü ve kollektif olarak kısıtlanmasının, şimdiden, kişilerin özerklik alanının genişlemesini sağladığının ve bunu yapabilecek tek yol olduğunun kanıtlanması anlamına gelir.

Topluluk halinde yeni yaşam biçimlerinin, yeni tüketim, üretim ve işbirliği biçimlerinin «toplumsal deneyim»inin önemi bundan kaynaklanır. Kişilerin ve taban topluluklarının özerk-

liğini geliştirerek, daha azla daha çok ve daha iyi üretmeyi sağlayan alternatif teknolojilerin de önemi burdan gelir.

Bu teknolojilerin, bir toplum alternatifinin elzem araçları olarak militan gruplarca geliştirilmesi, yine de, amaçlarını siyaset dışında gerçekleştirebilecekleri ya da devletin tüm işlevlerinin özyönetimli topluluklara aktarılmasıyla devletin yıkılmış olacağı bir toplumu hazırladıkları anlamına gelmez. İnsanların gerekli olanı üretmek için harcadıkları zamanın ve yerel düzeydeki rastlantı ve koşullara olan bağımlılıklarının asgariye indirilmesi gerekiyorsa da, gerekli olanın üretiminin toplumsallaştırılması ve dağıtımla mübadelenin merkezi olarak düzenlenmesi zorunlu olarak kalır. Gereklilik alanı ve onunla birlikte toplumsal olarak gerekli olan çalışma süresi ancak, stokların ve akışların olabildiğince etkili koordinasyonu ve düzenlenmesi, yani bölünmüş bir planlama sayesinde asgariye indirilebilir. Herkese yaşamı boyunca doldurmakla yükümlü olduğu, ama ister sürekli ister aralıklı, ister tek bir etkinlik ister birçok etkinlik sektöründe, arzu ettiği gibi parça parça yapabileceği, toplumsal olarak gerekli yirmibin işsaati karşılığı sağlayacağı toplumsal gelir, merkezi bir düzenleme ve tazminat organı, yani devlet, olmaksızın yerine getirilemez.

Sistemin alternatifi, bu durumda, ne ev ekonomisi ve kırsal yeterliliğe geri dönmek ne de tüm etkinliklerin tam ve planlı toplumsallaşmasında değildir; tersine alternatif, hoşumuza gitse de gitmese de gerekli olduğunda yapılacak her şeyi yaşamımızda en aza indirgemek ve amaçlarını kendi içinde taşıyan kollektif ve/ya da kişisel tüm özerk etkinlikleri azamiye yükseltmektir.

Aynı biçimde, kişinin yükümlülüğünün tamamen devlete aktarılmasını ve maddi bir sistem olarak toplumun işlemesine ilişkin gerekliliklerin yükümlülüğünün de her kişiye aktarılmasını da reddetmek gerekir. Kişinin devletle ve devletin ge-

rektirdiklerinin kişisel mutlulukla özdeştirilmesi, totalitarizmin iki yüzünü oluştururlar.

Marx'ın, *kapital*'in III. kitabının sonunda belirtmiş olduğu gibi, gereklilik alanıyla özgürlük alanı çakışmazlar. İşte bu yüzden, özgürlük alanının genişlemesi, gereklilik alanının açıkça sınırlanması ve kodlanmasını varsayar. Bu sınırlama ve kodlama ise, siyasetin özünde yatan görevleridir. Siyasetin görevi iktidara gelmek değil, devlete, özerk olmayanın alanının en iyi biçimde kısıtlanmasını ve özerklik alanının genişlemesini sağlayacak misyon ve yönetim metodlarını kabul ettirmektir.

Ama, toplum, Sermaye ve devletin egemenlik araçlarından gittikçe daha fazla alan elde etmeye çalışan, toplumsal mücadele hareketleri tarafından hazırlanmadıkça, siyasetin kendine özgü ne etkisi ne de gerçekliği yoktur. Siyasi partiler kendilerini o günkü ya da ilerideki devlet iktidarıyla özdeşleştirmek amacıyle mücadele hareketini reddetmeye ya da kendilerine bağımlı kılmaya çalıştıkları için bozulmaya başladılar. Şimdi partiler, tekelini ellerinde tutma kaygısıyla siyasetin yer değiştirmesini ve başka alanlarda başka biçimlerde yeniden doğmasını engellemeye çalışmaktalar. Bu da partilerin gözden düşmesini kolaylaştırmaktadır. Ama onlar intihar ediyorlar diye üzülmeye gerek yoktur. Siyasetin ölümü genel devletin doğumunu müjdeler.

Ekler

1. "İlerlemenin yol açtığı hasarlar*"

Büyük işletmeleri devletleştirmek iyidir. Peki, bu çalışanların yaşamında bir şey değiştirir mi? İnsan, Renault-Saviem'de çalışırsa, Peugeot ya da Fiat'ta olduğundan daha mı mutlu olur? Devletleştirilmiş Crédit Lyonnais bankasındaki sekreter, özel Banque Lazare bankasındaki sekretere oranla daha mı talihlidir? Postahane gibi bir kamu işletmesindeki memurların işin niteliği ve koşulları üzerine söz söyleme hakkı var mıdır? Ya Sosyal Sigortalarda çalışanların?

Şu anki çalışmalarının merkezinde yer alan bu sorulara CFDT. sendikası «hayır» yanıtını veriyor ve «*amaç başka yerdedir*» diye ekliyor. İyi de nerede? Tahmin etmişsinizdir: Amaç, işçilerin işleri ve işin amaçları üzerindeki gerçek iktidarıdır. Amaç «özyönetim»dir.

Ama bu söylenir söylenmez, CFDT'nin farklı federasyonlarına bağlı işçiler arasında yapılmış anketlerin değindiği yeni sorular ortaya çıkar. Neyi özyönetmek? Sizin «iş»iniz, «gece, tek başınıza, odanızın füme renkli camının arkasında durmak ve gözetlemekten başka hiçbirşey yapmamak»sa, büyük bir kimya fabrikasında özyönetilecek ne kalır? «İş»iniz bir kontrol tablosunu gözucuyla izlemek ve bir olay olduğunda öngörülen

---

* CFDT sendikasının, **Les Dégâts du progrès** (İlerlemenin Yol Açtığı Hasarlar); Le Sevil, 1977, kitabının, 11.7.1977 Le Nouvel Observateur'de yayınlanmış yorumu.

talimatları harfiyen yerine getirmekse, bir nükleer santralda ne özyönetilebilir? «İcraatın, her şeyin normal olarak işlediğini denetlemek» olduğu ve «iş aleti karşısında duyulan güçsüzlüğe, bir de tecrit olma ve yalnızlığın eklendiği» bir cam ya da plastik fabrikasında özyönetim ne anlama gelir?

Bakım ve tamirin dışarıdaki bir işletme tarafından yapıldığı, onarımın, başka yerde geliştirilmiş ve yapılmış öğelerin yerleştirilmesi anlamına geldiği, tehlikeli ya da sağlığa zararlı işlerin, istendiği gibi angarya yüklenebilen, atılıp yerine başkası alınabilen, ne toplumsal avantajlardan, ne sözleşme ve uygun baremlerden ve hatta yemekhaneden yararlanamayan geçici işçilerce yapıldığı, «ikinci elden etkinliklerin bir kavşağı» niteliğindeki bir şirket özyönetilebilir mi?

Patronun yerini, bütün bir dalın tüm fabrikalarını uzaktan yöneten bir mali yönetim kuruluna bıraktığı ve kararların, ne danışma ne de tartışma olmaksızın uzaktan, mühendislik, muhasebe, bilgisayar ve enformatik alanındaki hizmet şirketleri tarafından alındığı bir ortamda «şirket» denen şey hâlâ mevcut mudur?

Biraz daha yakından bakıldığında özyönetim, soyu tükenmekte olan bir sınıfa uygun düşen zamanını doldurmuş bir düş değil midir? Bu sınıf gücünü, eskilerin yenilere, şeflerin karışma olanağı olmaksızın aktardıkları beceriden alan meslekten işçiler sınıfıdır. Şefler, hatta bizzat patron, işçilerin isteği ve mesleki bilinci olmaksızın hiçbir şey yapamazlardı. O zamanlar, fabrika, patronlar ve memurlardan vazgeçebilir ama işçilerden vazgeçemezdi, çünkü işçilerin bir el hareketi kağıt makinasının ayarını yapmaya, bir bakışı dökümün kalitesini ölçmeye yeterliydi. Patronsuz bir toplum projesi bundan kaynaklanırdı.

Bugün, işçi, bilgiden olduğu gibi üretim üzerindeki güçten de yani her şeyden yoksundur. Memur ondan daha şanslı değildir. «İlerlemenin yol açtığı hasarlar»ın yazarları olan

Jean-Philippe Faivret, Jean-Louis Missika ve Dominique Wolton'un, kollektif tanıklıklardan yola çıkarak tanımladıkları bu yoksun bırakılma sürecidir. Her adımda, sorular ortaya çıkar: «İşçilerin, ama aynı zamanda da memurların işleri üzerinde yeniden bir güce sahip olmaları için neyin değişmesi gerekir? Bu değişiklikler mümkün müdür? Teknik neden görevlerin nitelik yitirmesi yönünde bir evrim gösterir? Başka türlü bir evrim geçirebilir mi? Neden teknik, işçinin girişim sorumluluğu ve zekasını inkâr eder ve makina neden çalışanları kendi cansız zorunluluklarına boyun eğdirir ve insan beyninin yerini alır?

Gerçekten de, öngörülenlerin tersine, teknik ve enformatik, işçileri sıkıcı ve tekdüze görevlerden kurtarmaz. Tersine: Otomatikleşme işi niteliksiz hale getirir. Her zaman çifte bir amaç güder: İşçilerin bir bölümünün yerine daha karmaşık ve daha etkili makinalar koymak, yani eşit bir üretim için gerekli emek miktarını azaltmak; ama aynı zamanda da, işçinin akıllıca müdahalesinin yerine otomatik düzenlemeleri ve denetlemeleri getirmek. Bu düzenleme ve denetimler sayesinde «icraatçı»lar, her zamankinden daha fazla, bir dizi belirli hareket, azami dikkat ve olduğunca kusursuz bir düşünce boşluğu gerektiren makine tarafından halsiz insanlara dönüştürülürler.

Örneğin *Métallurgie de Normandie*'nin (Normandiya Madenleri) yeni tel-treninin tanımını okuyun: Otomatikleşme ve mekanikleşme, çelik telin çıkış hızını saatte 216 km.'ye ulaştırdı, çalışan işçi sayısının azalmasını, işin hafiflemesini ve kaza sayısının azalmasını sağladı. Ama «iş azalmışsa da, daha boğucu daha tekdüze, daha az ilginç bir hale gelmiştir». Yeniden düzenleme, ölü zamanların ortadan kaldırılmasını sağladı. Ölü zamanlar iş sırasındaki soluk alma anlarıdır. Böylece yeniden düzenleme «işçileri işlerine zincirledi», «işleri bölmelerle birbirinden ayırdı» ve «sohbetlerin nazik dokusu»nu, iş-

çilerin «her gün iş, hiyerarşi, şeylerin düzeni karşısında özerkliklerini kurma»sını sağlayan küçük mübadeleleri yıktı.

Kimya sanayiinde olduğu gibi madencilikte, postahanede, bankada, elektronik ya da otomobil sanayiinde, otomatikleşme, insanın elinden aldığı bilgi ve girişkenliği makinaya katıştırdı: Bundan sonra, buyruk veren makinadır. Artık meslek yoktur. Ve ilk zamanlarda «icraatçılar» «profesyonel» olarak sınıflandırılmaya devam ediyorlarsa da, nitelikleri artık hiçbir gerçekliğe tekabül etmez. Bu nitelikleri, başkaldırıları önlemek ya da işçiye verilen sorumluluğu ödüllendirmek için, kağıt üzerinde gösterilir: En ufak hata ya da dikkatsizlik felakete götürebilir. Ama, «gitgide daha yüksek bedeli olan ürün ve makinalara karşı sorumluluğun artırılması, işin ilginçliği açısından hiçbir şey kazandırmaz». «Herkesin sahip olduğu yaratıcı becerilerle, ona önerilen iş arasında gitgide artan düzey farkı, kargaşa ve öfkeye yol açar». Özellikle postahane ve bankalardaki unutulmaz grevlerin en derin nedeni bu noktada yatar.

Bu evrime karşı ne yapılabilir? Bu evrim ne dereceye kadar, teknolojik zorunluluklara ilişkindir? Teknik, işçilerin dileklerine boyun eğebilir mi? Yoksa, genelde, çözülmesi gereken sorunların doğasına uygun tek yanıt mıdır?

Patronlar, teknolojik yapı, genel olarak «başka türlü yapılamayacağı» gerekçesini ileri sürerler. Ama bu gerekçenin, işçileri neden kuşkulu bıraktığını anlıyoruz. Her şeyden önce, patronlar, enformasyonun tekelini ellerinde tutarlar. Çözülmesi gereken sorunlara ve çözümlerin uyması gereken kriterlere karar veren onlardır. Çoğunlukla, teknik gereklilik bir bahaneden başka bir şey değildir: Teknik «yenilenme»nin gerçek amacı, vasıflı işçilerin gücünü kırmak, denetimi sıkılaştırmak, işi yoğunlaştırmak, eskiden farklı niteliklere sahip iki işçi gerektiren bir işi, niteliksiz ve birbiriyle yer değiştirebilir iki işçiye yap-

tırmak, vb'dir. Renault-Billancourt fabrikasının «GG» atölyesinde yapılan yeni bir görev düzenlemesi, prensipte işi montaj bantlarındakinden daha ilginç kılma amacını güdüyordu, ama gerçekte iş ritmini banttakinden yüzde 10 fazlasına çıkarmış ve işçilerin «aptal işi» diye niteledikleri bir işi daha da sıkıcı kılmıştır.

Dolayısıyla teknoloji yalnızca «nesnel bir zorlama» değildir: İktidar için verilen bir mücadelenin hedefidir. Patronlar, teknolojiden, üretim sürecinden insan faktörünü çıkarmasını ve her şeyi, öngörülebilir, programlanabilir, denetlenebilir ve hesaplanabilir kılmasını isterler. Kol emeğinin niteliğini yitirmesi, yalnızca ekonomik nedenlerden dolayı istenmez, aynı zamanda da niteliğin özünde, işçinin işinde kullandığı bir iktidar ve dolayısiyle patron için bir belirsizlik kaynağı olmasından ötürü de arzulanır. Öte yandan, postahanede çalışanların söylediklerine göre otomatikleşme yalnızca daha yüksek bir üretkenlik etkeni değildir aynı zamanda da, işçileri birbirinden tecrit etmeye ve böylece kollektif eylemlerin gerçekleşmesini iyice zorlaştırmaya da yarar.

Uluslararası telgraf servisinin «görüntüleme konsolları»na ilişkin bölüm bu konuda olağanüstü bir şeydir: Bir dinleme kaskıyla, üzerinde istenen bilgilerin ve yollanacak mesajın göründüğü bir ekrandan oluşan bu konsollar, çalışan kadınların iki mesaj arasındaki soluk alma süresini on beş saniyeye indirmektedir. Aynı anda üç düzeyde çalışma isteyen makinanın buyrukları karşısında, çalışan kadınlar kısa zamanda «yıkıldılar»; personelin yarısından fazlasında, ağlama krizleri, kusmalar, hazım bozuklukları, uykusuzluk, görme bozuklukları görüldü; öyle ki konsoldaki çalışma, üç kez onar dakika molayla kesilen dört saate indirgenmek zorunda kaldı. Mücadele sürmektedir. Bu pahalı konsolları yerleştirmekle, verimi yedi katına çıkarmayı amaçlayan teknokratlar, asla önceden bu ko-

şullarda çalışmanın dayanılır olup olmadığını denetleme kaygısını duymadılar.

Sonuçta teknoloji, kendisinden çözümlemesi istenen sorunları çözümler. Şu an için, ondan çözüm bekleyenler yalnızca patronlar ve «teknolojik yapı»dır. İşçiler, kendileri için iletişim kurma, yardımlaşma, ritmlerini değiştirme, bilgilerini genişletme, yetilerini geliştirme, vb. imkânı sağlayan ilginç, hoş bir iş isteme gücüne sahip oldukları zaman, teknoloji çoğunlukla onları tatmin edecektir.

Bunu hangi bedel karşılığı yapacaktır? Bu, görülecek, tartışılacak bir şeydir. Bu bedel ille de daha yüksek olmak zorunda değildir. Doğru ya, günümüzde, öldürücü kazaların, sinirsel ve fiziksel yıpranma yüzünden kısalan yaşamların, iş ortamı ve niteliğine bağlı hastalıkların, bu tür işlerden dolayı yıkılan ailelerin, halsiz düşmüş ana babalarının şefkatinden yoksun kalan çocukların bedelini hesaplamakla kim uğraşır ki?

Öte yandan, neden hiç kimse, «ölçek tasarrufları» sağlayabilen, gerçekte ise birçok görünmez maliyeti ortaya çıkaran sınai görkemliliğin gerçek maliyetini hesaplama zahmetine katlanmaz? Jean-Marie Chevalier'nin ortaya koyduğu gibi[1] büyük boyut doğal olarak özyönetime engel oluşturur ve her şeyden önce bir firmanın bir üretimi merkezileştirme ve tekeline alma iradesine yanıt verir. Maliyet açısından azami boyut, çoğu zaman gerçek boyuttan küçüktür. Jean-Marie Chevalier'nin yapıtında görüldüğü üzere, azami boyutun yalnızca üçte biri kadar olan bir fabrika, ayakkabı dalında yüzde 1,5, boya dalında yüzde 4, küçük ev aletlerinde yüzde 6,5, vb. bir ek maliyetin yükünü taşımak zorunda kalır ki bu ek maliyetler, merkezi dağıtımın sağladığı toplumsal, siyasal ve lojistik avantajlardan dolayı rahatça yüklenilebilirler.

Ama bunu kim düşünür? Ve, herhangi bir köyde büyük

sanayidekilerle boy ölçüşecek seri imalatın yapılmasını sağlayacak minyatür makinaların varolduğunu kim bilir?

Kısacası, CFDT'nin, tıpkı nükleer program ve diğer aşırı ağır tekniklerin doğuracağı zorluklar gibi, günümüzdeki iş örgütlenmesini de reddetmesinin ütopyayla hiçbir ilgisi yoktur: «Alternatif teknikler» her zaman değilse bile çoğu zaman mümkündür; bunlarm ortaya çıkması teknik olmaktan çok siyasi bir sorundur.

Bununla birlikte, toplumsal olarak gerekli işler çerçevesinde, tekniğin işi çekici kılma gücü yoksa, ne yapmak gerekir? Bu durumda, ürüne ilişkin çeşitli düzenlemeler ve hatta, son çare olarak bu ürünün değiştirilmesi ya da ortadan kaldırılması düşünülebilir. Postada mektupların tasnifini ele alalım. Bu hiçbir zaman, çekici bir iş olmamıştır; ama otomatikleşmeyle, tamamen «beyinsizleştirilmiş», çalışanını yok eden bir işe dönüşür. Peki, posta ulaşımı her onbeş yılda bir iki katına çıktığına ve yılda onlarca milyar eşyanın elde tasnifi için Paris'teki büyük tasnif merkezlerinin her birinde altı milyon kadar insan çalıştırmak gerektiğine göre, ne yapmalı?

İyi de, neden mektuplaşma gittikçe artmaktadır? Fransızlar, iletişimlerini daha çok postayla mı kuruyorlar? Tabii ki hayır. Posta gittikçe vatandaşlararası iletişime daha az hizmet edip gittikçe, şirketler ve kurumlar tarafından yollanan «kitle mesajları»nın —prospektüs, reklam sirkülerleri, ticari eşantiyonlar, idari mektuplar, vb.— vatandaşlara iletilmesine yaramaktadır.

Oysa, bu kurumsal mektupların neden ille de merkezileşmesi ve tasnifinin binlerce postacının bütün gün yaptığı bir iş olması gerekir ki? Neden her şirket (eğer o kadar gerekliyse) kendi mektuplarını otomatik tasnif makinalarının şifresine uygun olacak bir biçimde kendisi tasnif etmesin? Ve neden, uzun süre yapıldığında aptallaştırıcı olan bu iş, şirket içinde (müdür

dahil) sırayla bütün personel tarafından günde yalnızca onbeş dakika yapılmasın? Paristeki bir hesap merkezinin müdürü, bütün gün bu işi yapanlarda yol açtığı yıkımları saptayarak, delme makinalarında yapılan işi bütün personel arasında paylaştırmıştır.

Jeannette Laot'nun *İlerlemenin Yol Açtığı Hasarlar*'ın sonuç bölümünde yazmış olduğu gibi: «Değişimin gerçek koşullarını, Fransız işçi hareketinin düşünme alışkanlıklarına oranla derin bir kopma getirecek eylemlerle gerçekleştireceğiz.»

2 a. İşsizliğin altın çağı*

Japonya'daki Toyota (otomobil) fabrikalarında işçilerin dörtte birinin yerine robotlar konmuştur. Aulnay-sous Bois'daki Citroen otomobil fabrikasında «CX»lerin kaportalarının kaynağı otuz işçinin işini gören bir robot tarafından yapılır. Aynı fabrikada, alçalıp yükselen iş makineleriyle çalışan elli tane otomobil işçisinin yerine birer sıranın arkasında çalışan beş programcı konmuştur: Araba parça kutuları otomatikleştirilmiş ve araba parçalarını alıp dağıtan arabalar bilgisayar tarafından yönlendirilmeye başlanmıştır.

IBM fabrikasında «görme» gücüne sahip bir robot mekanik kollarıyla yazı makinalarının sekiz parçasını kırk beş saniyede monte eder. Saat sanayiinde, yalnızca dört parçadan oluşan elektronik saat, yüz parçası olan eski kronometrenin yerine geçmiştir. Bu sektörde çalışan işçi sayısı birkaç yılda yarıya indi ve saatlerin hassas mekanizmaları üzerine çalışan işçiler montaj atölyelerini terketti.

Yayıncılıkta, klasik bir makina, en iyi olasılıkla saatte yirmi beş bin harf dizerken, yeni elektronik makinalar sekiz milyon harfi aynı sürede diziyorlar.

Eğer, yeni makina ve robotları üretmek için, yine de pek çok mekanisyen, montajcı, elektrikçi ve desinatör gerektiğini düşünüyorsanız, yanılıyorsunuz: Şu anda yetmiş bin robotun

---

* **Le Nouvel Observateur'ün 4.12.1978** tarihli sayısında çıkmıştır.

etkin biçimde çalıştığı Japonya'da, otomatik hassas aletleri üretecek, hiçbir işçi çalıştırmayan bir fabrikanın planları tamamlanmak üzere.

Desinatörlere gelince, onlar da, her biri yirmibeş ile otuzbeş nitelikli teknisyenin işini görebilen «plotter»lar ya da çizim makinaları tarafından yerlerinden olmaktalar.

Yakın bir geçmişte *Financial Times*, «Çalışan işçi sayısının azalma eğilimi göstermediği tek bir sanayi sektörü bulmak çok güçtür» diyordu. Ve Frankfurt'taki Battelle Enstitüsü Baden-Württemberg'deki Land makina sanayii projeleri üzerine yapılmış ayrıntılı bir anket sonrası, şu ayrıntıları veriyor: Otomatik makinalar, üretim işçilerinin yüzde 30'unun, yani örnek bir işletmede çalışanların yüzde onüçünün gereksiz kılınmasını sağlıyor. Montaj robotlarının devreye girmesi daha da iyi sonuçlar verecek: Üretim işçilerinin yüzde 80-90'ı, yani tüm personelin yüzde 50-60'ı, evlerinde oturabilecekler.

«Peki ya memurlar?» denebilir. Son yıllarda onların sayısı öyle çabuk arttı ki, sayısal olarak faal nüfusun en kalabalık katmanına dönüştüler, öyle değil mi? Bugün bile, birçok iktisatçı, hâlâ, «hizmet» sektöründe çalışanların sayısının artışı, işçilerin azalmasını karşılayacak hatta fazla bile gelecektir diye iddia etmektedirler. Evet ama, yanılıyorlar: «Mikroprosesörlerin devrimi» üzerine yakın zamanda yapılmış özel ya da resmi anket ve incelemelerin tümü otomatikleşmenin «mavi yakalılar»ın olduğu gibi «beyaz yakalılar»ın da sayısını düşüreceği sonucuna varıyorlar.

Büro işlerinin otomatikleşmesi üzerine en ayrıntılı inceleme, 1976'da Siemens grubu tarafından yapıldı. Bu inceleme, «1980 Büro Projesi» adı altında, mini-enformatiğin 1990'a değin büyük ticarethaneler, kamu idareleri, büyük, orta ve küçük şirketler ile serbest mesleklerdeki büro işleri üzerinde ya-

ratacağı etkiyi değerlendirir: Büro işlerinin yüzde 25 ila 30'u otomatikleşebilecek. Örneğin, Almanya'da her yıl 4,4 milyar sayfa daktilo yazan sekreterlerin yüzde 40'ı Siemens'in şu anda yapmakta olduğu otomatik yazı makinaları sayesinde gereksiz kalacaktır. Bundan da yüzde 32 tasarruf elde edilecektir.

Mikro-elektroniğin etkisini yorumlayan bir Siemens genel müdür yardımcısı, «değişiklikler çok acıklı olacaktır ve gerekli uyarlamalar ciddi zorluklara yol açacaktır» demiştir. Dünyanın en büyük mini-enformatik şirketlerinden birinin İngiliz genel müdürü Alex Agapeyeff ise kendi yönünden şu saptamada bulunur: Gelecek üç yıl içinde İngiliz sanayiinde bir milyon iş ortadan kalkacaktır, hizmet sektöründe ise bu sayı 1,25 milyon olacaktır. Bundan başka, üç milyon İngiliz iş değiştirmek zorunda kalacaktır.

Burada söz konusu olan özellikle karamsar değerlendirmeler değildir. İngiliz Sanayi Bakanlığı tarafından Sussex Üniversitesinden istenen bir rapor, iş dağılımı ve süresi kökten bir biçimde yeniden düzenlenmedikçe, 1990'a değin İngiltere'de mikro-elektroniğin dört ile beş milyon arası işsiz doğuracağını öngörüyor. Öte yandan Alman Araştırma bakanı Volker Hauff, yakın bir geçmişte Bundestag'da şu açıklamayı yapıyordu: «Orta vadede, Alman faal nüfusunun yüzde 40'ı ile 50'si mikro-enformatik devrimin etkisinde kalacaktır.» Hauff bir başka fırsatta da şunu belirtmişti:

> «Onbeş yıl önce yirmi bin Fransız Frangına mal olan bir bilgisayarın hafıza birimi, şimdi ancak iki yüz Frank tutuyor; on ya da yirmi yıl sonra ise sadece iki Frank tutacak. Bu evrimin büro işleri alanında temsil ettiği rasyonalizasyon olanaklarını öngörmek zor değil. Bunun sonuçları, iş güvencesi açısından bir felaketle özdeş.»

Ama araştırma açısından en ilginç olan ve ileride yeniden değineceğimiz inceleme, Bâle (İsviçre) kentindeki Prognos Enstitüsünün Bade-Württenberg İktisat Bakanının isteği üzerine yapmış olduğu incelemedir. Bu incelemeye göre, ekonomik etkinliğin gelişmesi ve amaçları yeni yönelimlere hatta yeni bir mantığa göre ayarlanmadığı takdirde, mikro-elektronik devrim Almanya'da dört milyon kadar işsiz yaratacaktır.

Yabancıların yaptığı tüm bu incelemeler Fransız hükümetinin savunduğu tutumlarla çarpıcı biçimde ters düşüyor. Gerçekten de, Fransız hükümetine göre, işsizlik iktisadi büyümenin yeniden canlandırılmasıyla birlikte azalacaktır; Raymond Barre, çalışma süresini kısaltacaklarını iddia edenler «genel bir gülme krizine yol açmak»tan başka bir şey yapamazlar demekteydi. Resmi sorumlulara göre, ihracata yönelik yeni sanayi dallarının kurulması «yüz binlerce insana» iş olanağı yaratacaktı.

Olgular bu teşhisleri yanılttılar. 1973-1980 arası, resmi tahminler telekomünikasyon sektöründe yüz bin yeni iş olanağı yaratılacağını ileri sürüyorlardı. Öyle ya, bu kesimin gelişmesi için yüz milyar Fransız Frangı yatırım yapılmayacak mıydı? Somut düzeyde olaylar başka türlü gelişti: Yüz bin değil üç bin yeni iş olanağı yaratıldı ve telekomünikasyon sanayii 1979 yılı için onbeş bin kişiyi işten çıkarmak zorunda kalacağını bildirdi.

Bu örnek hiç de olağan dışı değildir. Otomatikleşme çağında, büyüme artık yeni iş olanakları yaratma niteliğini kaybeder; hatta çoğu zaman varolan işleri yıkmaya yönelir. Gerçekten de sanayii dallarının çoğu, personelini azaltarak daha fazla üretebiliyorlar ya da üretebilecekler. Almanya'da (Fransa için bununla karşılaştırılabilecek istatistik çalışmaları yoktur) tüm sınai yatırımların neredeyse yarısı (yüzde 46'sı) bu amacı güdüyor: «İnsan emeğinden tasarruf etmek.»

Böylece, insan emeğinin her tür zenginliğin kaynağı olduğu bir dönem sonuna yaklaşıyor. Yirmibeş yıldır gizliden gelişen üçüncü sanayi devrimi başladı. Bugüne değin sanayileşmenin hiç dokunmamış olduğu alanlara (özellikle eğitim, tıp gibi) yayılmayı vaadediyor (ya da benimsenen bakış açısına göre tehdit ediyor). Üretimin büyümesiyle iş olanaklarının büyümesi arasındaki bağı koparıyor. Keynesci ekonomi politiğin doğmalarından birini, yatırımların canlandırılmasının işsizliği azaltacağını, zor durumda bırakıyor.

Keynes öldü, onunla birlikte «tam istihdam» politikaları da. Bugün ortaya çıkan sorular şunlardır: Üçüncü sanayi devrimi bizi, işsizlik toplumuna mı, yoksa boş zaman toplumuna doğru mu götürecek? İnsanları yıpratıcı işlerden kurtaracak mı, yoksa onları zorunlu etkinsizliğe mahkum etmekle büsbütün yıpratacak mı? Giderek artan zenginliklerden yararlanmamıza karşın daha az çalışacağımız bir altın çağa mı gidiyoruz yoksa bu devrim bazılarımızı işsizliğe bazılarımızı ise aşırı üretkenliğe mi mahkum ediyor?

Bu sorular tüm sanayileşmiş ülkelerde sorulmaktadır. Belçika'da, Almanya'da, İtalya'da, İngiltere'de, ABD'de, iş gününün giderek haftada otuz, otuzbeş ya da otuzaltı saate, tabii ki ücret kaybı olmaksızın indirilmesi gündemdedir ya da çoktan gerçekleşmiştir. Daha az çalışarak daha çok üretmek, teknik ilerlemenin meyvalarını daha iyi paylaştırmak, zorunlu iş zamanıyla boş zaman arasında yeni bir denge kurmak, herkese daha gerilimsiz bir yaşamla daha zengin etkinlikler sağlamak. İşte toplumsal ve siyasal mücadelelerin yeni hedefleri bunlardır.

Fransa'da bugün aynı zamanda hem daha az çalışmak hem de daha fazla kazanmanın mümkün olabileceğini savunduğumuzda, hâlâ demagoglukla suçlanabilirsiniz. Sağda ve hatta kimi zaman solda, ya birinin *ya da* öbürünün olabileceği düşünülür.

Oysa, birkaç on yıldır, hem biri hem öbürü aynı anda olagelmektedir.

Örneğin 1875-1975 arasını kapsayan bir istatistik dizisi (benzeri bir dizi Fransa'da yoktur) yetmişbeş yıllık pek yavaş ve kesintili bir ilerlemeden sonra, 1950'den itibaren olağanüstü bir hızlanmanın ortaya çıktığını kanıtlar. Böylece 1875-1925 arası, çalışma süresi yalnızca yüzde 24'lük bir düşüş göstermiştir (yılda 3.400 saatten 2.620 saate), aynı elli yıl içinde adam başı yıllık gelir yüzde kırk artmıştır. Buna karşılık 1950-1975 arası, çalışma süresindeki yüzde yirmiüçlük bir azalmaya karşın kişi başına yıllık gelirin 3,4 katına çıktığı gözlenmiştir.

Gelecekte bundan çok daha fazlasının yapılması mümkündür. Gerçekten de, otomatikleşmenin daha az bir iş suresinde daha fazla üretmeyi sağladığı dönemde, artan üretim gereksinimi tükenmektedir: Şu anda ulaşılmış olan üretim düzeyleri şimdiden öyle gereksiz sarfiyata yol açar ki büyümenin gerekliliği kuşku uyandırır.

Tabii ki, günümüz toplumunda, yoksulluk hatta sefalet bölgelerinin var olduğu belirtilebilir; her ailenin gerekli konfordan yoksun olduğu ve bu yüzden de toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldırmak ve halk sınıflarının yaşam düzeyini yükseltmek için üretimin artmasının şart olduğu söylenebilir. Kimi zaman, tüketim malları sanayiini «yeniden canlandırmak» ve hemen pek çok iş olanağı yaratmak için, halk sınıflarının alış gücünü yükseltmenin yeterli olduğu da söylenir.

Kısa vadeli bir görüş açısından bakıldığında ne denli çekici görünürse görünsün, bu Keynesci gerekçe, orta ve uzun vadeli bir yaklaşımla bakılırsa, bir yanılsamaya dönüşecektir. Gerçekten de, geçmiş yirmibeş yılın büyümesini sağlayan hemen hemen tüm sınai ürünler açısından gereksinimler bugün tamamen ya da neredeyse tamamen tükenmiştir: Çeşitli «konfor sağlayan mallar» açısından ailelerin donatımı yüzde 85 ile 95 arasında-

dır; kullanılan araba oranı —ki bu pek bilinmez— Amerika'daki düzeye yakındır ve büyük kentlerdeki araba sayısı, küçük oranla daha azsa, bunun nedeni, buralarda daha fazla yoksul kitlenin bulunması değil, trafik ve park etme sorunlarından dolayı, ortak ulaşım araçlarının belirgin ölçüde avantajlı görünmesidir.

Araba ve konfor sağlayan malların piyasası, temelde bir «yeniden yerine koyma piyasası»dır ve böyle kalacaktır. Bir başka deyişle, üretim temel olarak, henüz bunlardan yoksun ailelerin donatımına değil, eskiyen malların yeniden yerine konmasına yöneliktir.

Bu olgular tüketici hareketleri tarafından defalarca belirtilen bir olayı, ürünlerin kullanım süresinin azalmasını daha iyi anlamamıza yardım eder. «Yeniden yerine koyma piyasası» sanayicilerin ana amacı olduğunda, bunların daha fazla satmak için tek yolları, eşyaları kullananları donatımlarını giderek daha kısa aralıklarla yenilemeye zorlamaktır. Bu amaçla, yalnızca yeni modeller piyasaya sürülmez: Ürünler «hassas» hale getirilir, onarımı olanaksız kılınır. Eğer günümüzdeki ev eşyaları ve arabalar, 1950'li yılların modelleriyle aynı ömre (yani onbeş yıl) sahip olsaydı (ki Vance Packard'ın ünlü anketlerine göre bu ek bir maliyete neden olmazdı) tüm gereksinimler, üretim büyümeden hatta azaltılarak karşılanabilirdi.

Eğer kullanım ürünlerine yönelik sanayii kolları, günümüzde daha az işe gereksiniyorsa, bunun nedeni, halkın gereksindiği kadar satın alamayacak durumda olması değil, bu sanayi dallarının otomatikleşmesidir. Ürünlerin kullanım değerini yükseltmekle, ömrünü artırmakla uğraşacaklarına, çok daha az zaman harcamakla yetinebilirler. Kısacası, İngiliz iktisatçısı Ezra Mishan'ın belirtmiş olduğu gibi, üretim, toplumsal olarak yararlı ve iktisadi olarak etkili olduğu düzeyi çoktan aşmıştır. Çoğu alanda (ulaşım, ilaç, gıda, ev eşyaları sanayileri, vb) ar-

zedilen ürün hacmi, tüketiciler için daha düşük bir fiyata gereksinimlerini daha iyi karşılamayı değil, tüketiciye azalma eğilimindeki bir doyum düzeyine göre *artan* harcamaları kabul ettirmeyi amaçlar. Tüketici hareketleriyle işçi hareketinin bir bölümünün şu ünlü gerçeği buradan kaynaklanır: Daha az çalışarak daha çok ve daha iyi üretilebilir; daha düşük bir üretimle tüm gereksinimler daha iyi karşılanabilir.

Kapitalizmin önüne geçilmez bir biçimde işin yok edilmesine yöneldiğini —ve bunun da kendi ölümüne yol açacağını— belirtirken Marx, (1857'de) «Makinaların yapabildiklerini insanların artık yapmayacağı zaman geldi» diyordu. 1932'de Jacques Duboin ve daha yakın bir zamanda da İtalya'daki «özerk» Marksistlerin yeniden ele aldıkları bu kuram nihayet gözlemlenebilir olgulara tekabül etmektedir. İşte bu yüzden zorunlu işin ortadan kaldırılması (ya da azaltılması) düşüncesi her zamankinden daha yıkıcıdır. Eğer herkes, görünüşte üretim sorunları değil de bir dağıtım —yani üretilen zenginliklerin adil paylaşımıyla, toplumsal olarak gerekli işin tüm nüfusa bölüştürülmesi— sorununun varolduğunun bilincine varsaydı, günümüz toplumsal sistemi ayakta durmakta ciddi güçlüklerle karşılaşırdı. Eğer herkes, gitgide daha az çalışarak daha iyi yaşamanın teknik olarak mümkün olduğunu ve «tam ücret»in artık yalnızca «tam iş» sunan kişilere özgü olmak zorunda olmadığını bilseydi, iş disiplininin, verimlilik ahlakının, çalışmada rekabet ideolojisinin hali ne olurdu?

Bugünkü düzenin ideolojik temelinin yıkılmaması için, bu tür şeylerin bilinmemesi çok daha iyidir. Bu yüzden insanlara, bunca çalışmak zorunda kalmayacağı değil «işin eksikliğini çekeceği» söylenir; gitgide daha çok boş zamanımız olacağı değil «daha az iş olanağı olacağı» belirtilir. Otomatikleşmenin vaatleri, birer tehdit olarak sunulacaktır; birlikte bir başka iktisadi akılcılık için mücadele edeceklerine, işçilerin varolan en-

der işler için kendi aralarında çekişmeleri sağlanacaktır. Gerçekten de işsizlik, yalnızca dünya buhranının bir sonucu değil, aynı zamanda işletmeler içinde itaat ve disiplini yeniden kurmak için bir silahtır.

Ama bu silahın, işsizlik belli bir eşiği aştığında, özellikle gençlerin gözünde iki yanının da keskin olduğu ortaya çıkar. Şu anda Fransa'da durum böyledir. İleride verdiğimiz bir Sofres anketine göre, yeni yetmelerin yüzde 62'si ve onsekizle yirmidört yaş arasındaki gençlerin yüzde 62'si bir gün işsizlikle karşılaşacaklarını düşünmektedirler. Toplumun onlara tam anlamıyla ihtiyacı yoktur; ne fabrikaların ne de çoğu zaman «meşgul edilme» ve işsizlik istatistiklerini düşürme amacıyla gençleri işe alan büroların bu gençlere ihtiyacı vardır. Almanya'da yüksek okul mezunlarının üçte biri, Fransa'da beşte biri, öğrenimlerini bitirdikten sonra bir yıl ya da daha fazla işsiz kalırlar. Eğitim dalı ne olursa olsun (şu anda II. 170 Alman mühendisi işsizdir) eğitim buhrandadır. Şimdiden sonra kesin olan tek şey, hiç kimsenin öğrenmiş olduğu meslekte kariyer yapmayacağıdır; söz konusu meslek, dönüşecek, basitleşecek, nitelik yitirecek ya da mikro-enformatik tarafından açıkça silinecektir. Hepimiz geleceğin kadro dışılarıyız.

Bu yüzden «verimlilik ahlakı»nın yıkılmasında şaşırtıcı bir şey yoktur. Patronların üçte ikisi bugünün işçilerinin «daha az disiplinli», «daha az titiz» olduğunu düşünüyorlar. Eğreti bir ngraşa dönüşen iş, ciddi bir sorun olmaktan çıkıyor. Birçok genç, işi toplumun yalnızca hiyerarşik yapılarını sürdürmek ve insanlardan o güne değin yapılan işin gerekliliğini yitirdiğini saklamak için kendilerine dayattığı, kırıcı bir disiplin olarak algılıyor.

Bu «bana ne kuşağı»na ilişkin, militanların anlattıkları, «Repères» dergisinin, Ekim sayısında «İşin Reddi» başlığı altında yayınladığı yazıda görülebilir: «Onlar, boykottur, her bi-

çimiyle karşı çıkmadır, içki alemidir, kafayı bulmadır, şef bir ihtar verdiğinde aldırmamaktır», ya da sadece evde oturmaktır. «Benim için», der Jean-Luc (Puegeot fabrikası) «işe gitmeme bir anlatım biçimidir'» Sonuçta yazıyı kaleme alanlar kendi kendilerine «reddetmenin, genel olarak 'gına geldi'nin, 'bana ne'ciliğin, uzun vadede toplumun değişimine katkıda bulunacak bir kitle hareketi oluşturup oluşturmadığını» ve hatta «zaten sallanan tüm kapitalist toplumu kemirme ve kazma gücüne sahip olup olmayacağını» düşünürler.

Gitgide daha eğreti ve daha anlamsız bir işin kişilerde yarattığı ilgisizlikle, işsizlik, sonunda kendisi de kurulu düzen için bir tehlikeye dönüşür. İşte o zaman, hangi siyasal renkten olurlarsa olsunlar bu düzenin yandaşlarının «yeni iş olanakları yaratılması»nı talep ettiklerini görürüz; bunu, söz konusu işlerin hizmet etikleri amaçlardan bağımsız olarak kendi içinde bir hedef olarak görürler: İster savaş silahları, aşırı lüks mallar, kullanıp atılacak ıvır-zıvır ya da dünyanın radyoaktif artıklarının yeniden kullanımı olsun, «iş olanağı yarattıktan» sonra, her şey uygundur.

Şimdi bu düzeyde yer alıyoruz: Resmi terminolojide, iş mal üretmez, üretim iş yaratır. Söz konusu olan üretmek için çalışmak değil, çalışmak için üretmektir. Hatta doğum yandaşları, bize ürünlerimize tüketici bulmamız için, çocuk yapmamızı önerirler. Bu mantığın sonunda savaş ekonomisi, hatta savaşın bizzat kendisi yer alır: Üretim kapasitesi tüketim kapasitesini aştığında, bugüne değin insanların ve makinaların tam istihdamını sağlamak için etkili tek yöntemler bunlardı.

Enformatikleşmiş toplum yandaşları, bununla birlikte, gelecek yıllarda «daha az vahşi» yöntemlerin «iş olanağı yaratacağını» söylerler. Bu yöntemler çoğunlukla, bu zamana değin insanların kendi hesaplarına ve zevklerine göre yaptıklarını, uzmanlaşmış ve ücretli kişilere yaptırmayı öngörür. Sağlık, gü-

zellik, cinsellik, bebek bakımı, çocuk eğitimi, vb.; bunların tümü kurallaştırılıp herkesin ve her şeyin huzuru ve uyumuyla yükümlü profesyonellere emanet edilebilir. Otomatikleşmenin, tam halka, kendi sorumluluğunu yüklenmesi için daha fazla olanak ve zaman verebileceği bir zaman da, yeni hizmet sektörünün profesyonelleri, insanlara, kendileri için ve kendiliklerinden hiçbir şey yapmamalarını öğütlerler. Bebekleri beslemek, yemek pişirmek, bedenine ilgi göstermek, jimnastik yapmak, bir yakını ölmüş yaşam arkadaşını avutmak, bir dostun sırlarına ortak olmak... tüm bu işler için bir uzman bulunabilir. Her insanı bir tek hizmet görevinin uzmanı, tüm diğer insanları da başka uzmanlarca sunulan hizmetlerin tüketicisi yapmakla, milyonlarca iş olanağı sağlamak ve o güne değin ticari mübadelelerin el atmadığı alanlar açmak mümkündür.

Bu yeni işler üretken olacaklar mıdır? Kuşkusuz hayır. Bunlar, insanların özerkliğini kısıtlar, yabancılaşmalarını ve bağımlılıklarını artırırlar. Tek işlevleri, bu zamana değin karşılıksız yapılan işleri paralı kılmak ve böylece artan para miktarlarının dolaşımını sağlamaktır. Bunlar insanın aklına, Bertrand de Jouvenel'in verdiği örneği getirirler: İki anne karşılıklı birbirlerinin çocuğuna bakar ve bunun için birbirlerinden para alırlar; ktisatçıların gözünde GSMH'ya iki maaş eklenir, oysa, hiçbir şey üretilmemiştir, *tam tersi*. İktisadımızın birçok bölümü bu tür mübadeleye dayanır ve bunu «iş olanakları yaratmak» için yapar, üstelik bize daha da fazlası vaad edilir: Herkes, başkalarına hizmet vermek için, ilgi çekici olmayan işleri bütün gün yapacak ve bunun karşılığında, başkalarının da kendisi için yaptığı aynı derecede sıkıcı işleri satın alacaktır.

Peki ya herkesin daha çok parası olacağına, kendi yaşamıyla, ait olduğu topluluk ve kent yaşamına ayıracak daha fazla zamanı olsaydı, herkes için daha iyi olmaz mıydı? Bu durumda, ilgimizi çekmeyen ya da ağırımıza giden daha az iş yapar,

buna karşın bizi harekete geçiren, kendimizi ifade edebileceğimiz ve gelişmemize yardım eden daha çok etkinlikte bulunabilirdik. Marx'ın, «zenginliğin gerçek ölçütü»nün, herkesin özgürce seçeceği etkinliklere zaman ayırmasıyla, ayırdedilebileceği komünist topluma ilişkin sözünü ettiği şu çok çeşitli becerilere sahip «zengin kişilikler» olabilirdik.

Eğlenceye ayrılan ya da emeklilikte karşılaşılan boş zaman değil, başka türlü etkin bir yaşam için kurtarılmış zaman. İşsizlik değil, İvan İllich'in deyimiyle «yaratıcı işsizlik». Bu konuyla ilgili olarak, insanın para kazanmak için otomatik olarak yaptığı anonim işle, önemli bulduğu bir amaca varmak için kendini verdiği bir iş arasındaki «yeni zaman bölüşümü» olanaklarına ilişkin şeyler Guy Aznar'ın *Boş Zamana Hayır, Emekliliğe Hayır»* kitabında okunabilir[2]. Guy Aznar, «neden, insanların kolayca yarım gün ya da günün dörtte üçü çalışabilecekleri yumuşak sistemler» ya da «iki günde bir, iki haftada bir, üç ayda iki ay» çalışma olanağı olmasın diye düşünür? Yeterli para kazanılamadığından mı uygulanamaz bu sistemler? Tabii ki «yeni zaman dağılımı» Fransız işçi ücretlerinin Hollanda, Belçika ve Almanya'yla aralarındaki yüzde 40'lık farkı kapatmasını ve toplumun yüzde beşini oluşturan zenginler ulusal gelirin yüzde 25'ini paylaşırken, nüfusun yarısının yalnızca yüzde 20 pay almasına son verilmesini gerektirir.

Bize, Almanya ya da İsveç'tekilerle aynı ücretleri alsalar da, işçilerin daha az çalışmaktansa daha çok kazanmayı yeğleyecekleri söylenebilir. Deneyler bunun tersine gösterir. Gelişmiş ülkelerde, üretimin yüzde 20'si ile 30'u tam gün çalışmayan işçilerce sağlanır ve 1969'dan bu yana Renault-Billancourt işçilerinin talepleri arasında, çalışma süresinin azaltılması ilk sırada gelir.

O zaman da, tam gün olmayan bir işin «gerçek bir meslek»le, bir mesleki kariyer ya da iş kültürüyle bağdaşmayacağı

söylenebilir. Bu konuda da deneyler tersini kanıtlamıştır: Günümüzde iş kültürüne ters düşen, tam da bütün gün tekdüze ve hatta budalaca bir işi yapma zorunluluğudur. Meslekler «bilimsel iş düzenlemesi», ile ortadan kaldırılmıştır ve geriye kalan nitelik gerektiren ve akıllıca işler de büyük ölçüde otomatikleşme sonucu yokolacaktır. İşlerin en azından yüzde 70'i onları yapan kişilere hiçbir şey öğretmez ve bu işleri yapmazdan önce öğrenmiş oldukları birazcık şeyi de unutturur.

Aznar'ın savı (tıpkı, önceleri George Friedmann'ın olduğu gibi), bir yandan tekdüze işlerin nöbetleşe yapılması, öte yandan da insanların kendini vererek yaptıkları etkinliklere yönelmesinin artışıyla, kişilerin kurtuluşu ve gelişmesi daha kolaylaşacaktır. Söz konusu olan birinci tür işleri (tekdüze olanları) ortadan kaldırıp, diğerlerine yüklenmek değil, bunların zamanımızın yalnızca küçük bir bölümünü almasını sağlamaktır. Çünkü hiç kimse günde sekiz ve hatta dört saat yaratıcı olamaz. Çeşitli işleri sırayla yapmak, yaşamın kendisinin soluk almasına uygun düşer.

Fabrikada yapıldığında bunu aydan aya sürekli yapan insanlar için dayanılmaz biçimde tekdüze ve sersemleştirici bir işe dönüşen, ürünleri, eğer büyük blok apartmanlarda, mahallelerde, semtlerde halkın atölyelerde kendisinin monte etmesi, onarabilmesi, hatta üretebilmesi mümkün olsaydı, yarım gün çalışan insanların sayısı daha şimdiden çok daha yüksek olurdu. Eğer apartman ya da mahallelerimizde, iyi donatılmış ve her zaman açık atölyeler olsaydı, her gün kullandığımız eşyaların montajı ya da bakımı için birkaç saat geçirebilir, örneğin biçilmiş giysileri dikmek için ya da mobilyalarımızı monte etmek, değiştirmek için biraz zaman ayırabilirdik. Adret grubunun ilginç düşüncelerle dolu *Günde İki Saat Çalışmak*[3] adlı kitabında dendiği gibi «Böylece bizi çevreleyen eşyalar üzerinde yeniden denetim gücüne sahip olurduk», ya da Guy Aznar'ın da belirttiği

gibi, başkalarının yaptığı bir evin parasını, ücretli işimiz aracılığıyla kazanmaya çalışacağımıza, kendi evimizi prefabrike modüller sayesinde kendimiz yapmakla pek çok zamanı tasarruf ederiz.

Dahası: Akıllı makinalar, mikroprosessörler, günümüzde küçük atölyelerin en az büyük fabrikalar kadar etkin ve onun karşılamak zorunda kaldığı ulaşım, denetim ve yönetim masrafları olmaksızın üretim yapmasını olanaklı kılmaktadır. Üretim tüketimle yakınlaştırılabilir, merkezileştirmenin yol açtığı savrukluk ve kayıplar azaltılabilir.

Marx'ın düşlediği, çokyönlü üretici, böylece, mikro-elektronik sayesinde, gerçek bir olanak haline gelir. Ticari mübadeleler ve devlet, çok çeşitli etkinliklerin sırayla yapılması, işbirliği ve özyardımla ortadan kalkabilir, otoriter planlama ve bölüştürmeyle değil. «Toplumların ilerlemesinin yolu, iktidarların kişilerin özerkliğinin karşısında gerilemesinden de geçer... Yüzyılımızın sonuna değin, içinde çalışanların giderek büyüyen bir bölümünün yılda yalnızca altı ay çalıştıkları şirketlere sahip olmak gerekecektir.»

Bu bir ütopya mıdır? Hayır: Planlama genel müdürü Michel Albert'in bir tahminidir[4]. Bu, mümkün olan bir gelecektir. Bilinmesi gereken yalnızca mümkün olanın nasıl gerçeğe dönüşeceğidir. Her zaman olduğu gibi, burada da sorun çıkaran amacın kendisi değil de geçiştir. Bu geçiş, her şeyden önce, işçi hareketinin, teknik ilerlemenin meyvalarının niteliği ve bölüşümü konusunda her düzeyde tartışmaya gitme gücüne bağlıdır: Tüm Ortak Pazar ülkeleri düzeyinde yıllık çalışma süresinin azaltılması birinci koşuldur.

Dört bir yandan öne sürülen başka önlemler de vardır: Gelirlerin eşitlenmesi, her yurttaşa, herhangi bir işten bağımsız olarak bir «asgari yaşam düzeyi» karşılığının («yaşam ödeneği» ya da «negatif vergi» yoluyla) sağlanması; eğitim sistemi-

nin diplomalı-işsizler yetiştirme yönünde değil de geniş bir etkinlik yelpazesine gücü yeten özerk kişiler yetiştirilmesi yönünde yeniden oluşturulması; semt atölyeleri, mahalle kooperatifleri, yardımlaşma şebekeleri yoluyla özüretim kesiminin geliştirilmesi, vb. bu önlemlerden bazılarıdır.

Bir başka deyişle, geçiş, aynı anda hem sivil toplum (dernekler, yardımlaşma kurumları, aileler, kooperatifler) hem örgütlenmiş işçi hareketi hem siyasal güçler hem de devlet düzeyinde yürütülecek bilinçli bir eylem gerektirir. Ve tehlikelerden biri de, kişilerin, kendilerinde ve çevrelerinde, serbest zamanlarından yararlanmalarını sağlayacak kültürel kaynakları bulamamalarıdır. Bundan dolayı, özüretimle kamu hizmeti arasında yer alan ve herkesin ister temel işleri, ister kendisi için serbest zamanında yapacağı bir uğraş gibi seçebileceği iki yönlü etkinlikler öngörmek gerekecektir.

Basel'deki Prognos Enstitüsünün Baden-Württemberg hükümetine yönelik yaptığı önerilerden biri bu tanıma uygun düşer: Bu, enerji kaybıyla mücadeledir. Daha iyi bir tecrit sayesinde, konut, büro ve fabrikaların ısı tüketimi yarı yarıya indirilebilir. Almanya için yapılan hesaplar Fransa'ya uygulanacak olursa, gerekli yatırım yirmi yıl için 600 milyarlık olacaktır; bu yaklaşık 350.000 yeni tam gün iş olanağı doğuracaktır. Tüketiciler fuel-oil'ün bugünkü fiyatı üzerinden yaklaşık 400 milyar tasarruf edecek, toplum ise kendi açısından 350 000 işsizin toplumsal bedelini tasarruf edecektir ki bu yaklaşık 280 milyara ulaşır.

Aynı düşünce doğrultusunda, hem sık kullanılan mekanik donatım araçlarının hem de eski mahalle ve apartmanların onarımına ilişkin etkinliklerin geliştirilmesi de önerilmiştir.

Bu türden yeni yönelimlere engel olan nedir? Yönelimin, kapitalizmin en derin etkinliğine dokunmasıdır. Bu durumda, satmak için değil tüketmek için yani daha az satmak için yatı-

rım yapılacaktır; bu yönelim, büyük ticari üretimi artıracağına azaltma sonucunu doğuracaktır; sermayenin yerine insan emeğini, mübadele değeri yerine kullanım değerini koyacaktır. Gitgide artan sayıda mekanı kapitalist birikim mantığından kurtaracaktır. İşte bu yüzden serbest zaman toplumu, temelinde antikapitalist bir projenin, —klasik solun bir bölümü bunu farketmekte gecikmiş olsa da— solcu bir projenin uzantısıdır.

2 b. Çalışmadan yaşamak* mı ?

Neden çalışmalı? Çalışmak, bir gereksinim midir? Yoksa yalnızca yaşamımızı kazanmak için bir araç mıdır? Ya da, çoğu zaman olduğu gibi ne denli eksik olursa olsun, topluma katılmanın, başkalarıyla ilişkiye girmenin tecrit olmak ve gereksizlik duygusundan kurtulmanın tek yolu mudur? Yoksa bunların tümü müdür?

İşsizlikten, çalışmayı sevdiğimiz için mi korkuyoruz, yoksa, yalnızca, bizi, yapmak zorunda olduğumuzda lanetlediğimiz işten daha da beter bir bağımlılığa zorladığından mı? Peki, çalışmadan yaşayabileceğimizi varsayalım; neyi tercih ederdik: Yine de çalışmayı mı, yoksa uğraşlarımız ve zamanımızı bambaşka bir biçimde yönlendirmeyi mi?

Aşağıdaki koca bir kamoyu yoklaması örnekleri bu sorulara yaklaşmaya ve yeniden biçimlendirme yöntemiyle bu soruların, alışılagelmiş dışı niteliklerinden dolayı yaratabilecekleri savunma tepkilerini devre dışı bırakmaya çalışıyor. Çünkü insan yaşamının en büyük bölümünü, hiçbir zevk almaksızın çalışmakla geçirdiğinde, bunun bir anlamı olup olmadığını, bir işe yarayıp yaramadığını sormamak daha uygun olabilir. Fedakarlık-çalışma, kanıtlama-çalışma, uyuşturucu-çalışma, aklamaçalışma, lanetlenme-çalışma, ızdırap-çalışma, sıkıntı-çalışma, bütün bunlar birbirine karışır. Binlerce yıldan beri «ekmeğini al-

---

* **Le Nouvel Observateur**'ün 4.12.1978 tarihli sayısında çıkmıştır.

nının teriyle kazanacaksın» yazılıdır. Bu gerekliliği sorgulamak dine aykırı düşer.

İşte bu yüzden, kendilerine yaşı uygun olan herkesin çalışmak *zorunda* olması gerekip gerekmediği sorusuna Fransızlar, yüzde 75 gibi etkileyici bir çoğunlukla «evet» yanıtını veriyorlar. Böylece, farkına varmadan, kadınların, altmış yaşın üstündekilerin, onsekiz hatta onaltı yaşına gelmiş gençlerin de çalışmasını onaylıyorlar, oysa, bunlar, kendilerine başka biçimde sorulduğunda Fransızların hiç de istemedikleri şeyler.

Herkes için zorunlu çalışma ilkesi, yaşlıların (yüzde 89), bağımsız çalışanların (yüzde 86) ve eğitim düzeyi en düşük olanların (yüzde 88) özellikle güçlü biçimde savundukları bir ilke. Bunların gerekçeleri kuşkusuz aynı değil, Bağımsız çalışanlar, işlerinden gerçek bir zevk alıyor ve yaşam sağlığının kaynağını buluyorlar. Buna karşılık eğitim düzeyi en düşük olanlar, ki bunlar genelde en yoksul kişiler, herhalde, çalışmadan yaşamanın, başkalarının çalışmasından yararlanarak yaşamak olduğunu düşünüyorlar ki bu da kendi öz acılarını artırıyor. Yaşlılara gelince, onlar da zorunlu etkinsizliklerini çalışmaktan da beter bir talihsizlik olarak yaşıyorlar, ki bunu ileride de göreceğiz.

Buna karşılık eğitim düzeyi yüksek olanlar ve gençlerde, zorunlu çalışma ilkesine güçlü biçimde karşı çıkılıyor: Gençlerin yüzde 47'si, hatta yüksek öğrenim görmüş olanlarının yüzde 54'ü bu ilkeyi reddediyor (Tablo 1.).

Ama sürprizlerimiz henüz bitmedi. Fransızlara, kişisel olarak, çalışmak zorunda olmaksızın yaşamak isteyip istemedikleri sorulduğunda, ilkeleri değişiyor; her şey, zorunlu çalışma, özellikle başkaları için gerekliymiş duygusunu veriyor. Yetişkinlerin yüzde 43'ü, işçilerin yüzde 44'ü, gençlerin yüzde 51'i ve komünist partisine oy veren seçmenlerin yüzde 55'i zorunlu çalışmaktan pekala vazgeçebileceklerini ortaya koyuyorlar.

TABLO 1

Yaşı uygun olan her Fransızın çalışmak zorunda olması gerektiğini düşünüyor musunuz?

	Evet	Hayır
Toplam 100	%	%
Toplam	75	24
Yaş		
18-24	52	47
25-34	67	32
35-49	81	17
50-64	79	20
65 ve üzeri	89	10
Meslek		
Çiftçi, tarım işçisi	88	12
Esnaf, küçük sanatkar	76	22
Yüksek dereceli memur, büyük tüccar	48	50
Orta dereceli memur, küçük memur	60	39
İşçi	84	14
Çalışmayan, emekli	81	18
İş sektörü		
Kamu sektöründe	63	36
Özel sektörde	68	30
Kendi işinde çalışan	86	13
Eğitim düzeyi		
İlkokul	88	11
Orta-lise	72	26
Teknik, ticari eğitim	66	33
Yüksek	46	54

Üzerinde durulması gereken bir olgu da şu: Çalışmak zorunda olmayacakları bir yaşamı tercih, özel sektör memurlarında yüksekse de (yüzde 47), etkinsizlik ve yalnızlıktan bezdikleri anlaşılan 65 yaşın üzerindekilerde yüzde 30'a düşüyor. Kendi hesabına çalışanlarda, işin zorunlu olmayacağı bir yaşamın tercihi yüzde 29'a iniyor ve tarım işçileri dışında, çiftçilerde neredeyse yokoluyor (Tablo 2).

Kısadan hisse : İnsanlar, her işin gerektirdiği disiplini, ancak mesleğini seçme ve yaptığını bilme koşuluyla kabulleniyorlar. Reddedilen, hiyerarşisi ve zorunlu saatleriyle size dayatılan çalışma.

Nitekim bunu bir başka kamuoyu yoklaması sorusuna verilen yanıtlar da doğruluyor[1]. Gençlerin yüzde 69'u, yüksek öğrenimlilerin yüzde 74'ü ve lise mezunlarının yüzde 63'ü bir işin ilginçliğine, getirdiği ücretten daha fazla önem veriyorlar. Bu tercih, doğal olarak, gelir düzeyi düştükçe azalıyor: İşçilerin yalnızca üçte biri (ki bu bile küçümsenemeyecek bir oran) bu tercihe yöneliyorlar.

Ama, en çarpıcı olan, gençlerin bu sorunun anlamı üzerinde hiç tereddüt etmemeleri, içlerinden yalnızca yüzde 1'i «bilmiyorum» yanıtını veriyor. Böylece, zorunlu çalışmaya en çok karşı çıkanlar bile, yine en kararlı biçimde kendilerini ilgilendiren bir iş istiyorlar.

İnsanların işe karşı tutumu, görüldüğü gibi, bu işin dayatılması ya da özgürce seçilmesine zorla yaptırılmasına ya da yasaklanmasına bağlı olarak tamamen değişiyor. Gençler büyük bir çoğunlukla, enerjilerinin en geniş bölümünü verecekleri «ilginç» bir iş dileyerek çalışma yaşamına yaklaşıyorlar. Para temel değil. Ama, giderek, düş kırıklığına uğradıkça bu dilek geriliyor. Artık insanlardan, her şeyden önce, hatta yalnızca «para» getirmeleri isteniyor, çünkü 24 yaşın üzerinde artık «ailesini geçindirmek» de söz konusu oluyor. İşin aynı

TABLO 2

Çalışmak zorunda olmadan yaşamak ister miydiniz?

	Evet	Hayır
Toplam 100	%	%
Toplam	43	57
Cinsiyet		
Erkek	35	65
Kadın	50	50
Yaş		
18-24	51	49
25-34	47	53
35-49	44	56
50-64	43	57
65 ve üzeri	30	70
Meslek		
Çiftçi, tarım işçisi	22	78
Esnaf, küçük sanatkar	38	62
Yüksek dereceli memur, büyük tüccar	45	55
Orta dereceli memur, memur	46	54
İşçi	44	56
Çalışmayan, emekli	44	56
Sektörü		
Kamu sektöründe çalışanlar	42	58
Özel sektörde çalışanlar	47	53
Serbest meslek sahipleri	29	71

TABLO 3

Eğer haftalık çalışma süresi 30 saatin altına indirilseydi, serbest zamanınızda ne yapardınız?

	Kitap okumak, tiyatro, vb. gitmek	Şehrin yönetimine katılmak	Dostlarla görüşmek, daha çok dost gezmesine gitmek, konuk ağırlamak	Dışardan daha az şey alıp, kendisi daha çok şey üretmek	Aile yaşamı	Başka pratik işler öğrenmek, marangozluk, dikiş gibi	Fikri yok
Toplam	32	25	22	39	53	32	7
Erkek	29	29	26	35	50	28	9
Kadın	34	20	18	42	57	36	5
Yaş							
18-24	37	20	31	40	49	43	3
25-34	38	26	24	39	61	41	4
35-49	35	31	17	43	54	33	4
40-64	29	26	22	40	54	25	7
65 ve üzeri	20	16	18	30	46	19	17
Meslek							
Çiftçi, tarım işçisi	17	20	14	42	52	23	12
Esnaf, küçük sanatkar	22	31	24	33	56	33	11
Yüksek dereceli memur, büyük tüccar	52	45	32	26	42	35	5
Orta dereceli memur, memur	49	33	27	42	52	36	3
İşçi	21	23	19	45	55	41	2

Eğitim düzeyi							
İlkokul	20	18	19	39	54	27	9
Orta-lise	42	24	22	37	59	37	5
Teknik, ticari eğitim	38	31	21	45	58	39	3
Yüksek eğitim	52	39	33	29	41	36	5
Sendikalılaşma							
Sendikalı	42	43	18	32	57	34	4
Sendikalı değil	32	24	26	44	50	36	5
Siyasi parti tercihi							
Komünist Parti	35	36	21	43	56	30	2
Sosyalist Parti	32	20	23	43	53	35	6
UDF (liberal sağ)	35	31	24	35	56	30	7
RPR (geleneksel sağ)	33	22	23	38	57	36	4
Fikri yok	22	18	18	34	53	27	13

* Ankete katılanlar birden fazla yanıt verebildiklerinden toplam 100'ün üstündedir.

zamanda zevk verici olması düşüncesi siliniyor: Sorulan soru, olgunluk yaşma varmış Fransızların yüzde 16'sı için hiçbir anlam taşımıyor.

Dolayısıyla bu, işin ne *olabileceğinin* ölçülmesi; işin gerçekte aldığı biçime karşı soğumayı dile getiriyor. İki talihsizlikle karşı karşıyayız ve bunlardan hangisinin daha kötü olduğuna karar vermek olanaksız: Çalışmadan yaşamak zorunda kalmak, ya da yaşamamızı engelleyen bir iş yapmak zorunda kalmak.

İş ile yaşamı bağdaştırmak mümkün değil midir? Otomatikleşme, bilgi-işlem buna hizmet edemezler mi? Bir işsizlik toplumunun ötesinde, işin daha iyi bölüştürüldüğü ve böylece herkesin daha çok serbest zamana kavuştuğu farklı bir toplum düşünmemize yardım edemezler mi? Zorunlu çalışma

toplumunun ötesinde, gönüllü çalışma, serbest etkinlik toplumunun ortaya çıkmasını sağlamazlar mı?

Bu konular, görünüşe göre, elli yaşın altındaki Fransızlarda güçlü bir yankı yapıyor. Bunlardan yalnızca yüzde 3'ü ile 4'ü, haftada otuz saatten az çalıştıkları takdirde yaşamlarının ve serbest etkinliklerinin nasıl olacağını bilmiyor. Yaşları, cinsiyetleri, siyasal eğilimleri, meslekleri (çalışma saatleri zaten daha uygun olan öğretmenler dışında) ne olursa olsun herkes aile yaşamlarınaa yrıcalık tanıyacaklarını söylüyorlar. Bu öngörülebilir bir olguydu. Bu tercih, kolayca anlaşılabilir biçimde, yirmi beş ile otuz beş yaş arasındakilerde özellikle belirgin: İnsanlar genellikle bu yaşlarda bir çift oluşturur ve çocuklarına daha fazla zaman ayırmak isterler.

Çarpıcı ve beklenmedik öğe ise, hazır olarak satın alacakları yerde bazı şeyleri kendi üretmek isteyen Fransızların sayısı: Yetişkinlerin yüzde 39'u, kadınların yüzde 42'si, işçilerin yüzde 45'i bu tercihi dile getiriyor. Ve Fransızların yüzde 25'i, komünist partisine oy veren seçmenlerin yüzde 36'sı, eğitimleri daha yüksek olanların yüzde 39'u ve sendikalı olanların yüzde 43'ü, şehirlerinin yönetimine katılma arzularını dile getiriyorlar.

Bir değer yargısı içeren soruların hemen hemen tümünde, iki ayrı Fransa karşı karşıya geliyor: Bir yanda, gençlerin, kadınların, sendikalıların, eğitim düzeyi yüksek olanların ya da işlerinde sorumlu bir düzeyde olanların çoğunluğu; öte yanda, sendikalı olmayanların, elli yaşını aşmışların, az nitelikli ücretli ya da ücretsiz çalışanların çoğunluğu yer alıyor.

Bu iki farklı Fransa arasındaki sınır, sağ ile sol arasındaki sınır ile pek seyrek çakışıyor. Tersine, partiler ve toplumsal sınıfları bölüyor ve sol seçmenler sağdakilere oranla daha bölünmüş bir görüntü sunuyorlar.

Bu bölünmüşlükten, soruların kötü sorulduğu ya da ger-

çek bir önem taşımadığı sonucu çıkarılabilir. Ama bu tam da kaçınılması gereken bir hata olur. Gerçekte kabul edilmesi gereken, kültürel bir buhranın varlığı, sınıflar arasındaki eski sınırları aşan ama her zaman kendilerine uygun düşen siyasal anlatımı bulamayan yeni bir duyarlılığın ve yeni değerlerin su üstüne çıkmasıdır.

3. Bilgi işlem: hangi toplum?*

Yaklaşık on yıl sonra, hiçbir şey eskisi gibi olmayacak. «Daha iyiyi, ya da daha kötüyü getirme gücüne sahip» tamamen değişik bir toplum kendine yer bulmakta. Gözlerimiz, süregiden alt-üst olmanın göstergelerini henüz tam seçemiyor ama beyinlerimiz şimdiden dolup taştı ve şaşkınlığın damgasını taşımakta: İktisadi hesaplar, siyasi programlar, toplumsal öğretiler, alışılmış karar ölçütleri, zihinsel sınırlarımızı belirleyen her şey «gitgide ellerinin altından kaçan bir dünyayı tanımlama konusunda etkisiz kalıyor. Belirsizlik meydana okuyor. Artık iyi tahminler yok, yalnızca iyi sorular var».

Filozoflar ya da toplumbilimciler tarafından kullanıldığı sürece, bu ifade biçimi yüksek idare ya da siyaset çevrelerinde yalnızca rahatsızlık yaratıyordu. Ama şimdi, bu teşhis, bazı «kıyamet öncesi korkuları»na kapılmış «tuhaf düşünceli kimseler»den değil son derece resmi olan «Toplumun Bilgi işlemlendirilmesine İlişkin Rapor[1]»dan çıkıyor. Bu raporu ise Vergi Genel Müfettişliği adına Simon Nora ve Alein Mianc, talebi üzerine cumhurbaşkanı için hazırlamışlardır.

Ölçmeye çalıştıkları dönüşümde üç etken rolo ynar: İk-

---

* Simon Nora/Alain Minc'in **L'Informatisation dela Societé** (Paris, 1978) adlı kitabı üzerine notlar. **Le Nouvel Observateur**'ün 22 Mayıs 1978 tarihli sayısında yayınlanmıştır.

tisadi buhran enerjinin kıtlaşması ve belki buhranı atlatmamızı sağlayacak olan ama başlangıçta onu daha da güçlendiren teknik devrim: Mikroprosessörlerin devrimi. Nora-Minc raporunda ele alınmış birkaç olgu bu konuda bir fikir veriyor.

Yirmibeş yıl önce koca bir odayı dolduran bir bilgisayar, bugün küçük parmağınızın tırnağının yarısı büyüklüğünde. Onbeş yıl kadar önce bir mikroprosessörün hesaplama gücünün fiyatı 150 bin Fransız Frangıydı. Şimdi 3500 Franktan az «Aynı gücü sağlayan bir devre birimi, on yıl önce 350 Frank değerindeyken, şimdi 1 santim. Eğer fiyatı aynı çizgiyi izlemiş olsaydı, en lüks Rolls Royce'un aynı hesapla bugün 1 Fransız Frangına gelmesi gerekirdi[2].»

Böylece, eskiden büyük kamu idarelerine ya da en zengin firmalara yönelik olan güçler ve hesaplama hızı, şimdi küçük şirketlere, hatta özel kişilere bile açık. «Şimdiden sonra her memur, kısa bir eğitim döneminden sonra küçük bir bilgisayar, ya da 'akıllı bir bilgiişlem merkezi' kullanabilecektir». Ve her özel kişi, basit bir başvuruyla televizyon ekranında, hemen hemen sonsuz bilgiye sahip olabilecektir.

Pekçok yazar bu tele-bilgiişlem, ya da tele-işlem olanakları arasından, Nora-Minc raporunu tamamlayıcı nitelikte —temel bilgiler içeren kitabın yazarı[3] Jacques Attali dışında— işin yalnızca «oyuncak» yanına ilgi gösterdiler. Bu yönün çok çarpıcı olduğu bir gerçektir.

Bilgi aktarımı, tıpkı uzun mesafeden iletişim gibi, önümüzdeki on yıl içinde televizyon aracılığıyla yapılacaktır. Gazetemiz küçük ekrana yazılacaktır, mektuplarımız da.

Kitap da dahil olmak üzere, basılı malzemeler yokolmaya yüz tutacaklardır. Kütüphaneler yok olacak, yerlerini, abonelerin isteği üzerine (kim abone olmayacaktır ki?) televizyon ekranında önce talepte bulunan kişiyi ilgilendirebilecek yapıt-

ların listesini, sonra aranan bilginin ya da bilgiler bütününün yer aldığı bölümleri, sayfaları, paragrafları sunacak veri bankaları alacaktır.

«Elektronik yazışma, telegörüntülü mesaj hizmeti, veri bankalarına katılma, evde gazete, video, konferanslar» kısaca teleişlem, öğrenim sistemini aynı zamanda tıbbı ve genel olarak tüm kültürü alt-üst edecektir: Bilgisayarlarla konuşmak, onlara danışmak, aynı zamanda da onlara bilgi vermek için yeni tür bir dil, bir makina-dili kendini kabul ettirecek, bizi bu düşünme ve başkalarıyla iletişime geçme biçimine şartlandıracaktır. «Kodlayıcı ve özetleyici» olan bu dil, sınıflandırıcı ve parçalanmış bir kültüre uygun ortam hazırlayacaktır. Kültürlü sınıflar, başlangıçta bu duruma en fazla direnenler olacak ama yeni dili kendilerine mal etmede ve yararlanmada en tez davranan da onlar olacaktır.

Bir başka yandan, teleişlem, bazı uzmanlık bilgilerini sıradanlaştıracak ve uzmanların, özellikle tıp dalında, değerini düşürecektir. Bir pratisyen doktor, veri bankası aracılığıyla, örneğin bir elektrokardiyogramın yorumunu alabilecek ve kendisi de gündelik tıbbi bakımlar konusunda yerine yardımcılarını hatta özteşhis ve öztedavi makinalarını çalıştırabilecektir. «Geleneksel yapılarının sorgulandığı bir dönemde tüm toplumsal tedirginlik tıbba doğru kayacaktır.»

Aynı biçimde, okuldaki öğretimin niteliği, yapısı ve değerleri, özöğretim makinaları tarafından alt-üst edilecektir: Program, sınav, disiplin kavramları, hatta öğretmenlerin görevi bu «Kopernik usulü pedogoji devrimi» dolayısıyla bunalıma girecektir.

Bunun sonucu bir kültür «demokratikleşmesine» mi yoksa tersine şimdikinden farklı da olsa, daha güçlü bir hiyerarşik şekillenmeye mi tanık olacağız? Nora-Minc raporu soruyu açık bırakır, ama Jacques Attali'nin, *Yeni Fransız Ekonomisi*'n-

de getirdiği yanıta da ters düşmez: Özöğretim ve özteşhis makinaları, kapitalist toplumda, «özgözetim toplumu»nu yerleştirme işlevi görecektir. Bu toplumda, herkes, kendisinin kurallara uygunluğunu denetleme ve kendisinde kuralların dışına çıkan her şeyi yok etme araçlarına sahip olacaktır.

Teleişlem kültür ve kültüre dayalı mesleklerdeki buhrana paralel olarak değişimlerin hızından dolayı şu an bile işi başından aşkın olan devletin çalkantıları koordone edip denetleyememesi yüzünden idare düzeyinde daha da tehlikeli karışıklıklar yaratacaktır. Nora-Minc raporuna göre, banka sektöründe bazı işlerin ortadan kaldırılması on yıl içinde çalışan personelin yüzde 30'unu etkileyecektir.

Öte yandan, telekopya ve telebaskının, daha sonra da evde gazetelerin etkisiyle (otomatikleşmiş) teleiletişimler, çalışanların kaçınılmaz olarak azaltılacağı posta servisinin yerini alacaktır.

«800 bin sekreterin oluşturduğu bu dev sektörde», ya da iki milyon büro görevlisi düzeyinde de «kuşkusuz kitlesel» kısıtlamalara gidilecektir. Mikroprosessörlerle yazı makinalarının bir araya getirilmesi, gerçekten de resmi yazışmanın yarı-otomatik yazımına olanak vermektedir: Hafızalı iki yazı yazı makinası on sekreterin ve bir çizim makinası, yirmibeş endüstri desinatörünün işini görebilir.

Hizmet sektöründe olduğu gibi, sanayi sektöründe de, iş sayısı giderek azalacak ve nitelikli işler diğerlerine oranla daha da hızla düşecektir. Nora-Minc raporu, Jacques Attali'nin yapıtında uzun uzun değindiği bu konuları ele almaz. Attali örneğin şöyle der (sayfa 151): «Sanayi etkinliği bir gösteriye dönüşür: Bu durumda kendisi de gözetlenen bir işçi, özgözetim aletlerinin üretimini gözetler. Önemli bir nitelik gerektirmekle birlikte bu niteliğin kullanımına pek az fırsat

veren böylesi görevler müthiş bir engellenmenin koşullarını oluştururlar.»

Otomatikleşmeye karşı çıkma ya da yavaşlatma iddiası boştur ve yıkıma yol açar. Bunun yerine söz konusu olan, süregiden dönüşümü denetleme ve yönlendirmeye başlamak için otomatikleşmeden yararlanmadır. Fransa'da, henüz buna ulaşmaktan çok uzağız. Nora-Minc raporu, genel bir proje ve görüş olmadığından, devletin idari servislerinin bilgiişlemlendirilmesinin uyumsuzluk içinde ve söz konusu idarelerin olanakları ve zevkine göre yapıldığını belirtiyor. Böylece hastaneler, Sosyal Sigortalar'ınkinden bağımsız bir fatura kesme servisi geliştirdi. Sosyal Sigortalar ise birbirinden ayrı ve bölümlere ayrılmış üç bilgiişlem servisine sahiptir. Bu sistemler arasında hiçbir iletişim olanağı yoktur ve Sosyal Sigortaların üç dalının her biri «diğer dalların bilgisayarlarının ürettiği verileri, elde kopye etmek» zorundadır.

Böylece, özerkliklerine düşkün genel vergi müdürlüğü ile Emlak müdürlüğü, emlaka ilişkin ayrı bir veri bankası kurmaktadır ki bu birkaç on yıl boyunca toprağın tek merkezden idare edilmesine engel olacaktır.

«Zorlayıcı Servisler»e gelince: Maliye, Ordu, Polis, bunlar şebekelerini donatma ve birbiriyle ilişkiye sokmak için gerekli yöntemleri bulmaktadırlar ve her zaman bulacaktırlar da. Buna karşılık, «kamuya dönük servisler: Eğitim, Sağlık, Adalet, Yerel Yönetimler», gerekli olanaklara sahip olmadıklarından «verdikleri hizmetin kalitesinin gitgide düştüğünü görmektedirler.» Bütçe olanaklarındaki eşitsizlik, merkezi ve hiyerarşik idarelerin dolayısıyla devletin merkezi gücünün güçlendirilmesinin yararınadır. «Bilgiişlemin toplumun işlemesi üzerindeki etkileri tehlikeli olabilir.»

Bu etkiler, Fransa gibi bir ülkede, devletin toplum üstündeki egemenliğini güçlendirmek için bilgiişlemden yararlan-

masıyla birlikte, gerçek hedefleri kavrayamaması yüzünden egemenliğinin araçlarını yitirme riski söz konusu olduğundan daha da tehlikeli olabilirler. Şimdi bile, *Fransa*'ya ilişkin iktisadi ya da ticari veriler arayan kurum ya da şirket bu verileri bir Amerikan «veri bankası»ndan, Paris'teki INSEE'den (Fransız Ulusal İstatistik Kurumu) alabileceğinden daha çabuk elde etmektedir. Amerikan veri bankalarının, uyumlu, kesin, şekillenmiş, dolaysız kullanılabilecek bilgi stokları, bir Avrupalı kullanımcı için bile, kalite açısından Avrupa'da tüm bulabileceklerini aşmaktadır.

Bu Amerikan üstünlüğü, önümüzdeki yıllarda teleiletişim uydularının ortaya atılmasıyla daha da vurgulanacaktır. Bu uyduların «en basiti, saniyede birkaç milyon sinyal, yani koca bir telefon şebekesini, dört ya da beş televizyon kanalını ya da en ağır bilgiişlem kütüğünün aktarımını sağlayacak kadar çok sinyal yollayacaktır». Etki alanları açısından sıkı sıkıya sınırlı olan yerküre aktarım şebekelerinden farklı olarak uydular «ülkeleri de kıtaları da aynı hızla bilgi yağmuruna tutabilecek», «diğer aktarım yöntemlerini gereksiz kılabilecek» ve gerçek «yüce aletler» olarak, devletin bugüne değin egemenliğinin temeli diye değerlendirdiği teleiletişim tekelini yokedebilecektir.

Çokyönlü uydular, özellikle de IBM'in piyasaya sürecekleri, en önemsiz kullanımcılara bile Amerikan veri bankaları ve bilgi-sayarlarıyla ilişkiye geçme olanağı verecektir. Birçok Fransız firması ve kurumu, ki bunlar hiç de önemsiz olmayan kuruluşlardır, «muhasebe ve maliyelerine ilişkin bilgilerinin bir bölümünü ABD'ye aktarmaya» hazır olduklarını söylüyorlar. Böylece, personel yönetimi, mali planlama, stok hareketleri, Amerikan veri bankalarının eşsiz zenginliğinden (ki bu zenginlik daha da artacak) yararlanarak daha düşük bir

maliyete Amerika'da yapılacak —ve uydu yoluyla aktarılacak—.

Bu aktarımlara taraftar olanlar, Amerikalıların bize daha ucuza verebilecekleri şeyi gerçekten de, neden Avrupa'da yapmak gerektiğini düşünüyorlar. Nora-Minc raporu bu tür mantık karşısında şiddetle tepki gösteriyor: «Bilgi, stoklanma yönteminden ayrılamaz. Her zaman olduğu gibi, sonunda bilgi bilgi stoklarına göre biçimlenecektir. Bu 'kollektif bellek'in örgütlenmesi işini, yalnızca ondan yararlanmayı kabullenerek, Amerikan bankalarına bırakmak, bir kültürel yabancılaşmayı kabullenmek anlamına gelir. Veri bankalarının kurulması, egemenlik için bir zorunluluk oluşturmaktadır.»

«Devletin etki alanında yer alan büyük servisler «henüz bu zorunluluğun pez az bilincinde görünüyorlar. En güçlü bilgiişlem firmaları ise, bilgiyi ve karşılıklı müşterilerini, gerektiği sayıda alıcıya bölmeye uğraşıyorlar: Her biri kendi veri stoklama, işleme ve aktarım şebekelerini, rakip şebekelerle iletişimini engelleyecek biçimde oluşturma eğiliminde. Buna «müşteriyi kilitlemek» deniyor. Müşteri kitlesi, diğer şebekelere ulaşma olanağı olmaksızın tek bir şebekeyi alabiliyor. Böylece, bizzat uluslar bile bilgiişlem firmaları tarafından bölünme tehlikesiyle karşı karşıya.

Nora-Minc raporunun amaçlarından biri de, uluslarla kültürlerin parçalanmasını ve çokuluslu şirketlerin egemenlik alanlarına dönüşmesini engellemek için devletin etkisinin ne denli gerekli olduğunu belirtmek. Devletin etkisi, aynı zamanda bir yandan yüksek derecede otomatikleşmiş ve dışsatıma yönelik sanayilerin, öte yandan da yeni sanayilerin «rekabeti» üzerinde ağırlığını hissettirmeyen istihdam yaratımını sağlayabilecek yegane kurumların, doğal olarak üretkenliği düşük kollektif servislerin atılımını kolaylaştırmak için de gereklidir.

Geri kalanı için devletin rolü açısından, yazarlar son de-

rece ihtiyatlı davranmaktalar: Taban gruplarının kişisel davranış ve tercihlerinin kollektif sonuçlarını öngörmelerini —ve dolayısıyla denetleyip seçebilmelerini— sağlayabilecek olan teknoloji, tersine devletin, insanların özel davranışlarına değin her şeyi sürekli gözeltemesi ve koşullandırmasını da sağlayabilir. Genelleştirilmiş bilgiişlem özyönetimi, telsizle yönetilen «özgözetim»e ya da «her şey olan devlet»in aşırı derecede merkezileşmesine hizmet edebilir. Bu tür bir devletin Fransa'da istediği kadar yandaşı olmasın, «gizli bir şekilde gerçekleştirilmesi için gereken anlaşma mevcut. Bir teknisyen tabakasının akılcılık hayali ile çoğunluğun eşitlik arzusu, devletin ve uydularının güçlerini yaymak için bir arada hareket etmekte».

Bu evrimi engellemek için «devletin kendi öz feragatini örgütlemesi» ve «sivil toplumun bugüne değin kamu gücü tarafından karşılanmış gereksinimlerin yükünü üstlenmesi gerekecektir. Ancak gerekli olanı merkezileştirmek, yapılabilecek her şeyi parçalara ayırmak, temel olanı yerinde işlemek ve ancak geriye kalanları yeniden kurup aktif hale getirmek gerekir».

Yapıtın son sayfaları, başarıya ulaşmış bir adem-i merkeziyetçiliğin ortaya çıkarabileceği «yeni gelişim modeli»nin, toplum türünün eskizini çiziyor. İlkin, sanayi konusunda, mikroprosessörler ve teleişlem «küçük örgütün, etkinlik konusunda büyük örgütü aşmasını sağlayacaktır... Atölye fabrikaya, şube merkeze üstün gelecektir. Dahası toplum giderek daha az üretici iş miktarı isteyecektir».

Bu iş, yeni bir parya kesimine «teknokrasinin kuluçka makinalarında üretilmiş birkaç sinir hastası»na mı ayrılacaktır? Yoksa, tersine, tüm halk arasında bölüştürülecek midir? Bu durumda —dağıtımcı iktisat kuramcısı Jacques Duboin'in izleyicilerinin neredeyse elli yıldır öngördükleri ve şimdi İsveçli iktisatçı Adler-Karlsson'un önerdiği gibi— toplumsal ola-

rak gerekli az bir iş karşılığında, herkese biriktirilemez bir «toplumsal gelir» sağlanacak mıdır? Herkes zamanını, toplumsal iş, ve kendiliklerinden arzu edilen eşya ve hizmetlerin, her türlü pazar şebekesi dışında, özgür üretimi ile oyuna ilişkin etkinlikler arasında bölüştürebilecek midir? Bir sınıfa ait olma duygusulya sınıf çatışmaları o zaman ikinci plana mı atılacaklardır? «Toplumun sonsuz sayıda merkezsiz, eklemlenmemiş, birleştirici bir çözümlemeyle bağıntılı olmayan çatışmaların mekanı olduğu ve kişilerin «çoğul ve hareket eden gruplar için kimliklerini buldukları» bir ortamda, geleneksel siyaset sahnesinin dağılmasına tanık olunacak mıdır?

Ve sonuna değin farklılaşmış bir ekonominin üç sektörü, dışsatıma yönelik büyük şirketlerinden, (ABD'de olduğu gibi) yenilenmelerin en büyük bölümünü gerçekleştiren küçük birimlerden ve üretici işten atılmış —belki kurtulmuş demek gerekir— bir halkın etkinlik, tatlılık ve hayatı kolaylaştıracak gereksinimlerine temel yanıtı sağlayan kooperatifler, dernekler, adem-i merkeziyetçi kamu servislerinden oluşan sektörler, nasıl eklemlenecektir?

Cumhurbaşkanına hitabeden bir genel mali müfettiş, çözümlerini ve buna ulaşma yollarını zor anlatabilirdi. En iyi durumda, iyi soruları sorup, iyi yanıtların kendiliğinden çıkmadığı önerisini getirebilirdi. Simon Nora ile Alain Minc de öyle yaptılar. Artık kaçınılmaz duruma gelmiş toplumsal değişimleri yönlendirecek ve denetleyecek bir siyasi irade ve öncülük olmadığı takdirde, teleişlemin verdiği fırsatların kaçacağı ve yalnızca tehditlerinin gerçeğe aktarılacağı konusunda bizi uyardılar. «Teleişlem yeni bir toplumun yerleşmesini kolaylaştırabilir; bu toplumu birdenbire ve tek başına teleişlem kurmayacaktır... Toplumu yöneten iktidarlar piramidinin tersine çevrilmesini ondan beklemek hayalcilik olur (...) Gelecek artık araştırmayla değil projeyle ve her ulusun bu projeyi gerçekleştirmek için gerekli özel örgütlenmeyi üstlenme becerisine bağlıdır.»

4. Daha az çalışmak... ve daha iyi yaşamak*

Michel Rolant: Toplumsal olarak yararlı etkinliklerin gerektirdiği çalışma saatlerinin toplamı değerlendirildiğinde, bu sürenin hızla azalma yolunda olduğu farkediliyor. «Bilgiişlem devrimi» ne bağlı bir yeni teknikler bütünü, *artan* bir mal ve hizmet hacminin, *azalan* bir iş saati karşılığında üretilmesini sağlamaktadır.

Örneğin VIII. Plan'a ilişkin hazırlık çalışmaları, gelecek beş yıl için, üretimin yılda yüzde 3'lük artışını sürdürmesine karşın, çalışan kişi sayısının yılda yaklaşık yüz bin kadar düşeceğini öngörüyor. Öte yandan, iş arayan genç nüfus sayısı da yılda yüz binlik bir artış gösterdiğinden, iyi-kötü her yıl için öngörülen işsiz artışı 200 bin kişiyi kapsayacaktır.

Bu da bizi, 1983'te iki buçuk milyon işsiz rakamına mı ulaştıracaktır?

Rolant: Resmi olarak, 1,8 milyonu aşmaması «umut ediliyor». Göçmen işçiler ülkelerine dönmeye, gençler faal yaşama daha ileri yaşlarda girmeye, kadınlar evlerinde kalmaya ya da evlerine dönmeye, yani ekonomik bağımsızlıklarından vazgeçmeye özendiriliyor.

---

* CFDT'nin sekreteri Michel Rolant ile yapılan söyleşi. **Le Nouvel Observateur**'ün 21 Mayıs 1979 tarihli sayısında çıkmıştır.

Bu kurnazlıklar ne etki yaparsa yapsın, dayanılmaz bir duruma doğru gidiyoruz. Üretimin daha hızlı biçimde arttırılması mümkün ama bunun sorunu çözümleyebileceği zannedilmemeli. Kol gücüne dayanan işler, bugün otomatikleşme yolunda. Salt insanları meşgul etmek için, hiçbir karşılık almadan üretmeye —ki bu, toplumun nazizmin yaptığı gibi askerileştirilmesini gerektirir— yönelmediği takdirde, sanayi geçmişte olduğu kadar işsaatine gereksinmemektedir ve gereksinmeyecektir. Bugüne değin, gençler için en önemli iş alanını oluşturan hizmet sektörüne gelince, bu sektörün de, sanayiden bile daha hızlı teknik alt-üst olmalar ve üretkenlik kazançlarına tanık olduğu görülüyor.

Bu durumda tek çözüm, geriye kalan yapılması gerekli iş miktarını, çalışmayı arzu eden ve buna gücü yeten nüfusun tümü arasında bölüştürmektir. «Hepimizin çalışması ve daha iyi yaşaması için, daha az çalışma» sloganımız bundan kaynaklanıyor.

Patronlar açısından, işin bu yeniden dağılımına üç yönden eleştiri yöneltiliyor: bu dağılımın gerçek anlamda istihdam yaratmaması, çalışan kişi sayısının da işsaatiyle aynı oranda azaltılmadığı takdirde, şirketleri yıkıma götürmesi ve ortaya çözümlenmesi güç örgütlenme sorunları çıkarması...

Rolant: Bu eleştirileri, çok ayrıntılı bir inceleme çerçevesinde yanıtladık:

1. Ciddi iktisatçılar şu anda, çalışma süresi yüzde 10 azaldığında, gerekli işçi sayısının ortalama yüzde 15 arttığını kabul ediyorlar. Azaltılan iş saatinin geri kalanı ise, yorgunluğun, hastalıkların, kazaların, vb. azalmasına bağlı olarak üretkenliğin artmasıyla karşılanıyor.
2. Saatlerin yüzde 10 azaltılması, bu durumda şirkete yalnızca yüzde 5 oranında bir ek ücret masrafı çı-

karıyor. Bunu daha önce de söylemiştik, şimdi de tekrarlıyoruz: Biz, sektör sektör ve şirket şirket, bu 5'in işletme bünyesine katılmasının en iyi nasıl yapılacağı konusunda tartışmaya ve uzlaşmaya hazırız. Bu yüzde 5'i iyi değerlendirmek gerekir, yalnızca tek bir yılda elde edilecek üretkenlik kazancını temsil ediyor. Eğer haftada 35 saat uygulaması için iki yıl üzerinde karar kılarsak, elde, gerçek ücretlerin artışı biçiminde dağıtılabilecek yüzde 5'lik bir üretkenlik kazancı daha kalmaktadır. Dolayısıyla söz konusu olan, ücretlerin azaltılması ve hatta dondurulması değil, yalnızca, ölçeklerin üstünde yer alanlara oranla az kazananlara daha çok verilme koşuluyla, ücretleri daha yavaş arttırmaktır. Çalışma süresi, ücretlerin düzeyi ve hiyerarşisi sorunları birbirinden ayrılamaz ve bir arada tartışılıp kararlaştırılması gerekir.

3. Son noktaya gelince, «daha az saat ama çok kişi birden nasıl çalışılır?» sorusuna her yerde geçerli bir yanıt yoktur. Bunun çözümü duruma göre, şirketlere göre, tek tek bulunacaktır. Hatta bu, bize göre bu talebin en ilginç yanıdır: Çalışma dalı düzeyinde karara bağlanan çerçeve-anlaşmaların uygulaması, zorunlu olarak, şirket düzeyinde sendikal birimlerin uzmanlığıyla, hayal gücüyle ve girişimiyle ilişkili çok somut sorunlar üzerine eylemler ve uzlaşmalar gerektirecektir. Bunlar, ek ekipler, çalışma koşulları, mola saatleri, tatiller, nitelikler, iş örgütlenmesi, vb. sorunlardır.

Ulusal düzeyde hastada ortalama 35 iş saati uygulamasına geçilen ABD'de «moonshining» diye adlandırılan olgunun yani, bir kişinin iki işi bir arada yapıp iki ücret alması durumunun, inanılmaz biçimde yaygınlaşmasına tanık olunuyor.

Rolant: Bu gerçek bir sorundur. İşçi hareketi içinde «tembel-

lik hakkı»nın sözü edilmeye başlayalı bir yüzyılı aşıyor ama bu teknik evrimin bu hakkı mümkün kıldığı bir anda, birçok işçi için serbest zamanın, ölü bir zaman, nasıl değerlendireceklerini bilemedikleri bir zaman haline geldiği keşfediliyor.

Bu durumun neden kültüreldir. Ücretlilerin, «beyaz yakalılar»da dahil olmak üzere büyük çoğunluğu için iş her tür özerklikten yoksun kılınmıştır. Geleneksel sanayide, işçilerin kabul edilmiş bir nitelikleri olmasa bile, gururla taşıdıkları bir işçi becerisi vardı. Bu beceri onların işine, fabrikada olduğu kadar evlerinde de yarıyordu. Neredeyse tüm işçiler ve tabii çiftçiler, teknik bir düşünce ve hayalgücüne sahip, elleriyle iş görmeyi seven ve «yaşam sınırları»nı biçimlendiren kişilerdi.

Bu iş kültürü yıkıldı. Bir telsizcinin, programcının ya da büro makinalarını kullananın, evlerine döndükten sonra ne yapmasını istersiniz ki?

İşte özerkliği öldürmekle, insanların iş dışında özerk olma yeteneği de yok edildi. İşin yeniden nitelendirilmesi için ve bugünkü hiyerarşik ve cinsel bölünme biçimlerine karşı yürütülen mücadelelerin önemi burda yatar.

Neden cinsel bölünme?

Rolant: Çünkü, günümüzde kadın, iki iş günü olgusunu yaşamaktadır: Birincisi fabrika ya da bürodaki, diğeri ise evdeki işgünü. İşte bu yüzden kadınlar, çoğu zaman işgününün —iş haftası ya da yılının değil— kısaltılmasına çok taraftardırlar; buna karşılık ev işleri ve çocukların eğitimi yükümlülüğünü karısının omuzlarına yükleyen erkek, daha kısa bir iş haftası, daha uzun tatili tercih etmektedir. Evdeki cinsel işbölümü, yalnızca kadınların değil erkeklerin ve çocukların da gelişimine engel olmaktadır. Burada da görülmesi gereken, insanlar arasındaki ilişkilerde, özellikle de aile içi ilişkilerde iletişimin,

birlikte bir şeyler yapma zevkinin gitgide daha az yer almasının nedeninin bu tür zevklerin iş ilişkilerinin tamamen dışında kalmış olmasıdır.

Sonuçta insanların işten kurtulması, ancak aynı zamanda iş çerçevesinde özgürleşmeleriyle mümkündür, öyle mi?

Rolant: Evet. İnsanlar iş deneyimi ve mücadele içinde biçimlenir ve serbest zamanlarında özerk olma gücüne sahip olurlar —ya da olamazlar—. İşte bu yüzden, çalışma süresinin azaltılması yolundaki mücadeleyi, patronların şimdi gerçekleştirmeye çalıştıkları kapitalist iş bölümüne, bant sistemine, çalışma ritmine, verimliliğe, niteliksizleşmeye ve kişilerin ve toplumsal ilişkilerin bozulmasına karşı sürdürülen mücadelelerden ayırmamak gerekir. Patronlar, her şeyin yani, yalnızca işin değil aynı zamanda niteliğin, mesleğin, iş sözleşmesinin, ücret düzeyinin, iş saatlerinin, vb. güvenirliliğini yok edecek biçimde davranıyorlar. Böylece koskoca bir, geçici çalışanlar, statü sahibi olmayanlar, birkaç aylığına işe alınanlar, toplu sözleşmelerden yararlanamayanlar, terfi etme ve kadroya girme umuduna sahip olmayanlar kitlesi doğuruyorlar.

Ancak bu son derece çeşitli durumlardan yola çıkan kollektif bir eylem, demokratik tartışma yoluyla mücadelenin ortak amaçlarını tanımlayabilir ve bölünmelerin üstesinden gelebilir. Ama şimdi düşünülmesi gereken bir adım daha atılıp atılamayacağıdır: Mücadelenin yeni biçimler alıp deneyime, kabul ettirmek istediğimiz değişikliklerin pratiğe aktarılmasına dönüşüp dönüşemeyeceğidir.

Bugüne değin greve hep bir *kaçınma* gözüyle bakıldı; daha çok *ne yapılmayacağına* karar veriliyordu. Ama, neden grev olumlu biçimlere girmesin? Neden işçilerin çalışma süresini özgürce kararlaştırdıkları ve patron mantığına verdikleri

yanıtı oluşturan etkinlikleri, örneğin spor, eğlence, farklı bir üretim, yapacakları bir şeye dönüşmesin?

Kısacası, çalışmanın zorunlu olarak bir üçüncü şahıs için ve ücret karşılığında olması düşüncesine tepki göstermek istiyorsunuz. İnsan, etkinlikte bulunma zevki için, komşularıyla, mahalle sakinleriyle ilişki kurma amacıyla da bir şeyler yapabilir, vb.

Rolant: Evet. Mücadele edilmesi gereken, fabrikada ya da büroda daha az çalışmanın, hiçbir şey yapmayacağımız zamanı arttıracağı düşüncesidir. Tersine, daha az saat çalışmak, kişisel ve kollektif yaşamda daha çok önem taşıyan şeyleri yapabilmek için daha çok zamana sahip olmaktır. Ama bunun için bir de, insanların serbest zamanlarında buluşabilecekleri ve hoşlarına giden şeyi yapabilecekleri yerler, mekanlar gerekir: Spor yapmak, oyun oynamak, bahçe işleriyle uğraşmak, buluşmak için yerler; yaratım, onarım, yeni donatımların üretilmesi için komşu atölyeleri, vb.

Sakın bana, bu belediyelere değil sendikaya düşer demeyin. Madem ki, iş süresinin azaltılması için mücadele ediyoruz, biz sendikacılar, işçilerin iş dışında kendilerine serbest etkinliklerini geliştirme olanağı verecek kent çevrelerini bulabilmeleri için de mücadele vermeliyiz. Bu yönde eylemde bulunmak için, aracımız eksik değil. Her şirketin zorunlu olarak «toplumsal işler»e, konuta, sürekli eğitime, vb. tayin ettiği toplam çalışanların yüzde 3'ü ile 4'ünü düşünün. Kuramsal olarak, yeterli fonlara sahip olan şirket komitesidir. Pratikte, bu fonların kullanımı yetkisini patronlar ellerinde tutarlar. Neden bu yetki patronların elinden alınmasın? Neden aynı mahallenin, aynı semtin sendika birimleri, tüm şirketlerin katılımı sayesinde finanse edilen bir kollektif, kentsel, kültürel donatım planı yapmasınlar?

Bu planın gerçekleştirilmesi sendikalararası bir kuruluş

tarafından, belediyelerle, özellikle de sol belediyelerle, tartışılabilir. Yaşam çerçevesini dönüştürebilir, ortaya kreşler, ulaşım araçları, kültürel donatımlar, vb. çalışanların ve halkın gereksinimlerine uygun şeyler çıkarabiliriz. İşçi mücadelesini şirketin sınırları dışına çıkarıp, toplum alanına götürmüş oluruz. Çünkü değiştirilmesi gereken yalnızca iş değil yaşamdır, kenttir, toplumdur. İşçiler bu değişim için gerekli araçlara sahiptirler. Gerekli olan bunları kullanmasını bilmemizdir.

5. İkili bir ütopya*

O sabah uyandıklarında Fransızlar, kendilerini hangi yeni karışıklıkların beklediğini sordular kendi kendilerine. Seçimlerden bu yana, iktidarın devredilmesini beklerken işyeri işgalleri artmıştı. İki yıldır her tür kullanılan eşyanın «kaçak üretim»ini örgütlemek için kapatılan fabrikaları işgale girişen genç işsizlere, gitgide artan sayıda, emekli ve öğrenci katıldı. Boş apartmanlar, komün, üretim kooperatifi ya da «kaçak» okula dönüştürüldü. Okullarda, çocuklar yeni bilgilerini ortaya koymaya ve öğretmenlerin işbirliği olsun ya da olmasın, tavşan, sazan balığı ve alabalık beslemeye, maden ve tahta işlemeye yarayan makinalar yerleştirmeye başladılar.

İktidarın el değiştirdiğinin ertesi günü, işe gidenler ilk sürprizle karşılaştılar. Gece, tüm büyük kentlerde, büyük caddeler üzerinde beyaz çizgiler çizilmişti. Artık bu caddelerde otobüslere ayrılmış bir tercihli yol vardı, paralel sokaklara ise bisiklet ve motosiklet kullananlar için yollar çizilmişti. Kentlerin girişinde yüzlerce bisiklet ve motosiklet insanların kullanımına hazır bekliyordu ve jandarmanın, polisin sıra sıra mavi otobüsleri belediye otobüslerinin yerine bekliyordu. Otobüs biletlerinin ne satışı ne de kontrolü vardı.

Öğleyen hükümet, ulaşımın ücretsiz olmasına ve oniki ay

---

* **Ecologie et Liberte**'dan (Paris 1977) kısa bir alıntı.

içinde özel arabaların şehir içinde kullanlmasının tümüyle yasaklanmasına karar verdiğini bildirdi. Temel yerleşim bölgelerinde yedi yüz tramvay hattı açılacak ya da yeniden işletilecek ve oniki ay içinde 26 bin otobüs üretilecekti. Bisiklet ve motosikletlerden katma değer vergisi kaldırılıyordu ve böylece fiyatları bir anda yüzde 20 ucuzluyordu.

Akşam cumhurbaşkanı ve başbakan, bu önlemlerin içinde, yer aldığı genel tasarıyı açıkladılar. 1972'den bu yana, Fransa' da kişi başına düşen GSMH Amerika'daki düzeye yaklaştı, dedi cumhurbaşkanı: Bu fark, düşük değerli Fransız Frangının dalgalanmasına göre yüzde 5 ile 12 arasındaydı. Cumhurbaşkanı ısrarla «Evet vatandaşlarım, neredeyse Amerika'ya yetiştik» dedi ve şöyle ekledi: «Ama, bu hiç de gurur duyulacak bir şey değil.»

Cumhurbaşkanı, Amerika'daki yaşam düzeyinin Fransızlar için ulaşılamaz bir düş olduğu dönemi anımsattı. Yalnızca on yıl önce, diye belirtti cumhurbaşkanı, ilerlemeden yana olanlar, Fransız işçilerinin Amerikadaki ücretlere ulaştıkları gün, antikapitalist protesto ve devrimci hareketlerin difterinin dürüleceğini söylüyorlardı. Ama ağır bir yanılgıya düştüler, dedi cumhurbaşkanı. Fransız işçi ve memurlarının önemli bir bölümü şimdi Amerika düzeyinde ücrete sahipler ama bu radikalleşmelerini engellemedi. «Tersi oldu. Çünkü ABD'de olduğu gibi Fransa'da da gittikçe daha fazla kuşku götüren bir refaha doğru gittikçe daha pahalı bir para ödüyoruz. Azalan doyumlara karşılık artan maliyetler deneyini yaşıyoruz. Ekonomik büyüme, bize ne daha fazla adalet ne de daha fazla rahatlık ve neşe getirdi. Kanımca yanlış bir yol katettik ve şimdi yön değiştirmemiz gerekiyor.» Hükümet bu yüzden «farklı yapılara sahip, farklı bir büyüme ve farklı bir ekonomi» için bir program hazırlamıştı. Bu programın felsefesi üç temel noktaya dayanıyor, dedi cumhurbaşkanı:

1. «Daha az çalışacağız». Bugüne değin ekonomik etkinliğin amacı üretimi ve yeniden yatırıma yöneltildiklerinde sermayeyi artıracak olan kârları artırmak için üretimi ve satışı artırmak, bunun için de sermayeyi artırmak olmuştu. Ama böylesi bir süreç gerekli biçimde son bulmuştur. Belli bir noktayı aştıktan sonra, bu süreç ancak artan fazlalarını yıkarak devam edebilir. «Biz bu noktaya ulaşmıştık, dedi cumhurbaşkanı. Geçmişte üretici yeteneklerin ve insanların güya tam istihdamını ancak, emeğimizi ve kaynaklarımızı çarçur ederek gerçekleştirebildik.»

Dolayısıyla gelecekte söz konusu olan, daha az, daha iyi ve başka türlü çalışmaktır. Başbakan bu doğrultuda önerilerini sunacaktır. Yine de onu beklemeden, cumhurbaşkanı şu ilkeyi olumlamak istiyordu: «Her yetişkin, bir işte görev alsın ya da almasın gerekli olan her şeye sahip olma hakkını elde edecektir.» Çünkü, üretim aracı, iş gücünün bir bölümünün tüm halkın gereksinimlerini karşılayabileceği bir teknik etkinliğe ulaştığında «yeterli bir gelire sahip olma hakkını, tam gün bir işin yapılmasına bağımlı kılmak mümkün değildir». Cumhurbaşkanı sözlerini şöyle bitirdi: «Serbest çalışmayı ve serbest zamanı hak ettik.»

2. «Daha iyi tüketeceğiz». Bugüne değin ürünler, onları üreten firmalara en fazla kâr sağlayabilecek biçimde yapılıyorlardı. «Bundan sonra, onları kullananlara olduğu gibi üretenlere de en fazla doyumu sağlamak için yapılacaklar» dedi cumhurbaşkanı.

Bu amaçla, her dalda egemen olan şirketler toplumsal mülk olacaktı. Şirketlerin görevi her dalda, herkesin gereksinimini karşılamak için aynı kalitede kısıtlı sayıda

standart modeli yeterli miktarda sağlamaktı. Bu modellerin oluşturulması dört temel kritere uyacaktı: dayanıklılık, onarımda kolaylık, üretim sürecinin zevkli olması, doğayı kirletmemesi.

Ürünün kullanım saat sayısı biçiminde belirtilen dayanıklılığı fiyatının yanında zorunlu olarak yer alacaktı. «Bu ürünler için çok canlı bir dış taleple karşılaşabiliriz», dedi cumhurbaşkanı, «çünkü dünyada eşleri yoktur».

3. «Kültürü herkesin gündelik yaşamıyla bütünleştireceğiz.» Bugüne değin eğitimin gelişmesi, genel beceriksizlikle atbaşı gitti.

«İşte böyle, çocuklarımızı yetiştirmeyi, yemeklerimizi pişirmeyi ve şarkılarımızı söylemeyi unuttuk», dedi cumhurbaşkanı. «Ücretliler bize, yemeklerimizi de şarkılarımızı da konserve içinde sundular.» Öyle bir noktaya geldiler ki, anababalar, yalnızca devletten diploma almış profesyonellerin çocuklarını gerektiği gibi büyütebileceklerini düşünüyorlar. Sonra, tükettiğimiz mal ve hizmetlerin kötü kalitesi üzerine acı acı söylenerek, kazandığımız zamanı elektronik biçimde doldurması için profesyonel eğlendiricilere iş yükledik.

Kişilerin ve grupların varlıklarının, yaşam ortamlarının ve ilişkilerinin örgütlenmesi üzerindeki iktidarı yeniden ele geçirmelerinin zamanı çoktan gelmişti», dedi cumhurbaşkanı. «Kişilere ve topluluklara ait özerkliklerin yeniden ele geçirilmesi ve genişletilmesi, devlet çarkının diktatörlüğüne karşı elimizde kalan tek şanstır.»

Daha sonra cumhurbaşkanı, değişiklikler programını sunması için sözü başbakana verdi. Başbakan ilk önce, toplumsallaşması istenen 29 şirket ya da firmanın oluşturduğu listeyi

okudu. Bunların yarısından çoğu, tüketim malları sektöründe yer alıyordu, çünkü söz konusu olan, «daha az çalışmak» ve «daha iyi tüketmek» ilkelerinin uygulanmasına bir başlangıç oluşturmaktı.

Başbakan, bu ilkelerin somutlaşması için, bizzat işçilere güvenmek gerektiğini söyledi. Lip fabrikasında uygulandığı gibi işleri halletmeye yönelik işbölümü ve tüm kararların ortak alınması yöntemiyle genel meclisler ya da özel iş grupları biçiminde toplanma girişimi onlara aitti. İşçiler, harici danışmanların ve uygulayıcı komitelerinin yardımıyla, kısıtlı bir model listesi, kalite kuralları ve üretim amaçları oluşturmak için bir ay zaman ayıracaklardı. İNSEE'nın yarı-gizli bir ekibi tarafından daha önceden yeni bir yönetim yöntemi oluşturulmuştu.

Bu ay süresince, üretim yalnız öğleden sonraları yapılacak, sabahları kollektif çalışmaya ayrılacaktı. İşçilerin saptamaları gereken amaç, bir yandan haftalık iş süresini 24 saate indirirken, birinci derecede gerekli ürünlerin üretilmesini sağlamak olacaktı. Çalışan kişi sayısı, tabii ki artırılacaktı. İşe girmek isteyen kadın ve erkeklerin yeterli sayıda olacağı düşünülüyordu.

Başbakan ayrıca, işçilerin haftada 24 saatten kimi zaman daha az, kimi zaman daha fazla çalışacakları biçimde örgütlenmekte özgür olacaklarını da belirtti; bazı dönemlerde iki, üç kısmi süreli iş yapabilecekler, ya da yaz sonunda tarımda, ilkbaharda inşaatta çalışabilecek, kısacası aynı anda birçok mesleği öğrenebilecek ve icra edebileceklerdi. Ayda iki bin frank ücret karşılığı yapılan haftalık 24 saatlik işi temel alma koşululya iş değiş-tokuşu yapabilecekleri borsalar kurmak da yine işçilere ait bir görev olacaktı.

Kendilerine sağlanan kolaylıklar ve kollektif hizmetlerden dolayı iki bin frankla iki kişi bir ay gayet güzel geçinebi-

lecek, dedi başbakan. Ve kimse kısıtlama yapmak zorunda kalmayacaktı: «Lüks yasaklanmayacak, ancak emek karşılığı elde edilmesi gerekecek.» Başbakan bu konuya ilişkin örnekler verdi: Bir yazlık ev yaklaşık üç bin iş saatine tekabül eder. Yazlık almak isteyen, haftalık 24 iş saatinin dışında, en aşağı bin saat karşılığı önceden verilmek koşuluyla, toplam üç bin saat inşaat sektöründe çalışacaktı. Yaklaşık altı yüz iş saatine tekabül eden özel arabalar gibi, gereksiz olarak sınıflandırılan başka eşyalar da aynı ilke gereğince alınabilecekti. «Para hak vermez», diye belirtti başbakan, «eşyaların fiyatını iş saati olarak ölçmeyi öğrenmemiz gerekir.» Daha sonra şunu ekledi, bu emek-fiyatı, kısa zamanda düşecektir. Böylece, kısa zaman sonra beş yüz iş saati karşılığı, elinden biraz iş gelenlerin, 1500 saatte çok çeşitli evler yapmasını sağlayacakları malzemeleri elde etmek mümkün olacaktır.

«Amaç», diye belirtti başbakan, «her taban topluluğunun tükettiğinin en azından yarısını üretebileceği biçimde üretim birimlerine yetki verilerek ve bu birimler küçültülerek, dereceli biçimde ticari üretim ve mübadeleleri ortadan kaldırmaktır». Çünkü tüm boşa harcamaların ve engellenmelerin kaynağı «hiç kimsenin ürettiğini tüketmemesi ve tükettiğini üretmemesi»dir, dedi başbakan.

Bu yeni yönde bir adım atmak için, hükümet bisiklet sanayiinin hemen yüzde 30 fazla üretime geçmesini ama bisiklet ve motosikletlerin yarısının, bizzat kullanacak kişiler tarafından monte edilecek biçimde parçalar halinde verilmesini sağladı. Bu parçaların nasıl monte edileceğini ayrıntılı olarak anlatan prospektüsler basılacak ve belediyelerde, okullarda, karakollarda, kışlalarda, parklarda ve araba parklarında gerekli tüm alet edevatın bulunduğu montaj birimleri bulundurulacaktı. Başbakan, gelecekte taban topluluklarının bu tür girişimleri geliştirmesi dileğini dile getirdi: Her mahalle, her

kent, hatta her apartman, insanların, gitgide daha gelişmiş aletlerle, boş zamanlarında arzularına göre video ve kapalı devre televizyon da dahil olmak üzere istediklerini üretebilecekleri yaratı ve üretim atölyelerine sahip olmalıydı. 24 saatlik iş haftası ve gelir güvencesi, insanların birbirlerine karşılıklı hizmet vermeleri için (çocuk bakımı, yaşlılara yardım, bilgi aktarımı, vb) örgütlenmelerini ve hep birlikte arzu edilen kollektif donatımı elde etmelerini sağlamalıydı. «Her konuda hükümet ne yapıyor diye sormaktan vazgeçin», dedi başbakan. «Hükümetin görevi iktidarı halka vermektir».

Yeni toplumun temeli, dedi başbakan, eğitimin yeniden kurulmasıdır. Okul yaşamları boyunca, tüm çocukların toprak, demir, tahta, kumaş ve taş işiyle haşır neşir olması ve tarihi, bilimleri, matematiği ve edebiyatı bu etkinliklerle ilişkili olarak öğrenmesi şarttı.

Zorunlu öğrenim döneminden sonra, herkes beş yıl süreyle tam gelire hak veren yirmi saatlik toplumsal iş haftasının yanı sıra, arzu ettiği öğrenimi bir arada sürdürecekti. Toplumsal iş şu dört sektörden biri ya da birkaçı çerçevesinde yapılacaktı: Tarım, demir-çelik ve madencilik; inşaat, kamusal işler ve kamu sağlığı; hasta, yaşlı ve çocuk bakımı.

Hiçbir işçi-öğrenci, çöpçülük, hastane işçiliği ya da niteliksiz kol işçiliği gibi en zor işleri üç aydan fazla süreyle yapmak zorunda olmayacaktı. Buna karşılık, herkes, kırkbeş yaşına değin bu işleri yılda ortalama oniki gün süreyle yapacaktır. Başbakan «artık bu ülkede ne para babası ne de parya olacak» diye belirtti. Hiç kimsenin, isteği dışında bir meslek içinde tutsak kılınmaması için 680 öz-öğrenim ve öz-eğitim merkezi iki yıla değin en uzak köylerde gece gündüz, herkese açık olarak hizmete sunulacaktı.

Eğitim, çalışmalarının son yılında öğrenciler daha önceden yerel topluluklarıyla tartışmış olacakları özgün bir giri-

şimi baştan sona gerçekleştirmek için işçi-öğrenciler biçiminde gruplaşabileceklerdi. Başbakan, birçok girişimin insanların terkettiği orta Fransa bölgelerine yeniden yaşam verme ve bu yöreye ekosisteme uyan bir tarımı sokmaya yöneleceğini umduğunu da belirtti. Birçok kişi, diye sürdürdü konuşmasını, Fransa'nın araba yakıtı ve sanayi petrolü açısından dışa bağımlı olmasından kaygılanıyordu, oysa ülkenin bifteği için Amerikan soya fasulyesine ve tahıllarıyla sebzeleri için petrokimyaya bağımlı olması çok daha vahimdi.

«Yurt topraklarının savunulması her şeyden önce bu toprakların kullanılmasını gerektirir. Ulusal egemenlik her şeyden önce bizim kendi kendimizi besleyebilme gücümüze bağlıdır.» İşte bu yüzden hükümet, her yıl yüz bin kişinin terkedilmekte olan bölgelere yerleştirilmesi ve buralarda biyolojik tarım ve hayvancılıkla ilgili tekniklerin geliştirimesi için elinden geleni yapacaktı. Yeni köy topluluklarına arzu edilen tüm bilimsel ve maddi yardım beş yıl süreyle yapılacaktı. Bu topluluklar, yeryüzünde açlıkla mücadele için nükleer santrallerden ve böcek ilacı fabrikalarından çok daha fazla çaba göstereceklerdi.

Sonuç olarak başbakan, hayal gücünün ve fikir alış verişinin geliştirilmesi için televizyonun cuma ve cumartesi günleri program yayınlamayacağını belirtti.

Notlar

GİRİŞ

1. Proletaryayla kastettiğim, üretim ve toplum içindeki konumlarından dolayı, sömürülerine ve güçsüzlüklerine, ancak kolektif olarak, sınıf olarak, iktidara ve burjuva sınıfının egemenliğine son vermekle, ortadan kaldırabilecek işçilerdir. Burjuva sınıfıyla kastettiğim, sermayenin «tüm görevlileri», yani sermayeyi ve gerektirdiklerini yöneten, temsil eden ve onlara hizmet edenlerdir.

I ELVEDA PROLETARYA

1.1. **Kutsal Aile**'de IV ve V. bölümler (**Proudhon**); söylenilenleri bir başka biçimde aktarıyorum. Burada Marx, şöyle der: «Söz konusu olan şu ya da bu proleterin, hatta bütünüyle proletaryanın, anlık olarak hangi amacı benimsediğini bilmek değildir. Bilinmesi gereken, proletaryanın ne olduğu ve varlığına uygun olarak tarihsel açıdan ne yapması gerektiğidir. Onun tarihsel amacı ve eylemi, çağdaş burjuva toplumunun tüm örgütlenmesinde olduğu gibi, kendi varlık durumunda da, elle tutulur ve değişmez biçimde çizilidir» (Fransızca çevirisi Molitor, A. Costes yayınları, s. 63).

2. Özellikle de **Hukuk Felsefesi**'ndeki şu belirleyici cümle: «Özgürlük söz konusu olduğunda, kişiden, kişisel ben bilincinden değil, yalnızca, ben bilincinin özünden yola çıkmak gerekir, çünkü insan bilse de bilmese de, bu öz kendi öz gücüyle gerçekleşir ve kişiler onun gerçekleşmesinin uğraklarından başka bir şey değildirler.»

3. Bak. **Felsefe Yazıları 1841-1852.**
4. Burada kısaca önerdiğim, iyice arama koşuluyla Marx'ın yapıtında bulunabilecek ama aynı zamanda da Marksist meşruluğuna karşı çıkılabilecek bir emeğin yabancılaşması kuramına yaklaşır. Bak. A. Gorz, **La Morale de l'histoire** (Tarihin Ahlakı), Bölüm II ve III.

2.1. **Ideologie Allemande** (Alman İdeolojisi), Fransızca çevirisi Molitor, s. 241-242, A. Costes yayınları. Altını biz çiziyoruz.
2. **Le Capital** (Kapital), I. Kitap, IV. Bölüm, V. XII ve XIII. Alt Bölüm; A. Costes Yayınları. Marx der ki: «El tezgahlarında, kollektif işçi ve dolayısıyla sermaye, ancak işçi kişisel üretim güçleri açısından yoksullaşırsa, toplumsal üretim gücü olarak zenginleşebilir» Ve Marx, A. Ferguson'un **History of Civil Society**'deki harikulade yorumunu aktarır: «Cehalet, hurafenin olduğu kadar sanayinin de anasıdır. Düşünce ve düş gücü hataya koşuludur. Ama eli ya da ayağı oynatma reflesi bunlardan ne birine ne de öbürüne bağlıdır. Bu yüzden, el tezgahlarına ilişkin olarak, kusursuzluğun anlaktan vazgeçebilmede yattığı söylenebilir, öyle ki atölye, parçaları insanlardan oluşan bir makina olarak ele alınabilsin.»
3. Marx, **Grundrisse**, Berlin 1953, S. 231. Aynı zamanda bak. S. 312-313; 387-388; 599-600.
4. Özellikle de **Stratégie Ouvrière en néocapitalisme**'in (İşçi Stratejisi ve Neokapitalizm) IV. bölümünde Radovan Richta, Serge Mallet ve bizzat ben; yeniden basımı **Réforme et Révolution** (Reform ve Devrim - Le Seuil, 1969).
5. Bu konuda, bak, bu kitabın ek bölümünde (Ekler, 1) bir yorumuna yer verdiğim **Les Dégats du Progrès**. (İlerlemenin Yol Açtığı Hasarlar).
6. Bak. Marx, **Le Capital** (Kapital), alt bölüm XIII. 4. paragraf: «Tüm yaşamı boyunca, kısmi bir aletin kullanımında uzmanlaşacağına, işçi, kısmi bir makinanın kullanımında uzmanlaşacaktır... El tezgahında ve küçük sanatlarda, işçi aleti kullanır; fabrikada ise makinaya hizmet eder. Birinci durumda, çalışma aracını hareket ettiren odur; ikinci durumda ise, yapacağı tek şey hareketi izlemektir.» Böylece işçi «ölü bir mekanizmanın tamamlayıcısı haline dönüşür».

7. Marx, a.g.e. (op. cit.), aynı paragraf.
8. Marx, a.g.e (op cit), aynı yer
9. Bak. daha önce verdiğimiz A. Ferguson alıntısı.
10. Bu doğrultuda, belirleyici adım, Fransa'da yapısalcı eğilimli Marksizm tarafından tılmıştır. Proletaryanın **özne olmadığını** ve özneye dönüşme eğiliminde bulunmadığını; proletaryen «insan»ın, bir kavram olmamasından dolayı felsefi statüsü olmadığını; dolayısıyla işçi sınıfı iktidarının, işçilerin deneyimiyle («yaşantısı»yla) komünizm de insanların mutluluğuyla hiçbir ilgisi olmadığını ileri sürmek ve böylece felsefi olarak Stalinizm, eleştirisini yani bütün işçilerin yaşayan her bir işçi üzerindeki devlet diktatörlüğünün, proletaryaya bağlı olduğunu söyleyen devlet polisinin, proleterler üzerindeki diktatörlüğünün eleştirisini hasıraltı etmek için yeterliydi.

3.1. Anlaşıldığı gibi, Şef'in, Rehber'in, mutlak hükümdarın görüntüsünde dolaşan bu özne, Tanrı'nınkiyle aynı yapıya sahiptir.
2. Bunun, **rakip özel** mal sahiplerine ait olmadığından, artık **aynı** sermaye olmadığı söylenebilir. Gerçekten de bu sermaye, tek ve soyut bir mal sahibine aittir. Ama, tekelci sermayenin, artık sermaye olmadığı nerede söylenmiştir ki?
3. Yabancılaşma, bir etkinliğin maaş dışında bir amacı olabileceği ve ticari ilişkilerin dışına da taşabileceği düşünülmeye başlanınca, haddini aşar. Avrupalı feminist hareketinin bir bölümü tarafından evişleri için ücret talep edilmesi de bu çizgi içinde yer alır. Dar anlamıyla kapitalist-ticari bir mantığa göre, kadınlar, bu durumda, **kölelikle**rine oranla **proleterleşmeyi** bir ilerleme olarak görürler; devlet tarafından ödenen toplumsal bir ödeme karşılığı ev hizmetinin toplumsallaşmasını (yalnızca kocaya değil toplumun tümüne verilen bir hizmet olarak) talep ederek, erkeğe bedava hizmet etmeyi reddederler.

Bu mantık sonuna değin sürdürülürse, profesyonel fuhuşun geleneksel evliliğe oranla bir ilerleme olduğu ve kadının kurtuluşunun aile çerçevesinde geleneksel olarak kadın tarafından sağlanan işlerin kamu servislerine aktarımından

geçtiği söylenebilir. Ailenin ve dolayısıyla son burjuva toplum kalıntılarının, ilişkilerin bütünsel olarak devleştirilmesi yararına yok edilmesi de, eşitliğin son biçimi olarak sunulabilir.

Bu tutum, tabii ki evlilik içindeki rollerin yeni bir paylaşımı ve artık eşit birer çifte dönüşmüş kadınla erkek arasında evişlerinin dengeli ve gönüllü biçimde yeniden bölüşülmesi için mücadeleye ters düşer.

4.1. Almanyadas anayinin gelişiminin çabukluğu ve kalitesi, büyük ölçüde Alman patronlarının (ki bunlar daha sonra «paternalist» olarak adlandırılmışlardır) vasıflı işçileriyle aralarında kurmuş oldukları ilişkilerle açıklanır. İşçi hareketi tarihinin Almanya, İngiltere ve Fransa arasındaki farklılığı bu ilişki çerçevesinde incelenmeye değer. Ta başından Alman patronları tarafından kendi oyunlarına dahil edilen vasıflı işçiler, üretimin «subaylar»ı ya da «assubayları»ı rolünü kendiliklerinden üstlenmişlerdir. Bundan dolayı anarko-sendikalizm Almanya, Fransa'daki kadar yaygınlaşmadı; oysa öte yandan, vasıfsız işçilere dayanan ve kurumsallaşmış bir uzlaşma gücü peşinde koşan kitle sendikacılığı daha çabuk ve daha erken gelişti.
2. «Sur les Conseils de délegues» (Delege Konseyleri Üzerine), **Les Temps Modernes**, Haziran 1974.
3. Bu konuyla ilgili olarak, bak. **Ekler, 1.**

II KOLLEKTİF MÜLKİYETİN OLANAKSIZLIĞI

1. Bu tür bir şefin ortaya çıkmasının koşulları, kuşkusuz çok özeldir. Fransa'da faşizmin zayıflığını açıklayan bunun eksikliğidir — Pétain ve De Gaulle saygındılar ama kitlelere sıkıca bağlı değildiler. Doriot ya da Poujade halktandılar ama aynı derecede görkemli değildiler ve devlet ruhuna sahip değildiler.
2. Bu yönleri, **Fondements pour une morale** (Bir Ahlakın Temelleri)'de geliştirdim (Galilée, 1977).

III SOSYALİZMİN ÖTESİNDE

1.1. **Panterler,** «lumpen»e Almanca'da olduğundan ve Marx'ın «Lumpenproletariat»dan (yırtık-pırtık giysiler içindeki proletarya) söz ederken yeniden ele aldığından çok daha yaygın bir anlam veriyorlardı. İstikrarlı, sendikalı, toplu sözleşmelerin güvencesindeki geleneksel işçi sınıfını gerici ayrıcalıklılardan oluşan bir azınlık, sanayi ekonomisinin bir devamı olarak görüyorlardı.

1969 ve 70'lerde, sanayi-sonrası ekonomisi» ve «sanayi-sonrası proletaryası» kavramları, Kuzey ve Güney Amerika'daki Marksist devrimcileri arasında pek gözdeydi. Dönemin en büyük kuramcılarından Ladislas Dowbor, nam-ı diğer Jamil, Brezilya'daki V. P. R.'nin (Vanguardia Popular Revolucionaria) kurucusu şöyle diyordu: «(Brezilya'da), modern sektörde, öylesine önemli bir sermaye sabitleşmesini temsil eden pırıl pırıl fabrikalar vardır ki, işçilere kötü ücret ödenmesi üretkenliğe ters düşer. Ama gerekli işçi sayısı azalmakta ve üretim maliyetleri içinde ücretlerin payı düşmektedir. Uygun ücretler giderek azalan sayıda işçilere ödenmektedir.

Modern sektörün gelişmesi geleneksel iş kollarının bunalımına yol açar. [...] Onlar da ya modernleşmek ya da yokolmak zorunda kalırlar. Böylece işçi sınıfı dereceli olarak üretim sürecinden dışlanarak marjinal sınıfa doğru itilir ve geriye gittikçe daha kısıtlı, daha iyi ücret alan, göreceli olarak tatmin olan ve devrim için müsait olmayan bir işçi sınıfı kalır.» V. P. R., tıpkı **Kara Panterler** ve daha sonra İtalya'daki «özerk» hareket gibi, «marjinal sınıfların» devrime uygun olduğuna inanıyorlardı. Çünkü onlara göre bu sınıflar «polisin tartaklaması, topraklarına el konulması, işlerinin ellerinden alınması ve büyük kentlere akın ettiklerinde zorunlu olarak itildikleri yasadışılıktan dolayı sürekli bir şiddet ortamında bulunuyorlardı. Bu kitleler bizim eylem biçimimize silahlı eyleme, şiddet eylemine son derece duyarlıydılar». «Lives to give», Sanche de Gramont'un, **The New York Times**'ın 15 Kasım 1970 tarihli Pazar ekinde aktarılan söyleşisi.

Gerçekte, o dönemde gözde olan kuramların tersine, silahlı eylem, şiddet eylemleri, hiçbir yerde «halk savaşı»na götürmedi; aksine, hem silahlı eylemciler ve taraftarlarının hem de baskıya karşı çıkan siyasal muhalefetin bastırıldığı karşı-gerilla eylemine yol açtı. İllegal olarak örgütlenmiş terörist grupların devrimci modelini kendine örnek alan polis, kaçınılmaz olarak bu grupları, polis terörüne karşı koyulmuş hukuksal ve siyasal engeller ortadan kalktığı andan itibaren, kendi alanlarında yok etti. Uruguay gibi demokratik geleneğin bulunduğu ülkelerde bile, silahlı eylemin doğurduğu ana sonuç, devrimcilerin mücadelelerinde yararlandıkları hukuk kurallarının kendi zararlarına, ortadan kaldırılması oldu.

2. ABD'de ve İskandinav ülkelerinde gitgide daha çok yaygınlaşan «jöb sharing» uygulaması bu açıdan bakılınca anlamlıdır. Bu uygulama, herkesin daha fazla serbest zamana sahip olması için tek bir işin birkaç kişi (özellikle de çiftler) tarafından paylaşılmasıdır. «Job sharing» yalnızca niteliksiz işlerde görülmez, «serbest meslekler»e de yayılır.
3. Gerçi Marx, üretimin toplumsallaşmasının, «kişilerin kolaylıkla bir işten öbürüne geçtiği, belirlenmiş için onlara rastlantısal yani önemsiz göründüğü» bir topluma koşut olarak «belirli işe karşı kayıtsızlık»a götüreceğini gayet iyi öngörmüştür. «Bu toplumda iş, kaçınılmaz bir kader olarak insanla bütünleşmekten çıkmıştır.» **Grundrisse**, Berlin, 1953, s. 25.
4. Marx, **Grundrisse**'lerde (1857), etkileyici bir önseziyle, işçinin, üretim araçları dahilindeki sabit sermaye olarak bir eşyaya dönüştürülmüş bilim ve teknolojiden ayrılmasını tanımlamakla birlikte aynı zamanda da, serbest zaman sayesinde, tamamen gelişmiş kişinin dolaysız sürecin öznesine dönüşeceğini söyler: «Bu süreç, eğer, gelişmekte olan insana oranla ele alınırsa disiplin: oluşmuş, kafasında toplum tarafından biriktirilmiş bilmeyi taşıyan insana oranla ise, deneysel bilim, nesnelleşme yolundaki yaratıcı bilimdir» (S. 599-600). Kişinin otomatikleşme sayesindeki çok yönlü ve bilimsel gelişmesi Marx' ta ve 1960 yılları süresince Doğu Bloku ülkelerindeki «modernist»lerde ortak olarak bulunan bir yanılsamadır.

5. Bak. **Ekler** 1 ve 2.
6. Bak. **Ekler** 2.

2.1. Sartre'ın, **Critique de la raison dialectique**'te (Diyalektik Aklın Eleştirisi) «sırayla yabancılaşma» diye adlandırdığı budur.
2. Rudolf Bahro, **l'Alternative**, Stock 2, 1978, S. 254-255.
3. Bahro'nun anlayışı, kişinin toplumsal işe değin her yerdeki gelişimini ve kişisel özerk etkinliklerin gelişmesini, komünist kültür devriminin merkezi koşulu olarak gördüğünden dolayı çok daha inceliklidir. Onun, sıkı sıkıya Marx'a ilişkin olduğu nokta da budur, buna yeniden değineceğiz. Bak. R. Bahro, a.g.e. (op. cit), S. 382-390.
4. Bak. **Ekler**, 2 b.
5. Dolaysız biçimiyle emek, büyük zenginlik kaynağı olmaktan çıktığı andan itibaren, iş süresi de bu zenginliğin ölçüsü olmaktan ve dolayısıyla mübadele değeri, kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkar ve çıkmalıdır. (...) Bundan dolayı, mübadele değeri üzerine kurulu üretim çöker ve maddi üretimin dolaysız süreci de bizzat, kaba ve karşı etkinliğe dayalı biçiminden çıkar. Kişiselliklerin serbest gelişimi ve dolayısıyla (...) toplumsal olarak gerekli zamanın enaza indirgenmesi, serbest kalmış zamana ve onlar için yaratılmış olanaklar sayesinde kişilerin sanatsal, bilimsel, vb. ile birlikte amaca dönüşür (**Grundrisse**, S. 593). Ve, Marx, 1827'de yayınlanmış **The Source and Remedy** adlı şaşırtıcı bir anonim metne gönderide bulunur: «Gerçek anlamda zengin olan ulus, insanların oniki saat yerine altı saat çalıştıkları ulustur. **Wealth**, daha fazla bir çalışma zamanına sahip olmak değil, her kişinin ve bütününde toplumun dolaysız üretim dahilinde gereksindiği zamandan fazla olarak varolan bir **disposable time**'dır.» (Bak. Marx, **Oeuvres Economiques**, Ekonomik Yapıtlar, II, édition de la Pleiade, S. 306-307).
6. Hannah Arendt, **Condition Humaine**'de (İnsanlık Durumu, Gallimard), sonucunun saklanamayacağı ve biriktirilemeyeceği tüm işleri (bakım, temizlik, yemek hazırlanımı, büyütme, vb) Yunan Klasikçağından günümüze dışlayan üret-

ken emek kavramının (concept) değişmezliğini, kusursuz bir biçimde göstermiştir. Elde bir şey bırakmadan her gün yapılması ve yeniden yapılması gereken bu işler, eskiden kölelerin işleriydi.

7. **Travailler deux heures per jour**'da (Günde İki Saat Çalışmak Le Seuil 1977) Adret, «bağımlı iş» (ücretli) ve «serbest iş» (ekonomi dışı) konusunda şu oranları verir: Yüzde 60 «serbest iş»e karşılık yüzde 40 «bağımlı iş». Bağımlı iş ile serbest iş saatleri toplamının dağılımı, cinsel işbölümünden dolayı hiç eşit değildir: Erkekler için 24,5 milyar iş saati «bağımlı iş», kadınlar için ise 12,7 milyar saat. Buna karşılık ücretsiz yapılan işlerin 98 milyar saati erkekler, 40 milyar saati kadınlar tarafından yapılmaktadır.

   Bu şu anlama gelir. Kadınların ücretsiz yaptıkları iş (eviçi işleri) büyük bölümüyle zorla yapılan işlerdir ve ancak kadınlar evişlerinin beşte dördünü üstlenmek zorunda kalmalarından kurtuldukları zaman gerçekten serbest bir etkinliğe dönüşeceklerdir.

   «Herkesin zamanının olacağı ve elini hamura bulaştıracağı bir toplumda, bu evişleri herkes tarafından paylaşılacaktır. Anlamlarını yeniden kazanacaklardır; yani, karşılıklı duygu değiş-tokuşunun simgesi, insanların ait oldukları topluluğun somut yönlerinin kollektif olarak üstlenilmesi; her gün aynı kişi tarafından yapıldığında, son derece sıkıcı hale dönüşen işlerin, birlikte zevkle yapılma olanağı (na dönüşeceklerdir)» (Adret, a.g.e., (op. cilt.) S. 114-115).

8. Bak. «Sosyalisme ou écofascisme» (Sosyalizm mi, ekofaşizm mi?), **Ecologie et Politique** (Ekoloji ve Siyaset), Le Seuil, 1978, S. 98 ve devamı.
9. Heinz von Foerster'in, (yaşayan ya da mekanik) bir sistemin belirli bir uyarıya verdiği tamamen öngörülebilir yanıtları adlandırdığı anlamda «kaba».
10. **La Nouvelle Economie Française'de** (Yeni Fransız Ekonomisi), Flammarion, 1978.
11. Bak. Herbert Marcuse, **«Socialisme et Féminisme»** (Sosyalizm ve Feminizm), **Actuels**'de, Galilée, 1975.
12. «La révolution culturelle que nous vivons» (Yaşadığımız Kültür devrimi), **Le Nouvel Observateur**'de, 8 Ocak 1978.

13. Bu konuda, bak. Charly Boyadjan'ın **Travailler deux heures par jour**'daki (Günde İki Saat Çalışmak) söyleşisi. Bu çerçevede işin tekdüzeliğinin ve saçmalığının, iş haftası kısaldıkça ve kısmi işsizlik sayesinde aile yaşamı ve duygusal ilişkiler gelişebildikçe, daha da dayanılmaz hale geldiği görülür.» Sözü geçen yapıttaki tüm söyleşiler Simone Weil in söylediğini gözler önüne sermektedir: «Hiç kimse günde iki saat kölelik etmeyi kabul etmez.»

    Bu konuda Komhauser'in, kuralsızlığın, kişinin etkinliğine kendisini verebilmesiyle ters orantılı olduğuna ilişkin klasik incelemeleri de görülebilir: A. Kornhauser, **Mental Health of the Industrial Worker** (Sanayi İşçisinin Ruh sağlığı), John Wiley, New York, 1965.
14. Bu konuda, bak. **Ekler** 4 ve 5.
15. Bu **Grundrisse**'lerde özel olarak belirgindir ama, Fransız Marksizminin resmi savunucuları tarafından «Amerikan solu»na özgü olarak reddedilir.
16. Özellikle de Antonio Negri. **Grundrisse**'leri yorumlamasında şöyle der: «Komünizm ancak, işin yıkılması olduğu ölçüde planlamadır (...). İşin yıkılmasının koşulları ve amacı varolmadığında, planlama, kapitalist buyurmanın yeni bir biçiminden —sosyalist biçiminden— başka bir şey değildir». **Marx au dela de Marx** (Marx, Marx'ın ötesinde), Fransızca çevirisi Roxane Silberman, Christian Bourgois, 1979, S. 288-289.
17. Rudolf Bahro, **l'Alternative** (Alternatif), Stock, 1978, S. 378, 381-384. Bir «karşıt» olmayan Bahro, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde, sanayideki iktisatçı kadroların eğitiminden sorumluydu.

3.1. Gençliğinde yazdığı felsefi yapıtlarında, özellikle de 1844 **Elyazmaları**'nda, **Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi**'nde ve **Alman İdeolojisi**'nde.
2. Tüm bu ilişkilerin toplumsallaşmış biçimleri, hep konvansiyonel ya da geleneksel ilişkilerin yerine öznel derinliklerinin konulması ve bunun bir avutma, tazmin etme ya da baskı uygulama amacıyla yapılmasıdır. Bak. A. Gorz, **Fondements pour une morale** (Bir Ahlakın Temelleri), Galilée, 1977, S. 541-555 ve 589.

3. Özellikle de tüm seri süreçleri yöneten etkinlikler akla gelmeli. Araçların ve paranın dolaşımı, insanların içlerinde sıvı dinamiği tarafından yönetilen molekül kitleleri biçiminde girdiği, büyük sanayi ve kent aygıtlarının bakımı gibi. Saat 6.51 trenine binen, sayaçların kasiyeri ya da toplayıcısı, hiçbir zaman bir kullanıcı, kasiyer, vb. olarak mevcut birer insan değildirler. Yalnızca toplumsal seri varlıklarının ötesinde ya da berisinde mevcutturlar.
4. G. W. Hegel, **La Phénomenologie de l'Esprit** (Tin'in Fenomenolojisi), Fransızca çevirisi, Hyppolite, II. cildin 159. sayfası. «Kendinden Emin Tin».
5. A. Gorz, a.g.e. (op. cit.).
6. P. Rosanvallon, **Le Capitalisme utopique** (Ütopik Kapitalizm), Le Seuil, 1974, S. 204 ve devamı.
7. **Le Capital** (Kapital), Kitap III, VII. bölüm, XLVIII. alt bölüm III. Molitor çevirisinin XIV. cildinin 114-115'inci sayfalarından alıntı yapıyorum (Costes, 1930).
8. Ivan Illich, **La Convivialité** (Hayatı Kolaylaştıran Aletler), Le Seuil, 1973, S. 45'den 48'e. Aynı zamanda bak. **Némesis Médicale**, S. 89-93, Le Seuil 1975.
9. Bak. Ekler 5'te aktarılan metin, daha önce **Ecologie et Politique**'te (Ekoloji ve Siyaset), Le Seuil, 1978 yayınlanmıştır.
10. Bu konuda, bak. Guy Aznar, **Non aux loisirs, non a la retraite** (Boş Zamana Hayır, Emekliliğe Hayır), Galilée, 1978.
11. Etkinlik burada İngilizcedeki çifte anlamında ele alınmaktadır, **efficiency** (etkinlik ya da bir enerji sarfının verimi) ve **effectiveness** (sonucun güdülen amaca uygunluğu, etkililik).
12. Daha fazla ayrıntı için, bak. **Ekler**, 5.
13. a.g.e. (op.cit).

4.1. İktisatçılar bu konuda «tersiyerleşme»den söz ederler.
2. Bak. özellikle Jean-Marie Chevalier, **Economie industrielle en question**, (Sorgulanan Sanayi Ekonomisi), Calmann-Lévy, 1977 ve Amory Lovins, **Soft Energy Paths**, Pelican Books, London, 1977.
3. E. F. Schumacher, **Small is Beatiful**, Le Seuil 1976. Bu yapıt, yaklaşık on yıldan beri Anglo-Sakson dünyasının en çok okunan yapıtıdır.

4. Aynı şeyler ve ilerideki çözümlemeler tarihi olmayan toplumlar ya da topluluklara da yöneltilebilir. Bu toplumlarda, grubun yaşamı için gerekli etkinlikler birer dinsel zorunluluk olarak yüceltilmişlerdir, yapılma yöntemleri kutsal törenlerle kodlanmıştır ve törensel kurallara uygun olarak yapılmış işlerin sonuçları, tanrılara karşı görevini iyi yerine getirmiş olanın onlardan aldığı ödül olarak görülür. Eskiden «mantık-öncesi düşüncesi» diye adlandırılan bu yasaların ve fizik gerekliliklerin aşkın bir kişinin (kutsal varlık) istekleri biçiminde yüceltilmesi ve teknik düzendeki zorunluluklarla ahlaksal-dinsel zorunlulukların birbiriyle karıştırılmasıydı.
5. Tabii ki böylesi bir toplumda aşkın tutkusuna ve çifte yer yoktur; yani, ilişkilerinin her türlü dolaylandırılmasını reddeden ve kendilerini mutlak ve karşılaştırılamaz tekillikleriyle değerlendiren iki kişinin tümel, karşılıklı ve dışlayıcı bağışına yer yoktu. Kişinin, kendini tümüyle toplulukla tanımlaması ve ona bağışlaması üzerine kurulduklarından keşişlerinki türünden topluluklar, ya her tür cinsel ilişki biçimini grup tarafından dolaylandırılamadıklarından dolayı dışlamak ve bastırmak ya da tersine çift biçimini yasaklayıp, grup cinselliğini isteme ve eşlerin değiştirilmesini dayatma yoluyla cinsel yaşamı kollektifleştirmek zorundadırlar.

   Her iki durumda da grup bir insanın bir diğer insana duyduğu aşkı, bir tehdit olarak ve hatta topluluğun uyumu ve egemenliğinin bir olumsuzlanması olarak görerek bastırılır. Aşk ilişkilerinin tekilliğinin devrimci topluluklar tarafından bastırılması konusunda, bak. Kazimierz Brandys, **Défense de Grenade, La Mère des rois**'da (Kralların Anası), Gallimard, 1957 ve Daniel Cohn-Bendit, **Le Grand Bazar** (Büyük Çarşı), Belfond, 1976.
6. Özellikle kibbutzim'lerin durumu budur.
7. Bu araştırma ve entelektüel deneme topluluğunda, yani Cuernavaca'daki **Cidoc**'ta bulunmuş olanlar, (bunlar Fransız aşırı solcuları olduklarından epeyce şaşırarak) kişisel ve kollektif etkinliklerin tam özerkliği hiçbir istisnanın kabul edilmediği kurallar çerçevesinde gerçekleşiyordu: Bu kurallar özellikle aidatlara, saatlere ve bazı mekânların bütünlüğüne

ilişkindi. Ivan Illich'in özel bir kayırmayla bu kurallara ayrıcalık getirmeyi reddetmesi, Cidoc'un işlerliğinin gerektirdiklerinin kişisel olmayan ve kodlanmış nesnelliğinin yerine keyfiliğin öznelliğini ve kendi kişisel iktidarını koymayı reddetmesidir.

8. Ivan Illich'ten alıntı yapmayı seven Everett Reimer'in bir sözüne göre «Money is the cheapest currency».
9. Bu tür davranışların en belirgin örneği terbiyeliliktir. Sıkı bir etiketin kurallarına uyan terbiyeli davranış başka insanlarla kişisel ilişki kurulmasının reddidir. Bu durumda kişiler her tür özgünlükten kaçınırlar ve ortada söz konusu olan durum için toplumsal olarak önceden saptanmış rolü oynarlar (insanlar arkadaşlarına soğuk tutumunu belirtmek için «bugün amma da terbiyelisin» derler). Bu durumda insanların ilişkileri bütün sürprizlerden, yani özerklikten arındırılmıştır. Buna karşılık, karşısındakinin fazla yakın, fazla kişisel bir davranışına karşı çıkan «terbiyeli olun!» der ve böylece herkesin bir maske ve kalkan olarak kullandığı kodlanmış davranışların kişilikten arındırılmış yansızlığı ve anonimliğini kırmayı reddettiğini belirtir. Kısacası, terbiyelilik insanların, salt toplumsal kişiler olarak, kendilerinden hiçbir şey vermeksizin, gelecek için bir vaatte bulunmaksızın, çatışmasız ilişkiye girmelerini sağlar.
10. Bak. bu kitabın II. bölümünün sonu.
11. Bu, özellikle Alain Tourain'ın **Mort d'une gauche**'ta (Bir Solun Ölümü), Galilée 1979; Pierre Rosanvallon ve Patrick Viveret'nin, **Pour une nouvelle culture politique**'te (Yeni Bir Siyasal Kültür İçin) üzerinde durdukları temel ortak temalardan biridir.

SONSÖZ

1. A. Gorz, **La Morale de l'histoire**'da (**Tarihin Ahlakı**), **Le** Seuil, 1959.
2. Aşılmaması gereken tüketim sınırları ve düzeyleri üzerinde

bir konsensus'ü olanaksız olarak görenler, Roger Gérard Schwartzenberg'in **Sociologie Politique**'inde (Siyaset Sosyolojisi), Montchretien 1977, S. 392, şu örneği bulacaklardır: «1976'da Norveç Hükümeti Beslenme Enstitüsü tarafından 1975'te yapılmış bir araştırmaya göre, Norveçlilerin yüzde 76'sı mutlu değildir. Ülkelerinde yaşam düzeyinin «aşırı derecede yüksek» olduğunu düşünmektedirler. İnsanların büyük çoğunluğu, «yalnızca gerekli eşyalarla, basit ve sakin bir yaşam»ı tercih etmektedir. «Gelirlerin ve karyerizmin sınırlandırılması»nı dilemektedirler.

EKLER

1.1. **L'Economie politique en question** (Sorgulanan Ekonomi Politik), Jean-Marie Chevalier, Calmann-Lévy (Ekonominin perspektivleri dizisi.

2 a. 1. İFOP'un **le Nouvel Economiste**'te çıkan bir araştırmasına göre, 298 Ekim 1978.
2. Galilée, 1978.
3. Le Seuil, 1977.
4. Kasım 1978'te çıkan **Expansion**'daki bir söyleşiye göre.

2 b. 1. Bu soru şöyleydi: «İlginç ama pek yüksek ücret getirmeyen bir işle, pek az ilginç olan ama çok ücret getiren bir iş arasında tercih yapmak gerekse, hangisini seçerdiniz?»

3.1. «**L'Informatisation de la Société**» (Toplum Bilgilişlemselleştirilmesi), Simon Nora ve Alain Minc, **Documentation française**.
2. 350 Frankla elli santim arasındaki oran (yani otuzbeş bin), «ortalama» elektronik kompozantın fiyatı üzerinden hesap-

lanmıştır. Rolls Royce konusunda, yazarlar 350 binlik bir oran almışlardır (yani diğerinin on katı), bu oran günümüzdeki en iyi kompozantla on yıl önceki en kötü kompozant arasındaki orana tekabül eder.

3. **La Nouvelle Economie française** (Yeni Fransız Ekonomisi). Jacques Attali, Flammarion.